АСТОЛЬФ ДЕ КЮСТІН

ПРАВДА ПРО РОСІЮ

ПРАВДА ПРО РОСІЮ

Подарував 7-мий Відділ ООЧСУ
для бібліотеки
Української Централі
Пассейк, березень 1966

THE LETTERS OF THE MARQUIS DE CUSTINE

THE THRUTH ABOUT RUSSIA

Edited and translated by
O. MERCHANSKY

Foreword by
Dr. D. DONZOW

CANADIAN LEAGUE FOR UKRAINE'S LIBERATION
ORGANIZATION FOR THE DEFENSE OF FOUR FREEDOMS
FOR UKRAINE

Toronto 1958 New York

АСТОЛЬФ ДЕ КЮСТІН

ПРАВДА ПРО РОСІЮ

Опрацював О. МЕРЧАНСЬКИЙ
Передмова д-ра Д. ДОНЦОВА

БІБЛІОТЕКА УКР ЦЕНТРАЛІ
ч. ІНВ.: – С
ПАССЕЙК Н ДЖ

Проект зі збереження спадщини української еміграції

ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ ЧОТИРЬОХ СВОБІД УКРАЇНИ

Торонто 1958 Нью-Йорк

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА
ЛІҐИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
Ч. 13.

Обгортка роботи Б. Стебельського

З друкарні Видавничої Спілки „Гомін України", 140 Бетирст Ст.
Торонто, Онт. — Канада

ПЕРЕДМОВА

Ніколи Захід так не понижувався перед Московщиною, як в наші дні, і ніколи так мало її не розумів. Нині так звані „експерти", „знавці Росії", вивчивши „конституцію СССР" або історію Компартії та ще писання Маркса й Лєніна, думають що знають Росію і большевизм, але на ділі не мають про них ніякого поняття. Тим „експертам" ані в голові, що пізнати сучасну Московщину можна не так з творів Лєніна і промов Хрущова, як з історії Карамзина, з історії Івана III-го і IV-го, або з історії Пугачова. Це тому, що матеріялісти, якими є ті „специ" від Росії, мають вуха і не чують, мають очі — і не бачать, мають розум — і не розуміють. Це тому, що не доцінюють чинника духової натури; не знають, що невидимою спружиною, мотором, який „накручує" всю внутрішню і зовнішню політику Кремля — нинішнього і позавчорашнього, — є чинник духової натури, а доглянути його можна тільки „оком душі", інтуїцією, ясновидством, — здібностями, атрофованими у матеріялістів, які поза фасадою і брехливими заявами й статистиками — не бачать нічого.

Цю інтуїцію мали люди правлячої касти минулих століть, які гідні були носити ім'я національної еліти. Тому чудово розуміли Росію Герберштайн, Флечер, герцоґ Альба, і — маркіз де Кюстін, автор епохального твору про Росію Миколи I, ту саму, якій — кинув виклик Шевченко.

Коли один француз, знавець людської душі, побачив де Кюстіна, сина зґільотинованого революцією маркіза, ще малим хлопцем, — він сказав до його матері: — „О, ваш син є з раси пророків!" І не помилився, він ним дійсно був. Дар ясновидства, гостра інтуїція, — це все було в ньому, це все відбивається в його блискучім творі. Крім того, заглянувши глибоко в душу москаля, він лишив грізну пересторогу Заходові перед новим заливом варварської орди

зі Сходу, вказуючи теж на ту силу, яку повинен Захід знайти в своїй душі, щоб ту навалу відбити.

Кюстін писав про Росію Миколи І-го, першої половини XIX віку, але хто знає бодай основні факти з історії Московщини, той, читаючи книгу французького аристократа, тратить почуття часу. Нераз йому здається, що перед ним встає Московщина Малюти, „опричини" Грозного, або — Московщина Леніна, Сталіна чи Хрущова. До того тут все однакове, все те саме, той самий дух, та сама система, вічна, незмінна, не зважаючи на інші назви, титули і однострої. Як писав поет Волошин: „что менялось" в усіх змінах режимів в Росії? Тільки „знаки і возглавья", а позатим було те все саме — „биль царей і явь бальшевіков", той самий розбій, розгул і „таже тринь трава". Так було за Суздальців, за васалів татарських ханів — Василів та Іванів, за Романових, у XVIII віці з пануванням п'ятьох повій на троні — двох Анн, двох Катерин й одної Єлизавети, за Александрів і Микол останньої сотки літ монархії, і за большевиків.

Цей вічний дух московського народу, як він відбився в його добі, блискучо схарактеризував у своїй книзі Кюстін. Політики, замотеличені наукою „проґресу", виходять з себе, коли хтось кидає тінь на „велікій русскій народ", який нібито не може ж відповідати за діла царату чи большевизму. Тим не менше, коли Кюстін говорить про дух самодержав'я, а ми тепер говоримо про дух большевизму (що є те саме), то очевидно це не дух лише „царських бюрократів" або „сталінських вельмож". Ні, це дух московського народу. Бо коли російські патріоти пишаються „нашим" Пушкіном, Чайковським чи Петром з Катериною, як витвором генія московського народу, то мусять признати, що й Ленін, Молотов, Сєров і Маленков теж є такими ж витворами генія того самого народу. Не дурно ж ліберальні еміґранти, як один, стають в обороні пам'яти царської Росії, а монархісти захоплюються імперською політикою большевизму.

Цей народ має — завважує Кюстін — „геній карикатуриста". Засвоюючи — чи краще крадучи — якусь чужу ідею,

він завжди її скарикатурить до непізнання. До непізнання скарикатурили москалі грецьку віру, отриману з Києва (не з Византії), спотворивши її своїм шаманським духом, скарикатурили нібито присвоєну москалям Петром І західню культуру. Єдино, що вони органічно засвоїли — в усім своїм житті, — це традиції Орди, яка колись тримала їх триста літ під ярмом. Перемішані з фінами, чужі нашому Києву, радимичі й в'ятичі, предки москалів, відчули в тих традиціях Орди щось собі рідне... Ось чому, в своїй книзі, той дух московського народу спостерігає Кюстін і в царях, і в дворянстві московськім, і в мужиках. У вдачі — пише він — різних верств того народу нема ріжниці, а коли іноді здається, що вона є, так це просто тому, що вища верства — посідає силу примусу, а нижча — ні. Коли ж представники останньої дориваються до влади, то їх панування є копією панування тих, кого вони як провідну верству, скинули. Як каже він — в Росії „деспотизм є на троні, а тиранія — всюди", як то образово-символічно геніяльно показав у своїй поемі „Сон" Шевченко.

Що ж це за дух тієї нації, в уяві нашого автора? Яка є московська вдача? Кюстін стверджує, що це дикунська вдача, байдужа до святости даного слова, до всякого правдивого почування, до почуття справедливости. Все в ній — тріюмфуюча брехня, облуда й обман, брак всякого морального сенсу ,відсутність поняття права і обов'язку. Фізичний тип москаля — це переважно тип калмика. Суспільний устрій? — москаль не має нічого власного, ні власної хати, ні дітей, ні серця, ні думки, все підлягає чужому наказові. Московщина — це „суспільство, упорядковане страхом". Це суспільство або ця імперія — це орда номадів, кочовиків на біваку. Кожний з них — „замаскована маріонетка". Відзначає їх страшна ксенофобія, ненависть до чужинців, випливаюча з заздрости до них, основана на почутті власної інферіорности (нижчости).

Все в Росії — „анрежіманте", скошароване, це взагалі — „штучна нація". Все — фасада, фальш, чванкуватість і злоба. Це раби фізичні, душевні, з рабською душею і з

рабською совістю. Лад чи система за доби Кюстіна панують в Росії такі самі як за Івана Грозного, як за Сталіна чи Хрущова. Провідна верства рекрутувалася за Грозного не на підставі вищих якостей кожної належної до неї одиниці, а на зовсім іншім доборі: не заслуги, не гідність були титулом до приняття до вищої верстви, а очайдушність, розгульність, готовість що хвилини до розбою і насильства — як писав цитований Кюстіном історик російський Карамзин. Опричник царя Івана, так само як партієць Сталіна, — мусів бути скінчений хам і бандит в душі, готовий до послуг білого чи червоного царя, без жадних моральних правил. Мусів виректися всіх природних, органічних зв'язків — родини, Бога, нації. Кремль — для Кюстіна — це „сатанська будівля", в якій місце лише „постатям з Апокаліпси".

І ще щось констатує Кюстін, — річ незвичайно важливу для всіх, хто цікавиться російською політикою. Він стверджує, що весь той страшний режим, який панує в царській Росії того часу, і який панував і передше, а як ми знаємо — і в наші дні, — що це єдиний режим, який може тримати ту імперію вкупі. Іншими словами — що при всякім іншім, — імперія розлізеться, розпадеться на свої складові частини, що ми і бачили, коли охляла провідна верства дворянська Олександра II-го і Миколи II-го почала бавитися в лібералізм і в конституційну монархію. Це ствердження француза важне особливо для тих наївних чужинців і рідних земляків, які вірять в „еволюцію" імперського режиму і в можливість якогось компромісу з ним. Кюстінові належать слова, що коли імперія московська в майбутньості зазнає великої кризи, що загрожуватиме її існуванню, то москалі волітимуть знову мати на троні такого тигра як Іван IV, аніж бачити розпад своєї орди. Ось де — в цій вдачі москаля — джерело повстання Сталіних і Хрущових. На жаль цього не здібні збагнути наївні чужинці і українці, які мають вуха і не чують, мають очі і не бачать.

Як той режим випливає з вдачі москаля, так з неї випливає і його завойовницька політика. На Заході думають, що основою російської заграничної політики є або забезпечення границь, чи огляди економічної політики. Все це нісенітниця! Її зовнішньою політикою керують „імпондерабілі", внутрішній потяг орди завойовувати, підбивати інші народи, красти, мордувати, грабувати і панувати. Москалі називають це своєю „месіянською ідеєю". Це ті самі внутрішні імпульси, які гнали колись на Европу монгольські орди. Правильно казав ще Наполеон: „подрапайте москаля, і ви знайдете татарина". Кюстін багато місця присвячує московським „ямщикам", московській біснуватій їзді, московській „тройці". Такий ямщик летить не зважаючи на те, чи роздусить кого по дорозі, чи зломлять коні ноги, чи витрусить у чвалі половину пасажирів. Все це для нього річ другорядна, основна — досягти якнайскорше цілі їзди. Це є той чортівський московський „ерзац" почуття, яке ставить вище над людину свою мету. І не дасть з тою бісівською силою собі ради Захід, ні Україна, коли тій темній силі не протиставить ще могутнішу, ще страшнішу силу ідеалізму, гарячої віри в свою Правду, поставлену над все земське і дочасне, силу мілітантного духа.

Такі думки викликає епохальна книга маркіза де Кюстіна. Написана відважним, блискучим стилем, повна глибоких думок, елеґанції вислову, і невгнутої віри в свої слова, — ця книжка вимагає не тільки, щоб її читали люди що болюють за долю своєї нації і нашої християнської цивілізації, але й щоб над нею медитували. Для людей, для яких шляхетність, мудрість і відвага не є порожніми словами, — є книга Кюстіна дороговказом в нашу темну добу, на яку впала тінь московського диявола.

Квітень 1958.

Д. Донцов

I. НЕВМИРУЩА КНИГА

Минуло вже 115 років з часу появи твору маркіза де Кюстіна про Росію. Не зважаючи на свій уже досить поважний вік, ця, протягом довгого часу ніби вже призабута книга, зовсім недавно на очах усіх нас раптом воскресла та викликає так само, як і колись, шалену злість і озлоблені лайки серед москалів, а одночасно зацікавлення й подив серед решти населення нашої плянети.

Французький рояліст, приклонник традиційної французької монархії Бурбонів, маркіз Астольф де Кюстін, був дуже незадоволений парляментарною монархією Людовика Філіппа Орлеанського, що в липні 1830 року несподівано опинився на троні, коли його кузин Карло X в наслідок революційних заворушень зрікся корони й залишив невдячну Францію, щоб доживати віку в Чехії.

Маркізові не імпонував новий король Люї Філіпп. Король, що пішки прохожав по бульварах Парижу з парасолькою під боком — це ж так не романтично! Маркіз романтично (доба була тоді така) тужив за кращим державницьким устроєм. Бачив його чомусь конче в абсолютизмі, а тому, що в тодішній Европі найтиповішим того роду монархом був, поруч турецького султана, російський цар, то замріяному у привиди минулого маркізові не лишалося нічого, крім подорожі до самодержавної Мекки та Медини — Москви й Петербурґу.

В Любеку, звідки маркіз мав рушити морем на Петербурґ, господар готелю намовляв де Кюстіна відмовитись від подорожі до Росії.

— Чи ви знаєте Росію? — спитав маркіз.

— Ні, пане, але я знаю росіян: багато їх переїжджає через Любек, а я суджу про Росію на підставі облич її мешканців, — відповів властитель готелю.

— Що ж ви знаходите у виразі їхніх облич, що мало б перешкодити мені їхати, щоб їх побачити вдома?

— Пане, вони мають два обличчя. Я не кажу про слуг — ті не мають жодного, я кажу про панів: коли вони ру-

шають до Европи, то мають вигляд веселий, вільний і задоволений; це коні на волі, це птахи — випущені з клітки. Чоловіки, жінки, молоді, старі — всі щасливі, наче школярі на вакаціях. А ті самі особи, вертаючись додому, мають витягнені обличчя, похмурі, заклопотані; їхня мова уривчаста, чола в них нахмурені. З цієї різниці я заключав, що країна, яку з такою радістю покидають й до якої з таким жалем вертаються — це погана країна.

— Може це й так, — відповів маркіз, — але ваші зауваження є для мене доказом, що росіяни не такі облудні, як їх нам малюють, я гадав, що вони більш незбагнені.

Ця, ніби незначна розмова, для вдумливого маркіза напевно означала дуже багато, одразу одкривши його дотепер замріяні очі на справжню шайтанську істоту „санктпітер-бурґської", давніше московської, імперії. Більше того, слід гадати, що маркіз, одержавши таке попередження, міг змінити не плян подорожі, але загальний тон своєї майбутньої книги про Росію, яку він спочатку безперечно плянував, як апологію тиранії, але яка стала влучним ляпасом по тиранії, що влучає й досі невмирущих приклонників кнута. Про це пророчисто свідчить настирливе виття пасмистих гієн московської еміґраційної преси, для якої де Кюстін є ворогом ч. I.

Подорож Кюстіна в обидва кінці тривала несповна три місяці. На самім початку липня 1839 р. він дістався морем до Петербурґу. По трьох тижнях, під час яких йому дуже багато уваги присвячував володар країни, прізвище якого ніхто не може встановити (Ангальт не Ангальт, Ґотторп не Ґотторп), але якому Лев Толстой все ж таки нарешті здолав наліпити цілком придатне: Ніколай Палкін, — маркіз рушає на Москву, Ярославль, Кострому, Нижній Новгород, Владімір і знову до Москви, поворот до Пітера, подорож суходолом на поштових до Тільжі, де 26 вересня були залишені ним кордони „палкінської" імперії. Швайцарський дослідник московсько-европейських взаємовідносин XIX ст., Олександер фон Шелтінґ, справедливо зазначає: „Як на таку короткотривалу подорож повнота інформацій у книжці Кюстіна вражаюча".

Побут маркіза в столиці імперії, властиво кажучи, не дав йому можливости щось справді побачити чи почути, крім парад, балів, після яких Толстовський хрищеник вперто намагався вплинути на маркіза, щоб той конче написав книгу в бажаному для урядової Росії тоні. Але настирливість не конче мусить доводити до бажаних наслідків, часто вона доводить до цілком протилежних. Так сталося і з намаганням царя. Коли довгоочікувана книга маркіза нарешті вийшла — то саме через свої заведені надії шеф петербурзької імперії мав усі підстави до скаженого шалу, хоч це мало пасувало цій особі розміреного німецько-бюрократичного стилю.

Дещо більше пощастило маркізові в Москві, де він ніби вже був поза засягом дворацько-урядових примусів та обмежень і мав більше свободи рухів.

Особливе значення для майбутньої книги Кюстіна мали його зустрічі та розмови з московським філософом Чаадаєвим, які властиво визначили напрям та зміст твору назверх ніби то маркіза, а в дійсності — значно більше Чаадаєва, хоч про це мало хто знає, а ще менше говорить.

Перший, хто цілком виразно зауважив співавторство чи вплив Чаадаєва на книгу маркіза був Кене, французький дослідник „філософічних листів", який видав у Парижі 1937 р. велику критичну працю про ці листи (Quenet: „Lettres Philosophiques de Tchaadaieff", Paris, 1931). Кене докладно доказав, що в дійсності книга Кюстіна повторює та продовжує думки, які поширював Чаадаєв у своїх відомих „філософічних листах", в яких з такою винятковою силою аналізу розкрив історичні недуги московської держави та церкви.

За кілька років перед приїздом Кюстіна, московський журнал „Телескоп" Надеждіна надрукував ці листи Чаадаєва в перекладі Кетчера з французької на московську мову. Перед тим, протягом довшого часу, ці листи у французькім оригіналі кружляли в невеликій кількості рукопис-

них копій серед невеликих гуртків осіб, зацікавлених історіософічними питаннями. Тоді на ці листи не звертали особливої уваги.

Але, коли ці листи нарешті в 1836 р. дісталися до друку, то негайно розпочався, як слушно зауважив свого часу Герцен — всеросійський скандал. Листи ці викликали велике обурення серед тодішніх московських націоналістів, що самі себе називали „слов'янофілами". Але не лише серед них. В урядових колах більше дивувалися тому, що цензура допустила до друку. Сам Палкін мав великі підстави до обурення: в його „ідеальній", мовчазній, самодержавній монархії, раптом такий відважний виступ, що знищує всі основи історичного існування московської держави! Чаадаєв був урядово проголошений божевільним та відданий під лікарську опіку, цензор позбавлений посади, „Телескоп" — припинений, а Надеждін — висланий з Москви... Проте Чаадаєв не піддався, бо досить швидко написав „Апологію божевільного" — дуже гостре продовження своїх „філософічних листів". Приїзд до Москви де Кюстіна дав нагоду Чаадаєву перетворити всеросійський скандал з „Телескопом" у всеевропейський скандал з книгою де Кюстіна, який кількакратно бачився та розмовляв з Чаадаєвим під час щоденних обідів в англійськім клюбі.

Недавно видана в Парижі „Історія русской философии" В. В. Зеньковського, так окреслює за Герценом настрої довкола листа Чаадаєва:

„Лист зробив враження вибуху бомби — суворі, нещадні осуди Чаадаєва про Росію, чорний песимізм в оцінці її історичної долі вразили всіх. Це, здавалося, наче „вистріл, що пролунав за темної ночі" (Герцен).

„Суспільність була, можна сказати, захоплена сміливістю оскаржень Чаадаєва, була схвильована силою оскарження та величною грозою, але урядова маса московської суспільности сприйняла листа по-іншому. Навіть ліберальні кола були ні в тих, ні в цих, в консервативних

колах панувало обурення" (Зеньковський: „Ист. русской философии", т. I., ст. 159).

Кюстін приїхав до Москви тоді, коли там починала зростати націоналістична опозиція проти Чаадаєва та йшли гарячі суперечки з приводу кинених ним думок.

Один з найновіших дослідників ідейних прямувань на Московщині, швайцарець Шелтінґ, у своїй великій праці так висвітлює обстанову під час появи Кюстіна в Москві:

„Коли ми досліджуємо окремі фази розходження (між „западниками" і слов'янофілами, чи між Чаадаєвом — з одного боку та урядом і суспільством — з другого боку) — то ми переконаємося, що одразу спочатку цієї боротьби до неї вмішався чужинець і то вельми своєрідним і діючим способом. Бо маркіз Астольф де Кюстін з своєю ославленою книгою „Росія в 1839 р." мав значно ширші наміри аніж лише подати цікаве звідомлення про малознану в Західній Европі велитенську державу, викликати цим сенсацію та здобути письменницький і видавничий успіх.

Поруч із вдалим описом країни, людей та відносин у щоденнім житті, ця талановито й дотепно написана книга змальовує й осуджує пануючу в Росії владу, деспотичну сваволю, поневолювання народу та пониження уярмленої церкви.

Автор, здається, вражений співіснуванням крайностей варварства та крайностей цивілізації, яку уряд запровадив у цій країні. Він поїхав до Росії, як сам каже, для того, щоб знайти там арґументи проти йому первісно нелюбої парляментарної системи у Франції, але покинув Росію, як остаточно навернений ненависник „самодержавія". Таким чином де Кюстін став Колюмбом та прокурором-оскаржувачем політичного, суспільного та морального зла в Росії.

Він пішов ще далі: він подає історично-філософічне вияснення розвитку Росії та намагався визначити її майбутні можливості.

Але його висновки щодо цього, як і решта його книги, просякнені також впливом його власних спостережень та розмов з освіченими тубільцями, між ними й слов'янофілами, проте вони представляють в істоті ніщо інше, як... філософію історії Чаадаєва в її частині, що торкається Росії та її ставлення до Европи. Так втретє ця філософія історії була піднесена читаючому суспільству.

Як прийшов Кюстін на думки Чаадаєва? По всій правдоподібності він читав його твори „Перший філософічний лист", якого копії кружляли в Росії по скандалі з „Телєскопом" в ще більшій кількості, як перед тим.

З одного листа Чаадаєва до своєї кузинки, княгині Щербатової нам відомо, що Чаадаєв цікавився приїздом де Кюстіна до Росії та що він доручив Щербатовій — розповісти де Кюстінові все, „що він хотів би знати". Чи не було після цього завданням Щербатової передати Кюстінові відпис ославленого „листа" Чаадаєва, або зробити це саме через когось іншого?

Де Кюстін з свого боку говорить у своїй книжці про „філософ рюс", з яким він щодня розмовляв в англійському клюбі, де Чаадаєв рівнож був щоденним гостем. Де Кюстін передає зміст цих розмов (теми наскрізь ті самі, які цікавили Чаадаєва) та розповідає не лише про ідеї, але й про особисте нещастя цього філософа — все це таким способом, що ледве чи може бути сумнів, що цей „філософ рюс" хтось інший, як не сам Чаадаєв.

Всі ті історіософічні висловлювання де Кюстіна є найсправжнішими думками Чаадаєва: убожество російського минулого, безісторичність Росії, її цілковита незначність для поступу людського духа, її виключно з чужини довезене культурне майно, неозначеність та хаотичність російського життєвого стилю, безкорінність існування, конечність довгого підготовчого до справжньої цивілізації освітнього та виховного періоду.

Також у виясненні оригінальної постави Росії існує вражаюча узгідненість поміж Кюстіном і Чаадаєвим: Росія є суміш з Европи, Азії та Візантії; московське християнство є меншевартісною формою релігії. Росія не перебула тих плодовитих епох, того „молодечого віку" західніх народів, як середньовіччя, лицарство, хрестоносні походи.

Так Кюстін не лише виніс на форум Европи „випадок з Чаадаєвим", як приклад пануючої в Росії неволі сумління та думок, але й представив широкому европейському суспільству історіософічні та релігійно-філософічні ідеї Чаадаєва про духово-культурну істотну відмінність Росії від Західньої Европи й поставив ці ідеї в Европі на обговорення. Цим він виконав саме те, чого завжди бажав собі Чаадаєв". (Alexander von Schelting: „Russland und Europa im Russischen Geschichtsdenken", A. Francke Verlag, Bern, 1948).

Таким чином де Кюстіна можна уважати спільником, учнем чи послідовником Чаадаєва, про якого забувають усі теперішні шалені вороги „бідолашного" маркіза.

Через чотири роки після подорожі по Росії, в 1843, у видавництві Аміо в Парижі вийшла в чотирьох томах книга де Кюстіна. Слід зазначити, що перед тим де Кюстін був знаний, як автор кількох романів, описів подорожніх вражень з Швеції, Англії, Шотляндії та Еспанії, драми „Беатріче Ченчі" та ін.

Один із романів де Кюстіна навіть дуже сподобався Бальзакові, який дав на нього незвичайно захоплену рецензію. Бальзак рівнож присвятив Кюстінові свій власний твір п. з. „Червона коршма". Також визначний тогочасний критик Сент-Бев був приклонником таланту Кюстіна ще задовго перед мандрівкою маркіза до Росії.

Перше видання нового твору де Кюстіна „Росія в 1839 році" розійшлося протягом кількох місяців і того самого року вийшло ще друге видання. В 1846 р. появилося третє видання, а під час Кримської війни 1855 р. — четверте й на разі ніби останнє повне видання. Крім цього в Брюсселі в 1843-44 рр. вийшло аж п'ять неавторизованих видань.

Крім цих видань, були тоді видані німецький та англійський переклади цього твору де Кюстіна, надхненого

думками Чаадаєва. Сам де Кюстін кількакратно згадує у своїй книзі про зустрічі з Чаадаєвим, хоч, очевидно, з певних зрозумілих причин ніде не називає його по імені. Так у т. III., ст. 439, він пише, що філософ, з яким він розмовляв у Москві, по довгих роках перебування в европейських країнах повернувся до Росії, як ліберал, а навіть дуже послідовний ліберал.

Нарешті, зазначує Шелтінґ, і цілий свій твір Кюстін закінчує описом особи Чаадаєва та оповіданням про цензурний скандал з „Телескопом", що пропав через надрукування „філософічного листа".

По виході цієї книги найвизначніший тодішній французький критик Сент-Бев писав:

„Де Кюстін проникливо й глибоко розкриває близни та прокази цієї російської суспільности, він висловлює жахливу правду про монарха, про вельмож, про всіх".

Московський професор-історик М. Н. Погодін занотував у своїм „Щоденнику": „Прочитав цілу книгу Кюстіна. В ній багато жахливої правди про Росію. За змалювання дій деспотизму, для нас непомітних, я готовий до землі вклонитися перед автором".

Герцен сприйняв цю книгу рівнож позитивно: „Без сумніву — це найцікавіша і найрозумніша книга, написана чужинцем про Росію. Він судить занадто гостро, але здебільшого справедливо... Я не дивлюсь на її помилки; основа погляду правильна і це страшне суспільство і ця країна — Росія. Його око ображаюче багато бачить".

II. РІЗНІ ФОРМИ — ОДНА СУТЬ: ДЕСПОТІЯ

По революції в 1905 р. в Росії знову збудилося зацікавлення до книги де Кюстіна, до того часу, звичайно, забороненої. Були зроблені лише спроби переповісти короткий зміст подорожі маркіза і цей блідий зміст вийшов окремою книжкою. В журналах частіше містилися компілятивні статті про цей твір.

Тоді саме Гершензон видав ряд праць про Чаадаєва, перевидав його твори і листування, що дозволило дальшим дослідникам, як згадані нами француз Кене та швайцарець Шелтінґ, звернути увагу й розкрити своєрідну та діючу участь Чаадаєва в творі де Кюстіна.

Ще пізніше, року 1930, большевики видали, певно значно скорочений, текст книги Кюстіна в московськім перекладі Людвіґа Домгерра з відповідною передмовою С. Гессена про те, як воно колись було зле, з чого совєтський читач мусів робити висновок, як то воно тепер у порівнянні з попереднім добре. Але вийшло не так як гадалося. Книгу розкупили й захоплено читали, пізнаючи в старій книзі ніби нову совєтську, але в дійсності вічнонезмінну московську дійсність. Коли большевики дізналися, що читачам дуже сподобалася книжка так дотепно „написана про них", вони сконфіскували решту невипроданих примірників і стягли книгу з читалень.

Нарешті 1946 р., коли охололи чи почали охолоджуватись франко-російські союзні відносини, вийшло в Парижі, скорочене до двох томів, видання цього твору з передмовою Франсуа Моріяка. Це неначе послужило сиґналом до відновлення популярности цієї призабутої книги. Американський амбасадор — ген. Бедел Сміс, віднайшов цю книгу в Москві, а в своїх спогадах розкриває, як багато допомогла вона йому зрозуміти Росію. Інколи признається цей генерал, що він замість того, щоб самому вигадувати власні звідомлення до державного департаменту у Вашінґтоні, переписував цілі сторінки твору де Кюстіна і відсилав до свого уряду, як власне звідомлення.

По повороті до Америки генералові пощастило знайти видавництво, яке видало дещо скорочено книгу де Кюстіна з передмовою самого Бедел Сміса. Треба дивуватися, що пануюче в Америці москвофільство, особливо вкорінене у видавничому світі, не стало на перешкоді до появи цього перекладу на книжкових полицях. Хіба що на видавця вплинув титул генерала та ще амбасадора, інакше американці й досі сиділи б без твору де Кюстіна.

Нарешті, 5 березня 1951 р. широкорозповсюджений ілюстрований тижневик „Лайф" дав уривки початків цієї ославленої книги.

І от, починаючи від 1946 р., знову можемо констатувати, як цей твір знаходить серед чужинців захоплення, але при цьому викликає все більше зростаюче обурення серед москалів за дуже малими вийнятками, які стверджують добру спостережливість де Кюстіна.

Незадоволені цим твором московські еміґранти у Франції, (як довідуємось із статті С. Мельгунова в збірнику „За своб. Россию", 1949, ч. 2., ст. 61) створили т. зв. „Ліґу оборони гноблених народів", в якій діяльну участь брав Ал. Столипін. Ця Ліґа поставила собі за завдання спростовувати „фальшиві уявлення про імператорську Росію, що є наслідком столітньої праці оклевечувачів Росії усяких напрямків". Згідно з цією програмою, ця організація дуже галасливо виступає проти „подлейших" листів про Росію маркіза де Кюстіна. Коментуючи це, С. Мельгунов зазначує, що в „подлейших" творах де Кюстіна „було багато життєвої правди".

Це особливо комічно, коли мати на увазі, що за де Кюстіном стоїть Чаадаєв, який дуже добре знав свою батьківщину і не мав наміру очорнювати її в очах чужинців, а просто сказати слово правди про неї. Він дбав постійно про те, щоб його „філософічні листи" дісталися до Шеллінґа в Німеччині, до Шатобріяна у Франції, листувався систематично з французьким католиком — графом де Сіркур — для ширення правди про Росію, а не наклепів на неї. Де Кюстін був лише його спільником та пропаґатором його ідей, які, з певних політичних чи поліційних мотивів, мусів подавати за свої, а не Чаадаєва, бо в противнім випадку Чаадаєв зазнав би дальших утисків з боку уряду. І все ж для уважливого читача де Кюстін досить із належною льояльністю обережно натякував на ролю, яку відограв „філософ рюс" в композиції його книги.

Тим часом можна скласти грубий том із статтей, які вмістили такі видання, як „Посев", „Наша страна", „Русская мисль" і багато інших проти свого ворога ч. 1 — де Кюстіна. Коли в московській пресі появляються неприємні для них статті, то автора такої статті мусять вилаяти, назвавши його не інакше, як Кюстіном.

Так, напр. Ґеорґій Александров („Соціалістическій Вєстнік") висловив раз цілком реальні і правильні погляди:

„Всі три державні форми, що складались на території Росії до цього часу — передпетровська, московсько-азійська Русь, Петербурзька самодержавна Росія й сучасна большевицька — всі три є різновидами деспотії... Як би це не було важко слухати російським націоналістам-патріотам, доводиться, одначе, визнати, що перебування в многовіковому рабстві різного типу мало сприяло розвиткові в російському народі вміння добитись свободи і з неї користуватись".

Цих думок Александрова цілком вистачало для „Посева" (25. II. 1952 р.), щоб назвати свою статтю для їх спростування: „Маркіз де Кюстін в „Соц. Вєстн." — орґанє русской демократії".

Можна було б скласти довгий реєстр осіб, які досі заслужили, щоб їх власні „компатріоти" вилаяли „де Кюстіном". Щодо чужинців, які висловлюють небажані для москалів ідеї, то для них останніми часами винайдено новий термін: „Кюстінствующіє іностранци", яких, як виявляється, є досить багато.

Обговорюючи останній, дуже видатний твір швайцарського професора Ґонзаґ де Рейнольда про Росію в „Новому журналі", Ґлеб Струве перераховує декого з них:

„Загально кажучи, Рейнольд належить до численних

тепер „кюстінствующих" чужинців, для яких знаменита книга маркіза де Кюстіна про Росію в 1839 р. стала не тільки свідченням талановитого та досить спостережливого чужинця про ніколаєвську Росію, але й відкриттям Росії, вічної та незмінної, а тим самим і путівником по Росії Сталіна, доказом тотожности цієї останньої з Росією Ніколая І-го, Петра І-го та Івана ІІІ-го (для Рейнольда саме Іван ІІІ-тій стоїть на початку шляху, який завершив собою Сталін, шлях цей він окреслює, як „азійський абсолютизм").

Вже де Кюстін звернув увагу на Івана ІІІ-го, простудіювавши донесення Герберштайна з Москви до німецького цісаря Максиміліяна. От що пише з обуренням Герберштайн про деспотизм московського царя: „Він скаже — і все виконане: життя, доля мирян та духівництва, панів та громадян — залежать від його волі. Він не знає суперечностей та все в ньому непогрішне, як у Божестві, бо москвини переконані, що великий князь є виконавцем божеських наказів".

Для таких „кюстінствующих" чужинців, як генерал Бедел Сміс, що написав передмову до скороченого перекладу Кюстіна, виданого в 1951 р. в Америці, чи навіть Франсуа Моріяк, що привітав ще 1946 р. французьке перевидання Кюстіна, як повчальний коментар до сучасної Росії, Рейнольд відзначається досить добрим знанням нашої історії, тонким розумінням багатьох її історичних процесів та справжньою історичною інтуїцією.

Загальну концепцію Рейнольда можна окреслити, як сполуку „кюстіновщини з деякими елементами слов'янофільства та евразійства" („Новий Журнал", XXVIII, ст. 291).

Для Рейнольда Росія — географічна та історична антитеза Европи. В іншому місці він просто вживає виразу „анти-Европа". Але щодо Русі — Київської — він каже, що вона була на дорозі до того, щоб стати інтеґральною частиною тодішньої Европи. У відміну до Чаадаєва він уважає, що Київ був відірваний від Европи через появу „другої Русі", суздальсько-московської, та через пізніший напад монголів, а не через вплив східньої церкви і Візантії, як гадав Чаадаєв. Рушійною силою історичного процесу Росії Рейнольд уважає російський імперіялізм. Незмінно сталою є в Росії, за Рейнольдом, відсутність справжньої суспільности. Реформи Петра І-го для Рейнольда — перші проблиски большевизму... Росія для Рейнольда — нелюдська. Без абсолютизму в тій чи іншій формі — не можливе збереження імперії і Росії. Коли четвертій Росії судилося зникнути, то на її місці не постане п'ята і її зникнення буде кінцем російської імперії...

Книга Рейнольда дуже цікава і змістовна. В основному він виходить з Чаадаєва з Кюстіном, але при цьому зберігає незалежність для своїх нових та дальших висновків. Одначе, дуже сумнівним є, чи міг би Рейнольд так обґрунтувати й розвинути свої погляди, коли б перед тим не були ті самі проблеми аналізовані Чаадаєвим та Кюстіном.

III. СКАЗАТИ ПРАВДУ ПРО РОСІЮ

Перед нами п'яте переглянене, справлене й доповнене видання книги де Кюстіна, що вийшло року 1844 в Брюсселю. З огляду на те, що тепер в обігу є лише скорочене паризьке видання, яке вийшло кільканадцять років тому, скористаємось краще з цього давнього повного тексту й виберемо з нього кілька цікавіших спостережень та думок де Кюстіна.

Спинимось спочатку на передрукованих тут вступних словах видавця до другого паризького видання цієї книги, датованих ще днем 15 листопада 1843 р., бо вони віддають, наче звідомлення з поля бою, атмосферу гострого схвилювання, щойно викликаного тоді в цілій Европі появою першого видання сміливої книги де Кюстіна.

Паризький видавець Аміо писав свої вступні слова пів року по появі першого видання книги де Кюстіна:

„Це видання вельми дбайливо переглянув автор,

зробив для нього безліч поправок, декілька змін і багато додатків, багато нових, дуже цікавих нотаток було додано до цієї праці". Отже, ми можемо сподіватися, що таким способом поліпшена й доповнена книга де Кюстіна викликала зацікавлення суспільности в ще більшій мірі, як перше видання, доказом чого є швидкість з якою воно було вичерпане. Завдяки цьому несподіваному успіхові, який буде відзначений в історії книгарень, книга ця витримала чотири видання опубліковані брюссельськими видавцями, німецький та англійський переклади, та навіть мовчанку головних французьких часописів. Англійський переклад вийшов у Лондоні майже одночасно з появою книги в Парижі. Треба зазначити, що всі закордонні видання вичерпані. Жорстокі напади, предметом яких стала ця книга з боку росіян та кількох часописів, відданих їхній політиці, лише спричинилися до виявлення на світло дня не сміливости та щирости автора: „Лише одна одинока правда може викликати стільки гніву: усі мандрівники на світі можуть з'єднатися, щоб написати, що Франція — це країна заселена дурнями, але їхні книжки викликали б у Парижі лише вибух веселощів; треба справедливо влучити, щоб поранити. Незалежний дух, який висловлює глибину своєї думки у столітті дитячих пересторог та міркувань, мусить здивувати читачів; зацікавлення оповіданням доповнило успіх, який ми обмежуємося визнати, бо тут не місце приписувати його талантам автора".

Опускаємо кілька дальших сторінок і обмежимося наведенням кількох кінцевих рядків вступу паризького видавця: „Ми закінчуємо наведенням того, чим автор відповів завзятим ворогам, що він їх напитав собі своєю нерозважною пристрастю до правди: „Якщо факти, про які я розповідаю, неправдиві, хай їх заперечать; якщо висновки, які я з них виводжу є помилкові, хай їх спростують. Нема нічого простішого, але якщо правдивість панує в моїм творі, то хай мені буде залишене задоволення гадати, що я осягнув мою мету, яка полягає в тому, щоб вказуючи на зло, закликати добрі душі шукати протиліків".

Далі у передмові самого де Кюстіна яскраво наголошений християнський характер його поглядів та підходу до політичних справ:

„Під час мого побуту в Росії, як під час усіх моїх інших мандрівок, дві думки, чи скорше два почуття, безнастанно володіли моїм серцем: любов до Франції, яка робить мене суворим у моїх осудах про чужинців і самих французів та любов до людства. Знайти точку рівноваги між цими двома почуттями — батьківщиною та людським родом — це покликання кожної взнеслої душі. Одинока релігія може справитися з цим завданням; я не хвалюся осягненням цієї мети, але я можу, і мушу сказати, що я ніколи не залишив стреміти до цього з усіх моїх сил, без огляду на зміни моди. З моїми релігійними ідеями я перейшов через байдуже покоління й тепер бачу, не без приємної несподіванки, що ті самі думки займають молоді душі молодого покоління...

Поза християнством, люди лишаються осамітнені, або вони з'єднуються у політичні суспільності, тобто для ведення війни супроти інших людей. Одиноке християнство знайшло таємницю мирного та вільного спілкування. Християнство впливає та впливатиме завжди все щільніше на землю через все докладніше застосування своєї божеської моралі до людських справ. До цього часу християнський світ був більше зайнятий містичною стороною релігії, ніж її політичною стороною. Нова доба починається для християнства, може наші внуки побачать, як Євангелія служить основою для суспільного ладу" (т. І. ст. 12-13).

Передбачення чи побажання де Кюстіна досі не справдилися, але чи варто його за це осуджувати?

Далі де Кюстін пише про себе та свій твір: „Мені здавалося, що кажучи правду про Росію, я зроблю нову та відважну річ: досі боязнь та користь диктували пере-

більшені похвали, ненависть примушувала оголошувати клевету; я не боюся ані тої, ані другої пастки.

Я подався в Росію, щоб там шукати арґументів проти конституційного правління, а повернувся прихильником конституцій. Мішане правління не є найбільш сприятливим для чину, але, старіючись, народи мають менше потреби діяти, а це правління найбільше допомагає виробництву та приносить людям найбільше добробуту й багатств; воно надає найбільше активности думці в області практичних ідей. Нарешті, воно робить громадянина незалежним не через піднесення почувань, але через пристосування законів; це напевно великі нагороди за великі невигоди.

В міру цього, як я навчився розпізнавати страшне та дивне правління, впорядковане, щоб не сказати засноване Петром І-шим, я краще зрозумів важливість місії, яку випадок мені доручив.

Надзвичайна цікавість, яку моя праця викликала серед росіян, очевидно занепокоєних стриманістю моїх розмов, спочатку змусила мене подумати про те, що я маю більше могутности, аніж я собі приписував. Я став уважним та розважним, бо я швидко відкрив небезпеку, на яку мене могла наразити моя щирість. Не наважуючись пересилати мої листи поштою, я їх усіх зберігав та тримав схованими з великою дбайливістю, як підозрілі папери. Таким чином, повернувшися до Франції, всі записки з подорожі я мав у своїх руках. Проте, я вагався три роки їх оголошувати; цей час був мені потрібний, щоб у найглибших тайниках мого сумління перебороти конфлікт поміж почуттям вдячности і обов'язком сказати правду. Нарешті правда перемогла..."

На кінець своєї передмови маркіз де Кюстін зазначує свою безсторонність, яка не подобається людям Сходу, звиклим дихати ладаном. Згадуючи давніших авторів подорожей до Росії, Кюстін уважає, що „досі більшість подорожніх трактувала росіян, як зіпсутих дітей".

IV. НАЦІЯ РАБІВ

Сама книга де Кюстіна починається нотатками, написаними в Німеччині в Емсі 5 червня 1839 р.:

„Вчора я розпочав мою подорож до Росії. Великий князь, наступник, прибув до Емсу з десятьма чи дванадцятьма повозками в супроводі численного двору.

Що мене вразило з першого погляду в цих придворних москалях це те, що вони виконують своє ремесло великих вельмож з надзвичайною підлеглістю; це свого роду вищі раби. Але, як тільки князь зникає, вони знову говорять непримушеним тоном, з рішучими манірами та улегшеним виглядом, що є мало приємним контрастом до цілковитого заперечення самих себе, що проявили хвилину перед тим. Словом, у цілім супроводі наступника трону імперії панувала холопська звичка, якій підлягали пани в рівній мірі, як і слуги. Це не було лише етикетою, як це водиться при інших дворах, де приписова пошана, визначність становища більше, як особи, нарешті, вимушена роля, викликають нудоту й іноді смішність, це було щось понад згадане, це було даремне й недобровільне холопство, яке не виключає бундючности. Мені здавалося, що вони кажуть, жаліючись на своє становище: „Тому, що це не може бути інакше, я з цим легко годжуся". Ця суміш гордощів та приниження мені не сподобалася і ніяким чином не промовляла на користь країни, яку я мав відвідати".

Де Кюстін мав нагоду зблизька спостерігати в Емсі майбутнього Александра II-го, про правління якого висловився так: „Коли він колись буде володіти, то не через терор, якщо конечності, зв'язані з завданням імператора Росії, не змінять його характеру, зміняючи його становище".

Так воно і сталося, як пророкував де Кюстін. Після спроби звільнити віжки й робити реформи, знову від 1863 р. настали терористичні часи Муравйових, Валуєвих та Берґів...

Під час подорожі через Німеччину маркіз переважно

записує дуже драматичну історію свого діда та батька, що займали високі становища у французькім війську і дипломатії та загинули в час революційного терору в 1793-94 рр. В Любеку, як ми вже згадували, власник готелю попередив де Кюстіна, що до Росії їхати не варто. Тиждень, перебутий на пароплаві на Балтицькому морі, був тижнем розмов Кюстіна з старим ліберальним, вмираючим князем Козловським (католиком), та іншими титулованими подорожніми, що верталися з Европи. Розмови ці він дбайливо записує. У Кронштаті зробили на нього жалюгідне враження воєнні кораблі московсько-петербурзького „райху". Краєвиди берегів фінської затоки, північне низькосхиле сонце, а теж у Петербурзі безконечні митні формальності — також не сприяли поліпшенню його настрою.

Друга половина першого тому і майже цілий другий том праці де Кюстіна присвячені описові його вражень та передачі розмов, відбутих у Петербурзі, здебільшого з шефом держави та його дружиною, які намагалися своєю уважністю задобрити автора майбутньої книги про Росію. Але ця велика уважність царського двору аж ніяк не вплинула в бажаному напрямі.

Ще перед своєю зустріччю з урядовим московським світом, Кюстін занотовує свої враження про — в той час ще не цілком відбудований по торішній пожежі — Зимовий Палац:

„Нарешті я побачив фасад нового Зимового Палацу, другого чудесного твору волі однієї людини, що примусила вживати людей у боротьбі проти законів природи. Мета була осягнена, бо за один рік цей палац постав із свого попелу.

Для того, щоб праця була скінчена в призначений імператором час, потрібні були нечувані зусилля. Праця продовжувалася під час великих морозів; ввесь час при праці було шість тисяч робітників, щодня багато з них умирало, але жертви одразу заступалися іншими, які заповнювали порожнечу, щоб у свою чергу загинути в цьому безславному проривові... І єдиною метою принесення цих жертв було виконання забаганки однієї людини... Скільки поколінь царів наслідують приклад Петра І-го!

Під час морозів до 30 ступенів, шість тисяч непомітних мучеників були замкнені в залях, опалених до 30 градусів тепла, щоб скоріше висушити вогкість мурів. Таким чином ті нещасні люди, входячи та виходячи з цього місця смерти, яке завдяки їхнім жертвам стало пристановищем суєти, лишноти та приємности, мусіли переносити різницю температур від 50 до 60 градусів.

Я кепсько почуваюсь у Петербурзі від часу, коли я побачив цей палац, та коли мені сказали, скільком людям довелося при ньому загинути. Це не шпигуни, й не злосливі росіяни мені це розповіли, я ручуся за правдивість сказаного".

Кюстін обурений, але разом з тим здивований. Обурений жорстокістю уряду, а здивований покірною слухняністю народу.

„Це не від нині — пише Кюстін — чужинці дивуються любові цього народу до своєї неволі: ви зараз прочитаєте уривок з книги барона Герберштайна, посла цісаря Максиміліяна, батька Карла V-го, до царя Василія Івановича. Я знайшов це місце в Карамзіна, якого читав учора на пароплаві. Цей том уникнув ока поліції у кишені мого дорожнього плаща. Коли б росіяни знали, чого трохи уважний читач може навчитися від улесливого історика, яким вони чваняться та яким чужинці проте користуються, лише з крайнім недовір'ям, спричиненим сторонністю цього придворного, то вони б його зненавиділи та благали б царя заборонити читання всіх істориків Росії з Карамзіном на чолі, щоб лишити минуле в темряві, однаково сприятливій для спокою деспота та щастя підданих, які не здогадуються скаржитися, бо не знають самі, що їх стан є жалюгідний. Бідні люди могли б уважати себе щасливими, коли б ми, чужинці, нерозважно не означили їх жертвами. Примус та послух — два божества

московської поліції та нації — вимагають, як мені здається, цієї останньої пожертви.

От що писав Герберштайн про деспотизм московського монарха. „Він (цар) сказав і все зроблено: життя, маєток світських та духовних, панів та громадян, все залежить від вищої волі. Він не знає заперечень і все в ньому здається справедливим, як у Божества, бо москалі переконані, що великий князь є виконавцем небесних наказів: Так хотів Бог і князь, Бог та князь це знають, — це звичайні речення у них. Ніщо не зрівнюється з їхньою відданістю для служби князеві. Один з найголовніших військовиків, сивоволосий старець, колись посол в Еспанії, появився при нашім вступі до Москви; він їхав верхи, гарцюючи немов юнак, піт струмками капав з його обличчя й коня й коли я висловив йому своє здивування, він згорда відповів: „Ах, пане бароне, ми служимо нашому монархові цілком іншим способом, аніж ви". Я не знаю, чи це характер московської нації створив таких самовладців, чи це самі самовладці надали цей характер нації" — так закінчує Карамзін цитату з Герберштайна".

Від себе де Кюстін додає, що він ставить це саме питання, що його ставив ще перед 300 роками Герберштайн і рівнож не в силі знайти відповіді. Москалі, які були тоді, такими лишилися досі.. „Сьогодні ви почуєте, як багато з них захоплюються чудотворними наслідками слів імператора, і всі пишаються цими наслідками й ані один не шкодує засобів осягнення їх. Слово імператора є творче, кажуть вони. Так, воно оживляє каміння, але при цьому вбиває людей. Не зважаючи на це дрібненьке застереження, всі вони горді з того, що можуть мені сказати: „Ви бачите, у вас сперечаються три роки щодо засобів перебудови театральної залі, а в нас імператор за один рік відбудовує найбільший на світі палац". І ця дитяча їх перемога не здається їм занадто дорого оплаченою смертю кількох тисяч бідних робітників, жертв імператорської фантазії, що стає однією з національних гордощів. А все ж таки я, француз, вбачаю в цьому лише нелюдський педантизм. Але ані одного голосу протесту не було проти оргій абсолютної володарности від одного до другого кінця цієї величезної імперії."

На погляд Кюстіна, збентеженого цим тріюмфом абсолютизму, всі москалі, великі та малі, упоєні рабством. У Петербурзі, поза Зимовим палацом, Кюстін звернув увагу на старий Михайлівський палац:

„Якщо в Росії мовчать люди, то промовляє каміння і то жалібним голосом. Я не дивуюся тому, що москалі бояться та нехтують своїми старими будовами: це свідки їхньої історії, яку здебільшого вони хотіли б забути. Коли я відкрив його чорні переходи, глибокі канали, важезні мости, пустельні подвір'я цього понурого палацу, я запитався про його назву і ця назва мимоволі нагадала мені катастрофу, яка привела Александра на трон; одразу всі подробиці мрячної сцени, якою закінчилося царювання Павла І-го, представились моїй уяві".

Кілька дальших сторінок де Кюстін присвячує вбивству Павла І-го. Це також мусіло бути однією із зайвих причин тодішнього великого обурення в урядовім Петербурзі після появи цієї книги. Бо нагадування про це вбивство могло тільки дратувати москалів, які замовчували цю подію дуже дбайливо понад одне століття. Коли після революції в 1905 р. вийшов середнєшкільний підручник історії Росії проф. С. Ф. Платонова із згадкою про це вбивство, то міністерство освіти незабаром схаменулось та наказало виключити з ужитку цей підручник, зрештою, традиційно патріотичний.

Нерівний брук на вулицях столиці, безліч блощиць у готелі, сірі й виснажені обличчя солдатів, яких обкрадали інтенданти, обідране простолюддя, убога природа болотняної Інґрії, пригноблюючі історичні спогади, — все це докладно зазначує невтомний мандрівник-маркіз.

Все це вічна, незмінна Росія „Малют, Іванов, Романових та Джуґашвілі". Тому зовсім не диво, що видана тому 115 років книга де Кюстіна викликає й сьогодні, як і тоді, стільки обурення, гніву та протестів з боку москалів.

Хіба ось тут нижченаведені рядки з книги Кюстіна не вражають актуальною свіжістю й сьогодні?

„У Росії засада деспотизму завжди функціонує з математичною суворістю, а вислідом цієї крайньої послідовности є крайнє пригноблення. Коли ви бачите цей суворий наслідок незламної політики, ви обурюєтесь і з жахом запитуєте, звідки походить те, в чому є так мало людяности в ділах людини. Але тремтіти — це не значить погоджуватися: не можна нехтувати тим, чого боїтеся.

Споглядаючи на Петербург та роздумуючи над жахливістю існування цього ґранітного табору, можна сумніватися щодо Божого милосердя, можна стогнати, блюзнірствувати, але не можна нудитися. В цьому є незрозуміла таємниця, але разом з тим дивна велич. Деспотизм так організований, як тут, стає невичерпним предметом спостережень та міркувань. Ця велитенська імперія, що раптом постає передо мною на схід від Европи, тієї Европи, де суспільства терплять на зубожіння кожної визнаної влади, — ця імперія робить на мене враження повстання з мертвих. Мені здається, що я перебуваю серед нації Старого Заповіту, і я спиняюсь з жахом, змішаним з цікавістю, перед лабами допотопної потвори"

Так само сторінки книжки де Кюстіна, присвячені кріпацтву селян, нагадують сучасність з її колхозами, агромістами і т. п. Досить часто згадує Кюстін про криваві селянські розрухи, навіть повстання, наприклад:

„Недавно в однім далекім селі, де почалася пожежа, селяни, незадоволені зі свого пана за його сваволю, скористалися безладдям, яке вони може й самі спричинили, щоб ухопити свого ворога, тобто свого пана, посадили його на кіл та засмажили на вогні пожежі".

Здається такі випадки трапляються частіше й тепер, хоч Еренбурги з Заславськими про це у „Правді" не пи-

А ще кілька міркувань де Кюстіна на цілком сучасну тему:

„Чим більше я придивляюсь до Росії, тим більше розумію я імператора, коли він забороняє росіянам подорожувати й робить труднощі для приїзду чужинців. Політичний режим у Росії не витримав би двадцяти років вільного сполучення з Заходом Европи. Не слухайте белькотань росіян: вони приймають поліцію та страх за основи суспільности. На їхній погляд бути дисциплінованим — це бути цивілізованим".

Як це нагадує сучасність, напр., з промовами Вишинського.

Перший том книги де Кюстін закінчує такими зауваженнями:

„Перед цією подорожжю мої ідеї про деспотизм були породжені студіями, які я зробив над суспільністю австрійською та пруською. Я не знав, що ті держави є деспотичні лише по імені та що звичаї там служать до поліпшення установ; я казав собі: Там, деспотично ведені народи мені здавалися найщасливішими людьми на світі, деспотизм злагіднений м'якістю звичаїв не є таким обридливим явищем, як про це нам кажуть наші філософи; я не знав, що таке зустріч з абсолютним правлінням та нацією рабів.

Саме в Росії слід студіювати жахливе сполучення европейського духу та знання з азіятським генієм. Я його (сполучення) уважаю тим більше небезпечним, що воно може довго тривати, бо амбіції та страх породжують тут мовчання. Це примусове мовчання витворює тишу цвинтаря, зовнішній лад, що міцніший та жахливіший, ніж анархія. Через те я кажу вам це вдруге, що хвороба, яку воно спричинює, здається вічною".

Кюстін знаходить тут ряд вражаючих подібностей між Францією та Росією (брак соціяльної гієрархії; в одній та другій країні маса людей невдоволена... Отже, під необмеженим деспотизмом люди подратовані, збентежені, як за республіки...) та різниці між ними є:

„Мусимо зробити одне засадниче для виявлення різниці застереження між соціяльним станом цих двох країн. У Франції революційна тиранія є проминаючим злом. **В Росії тиранія деспотизму є перманентною революцією".**

V. В'ЯЗНИЦЯ, КЛЮЧ ВІД ЯКОЇ ТРИМАЄ ІМПЕРАТОР

Переходимо тепер до другого тому цього твору, що все ще присвячений враженням, винесеним із столиці московської імперії. Незвичайно влучно помітив Кюстін невпинну, вічну підозрливість москалів, які й до цього часу вбачають у кожнім чужинці шпигуна:

„Дипломатичний корпус та европейців взагалі цей уряд з візантійським духом й ціла Росія завжди вважали за ворожих заздрих шпигунів. Під цим оглядом москалі нагадують китайців, бо й одні й другі завжди думають, що чужинці їм заздрять; вони по собі судять про нас".

До цього, очевидно, долучується почуття вічного страху, спричиненого вічним, перманентним терором московської влади:

„В Росії страх заступає, тобто паралізує думку; це відчування, коли воно єдине, не може створити нічого, крім зовнішньої цивілізації. Хай це не сподобається короткозорцям, але страх ніколи не стане душею добре влаштованого суспільства; це не є лад, це вітрило хаосу, от і все: де нема свободи, нема душі і нема правди. Росія є тілом без життя; велетень, який животіє з однією головою, але всі члени в рівній мірі позбавлені сили, нидіють... Звідси глибока тривога, невисловлений біль, який вказує на органічну хворобу.

Я переконаний, що з усіх країн землі, Росія є тією, де люди мають найменше справжнього щастя. Ми не є щасливі в себе, але ми відчуваємо, що щастя залежить від нас; у росіян воно не є можливе. Уявіть собі республіканські пристрасті (бо під імператором Росії царює фіктивна рівність), що киплять у мовчанці деспотизму; це застрашуюча комбінація, особливо тим майбутнім, яким вона загрожує світові. Росія є міцно замкненим казаном кип'ячої води, наставленим над вогнем, що стає все більш палючим; я боюся вибуху..."

Як бачимо, де Кюстін дуже влучно помічав і дуже

добре передбачав. Його блискуче вірні спостереження не потребують жодних коментарів.

А от його зауваження про „голову без тіла", яке дає краще зрозуміти попередні слова на цю тему:

„Отже, це голова без тіла, цей суверен без народу, хто улаштовує народні популярні свята. Мені здається, що раніш, як творити популярність, слід було створити народ".

Цих популярних свят, влаштованих царем для мужиків у Петергофі, знаходимо багато на сторінках перших двох томів листів де Кюстіна.

А от ще декілька зауважень маркіза, неначе зроблених про нинішню Росію:

„Росія — це імперія каталогів: якщо читати їх, як збірку наліпок — це чудесно; але стережіться йти далі поза назвами. Якщо ви розгорнете книгу, ви там не знайдете нічого з того, що вона обіцяє: усі розділи зазначені, але всіх їх треба ще заповнити. Скільки лісів є лише багнами, де ви ані трісочки не зрубаєте!... Віддалені полки є кадрами, де нема ані солдата; міста, шляхи — все це проєкти; сама нація, нарешті, є лише реклямою наліпленою на Европу, оманою нерозважної дипломатичної фікції".

Кюстін помічає і брак сміху: „Серед тих тисяч представників цієї фальшивої російської нації, скупчених учора ввечорі у петергофському палаці, було б даремно шукати веселого обличчя; коли хто й бреше, то не можна сміятись.

Ця імперія, яка б величезна вона не була, є лише в'язницею, ключ від якої тримає імператор, і це в державі, яка може існувати лише здобуванням...

Зауважте, що в Росії слово тюрма вказує на дещо більше, як воно означає деінде. Коли тільки подумати про всі підземні жорстокості, сховані від наших жалощів дисципліною мовчанки Росії, де кожен від народження навчається бути німим, то можна здригнутися. Треба прибути сюди, щоб вміти стримувати гнів; стільки обережности розкриває таємну тиранію, чий образ, здається ме-

ні, всюди приявний. Кожен рух облич, кожне стримання, кожне заломання голосу мені нагадує про небезпеку довір'я та природної поведінки.

Навіть сам вигляд будинків переносить мою думку на жалісні умовини людського існування в цій країні. Коли я переступлю поріг палацу якогось вельможі, то бачу там скрізь обридливий бруд, кепсько прихований за неспроможною для обману пишнотою; якщо, так би мовити, я вдихаю сморід під покровом достатків, то я не кажу собі: от хиби... ні, я не спиняюсь зовсім над тим, що вражає мої почуття, я йду значно далі та уявляю собі нечистоту, яка мусить затроювати схованки бідаків, коли багачі не бояться неохайности для самих себе; коли я терплю від вогкости моєї кімнати, я думаю про нещасних засуджених на вогкість підводних схованок Кронштадту, петербурзької фортеці, та багатьох інших політичних трун, чиї навіть назви мені не знані; притухлий колір солдатських облич, які я бачу на вулиці, мені говорять про крадіжки урядовців, призначених до відживлення війська. Злочини цих зрадників, приставлених імператором для харчування своєї ґвардії, яку вони виголоджують, є написані на олив'яних рисах облич нещасних, позбавлених здорової та навіть задовільної страви, — доконуються людьми, які думають лише про те, щоб швидше нажитися та які не бояться збезчестити уряд, який вони окрадають, які не бояться прокляття замкнених до касарень рабів, яких вони вбивають. Нарешті, за кожним кроком, який я тут роблю, я бачу — передо мною постає привид Сибіру, і я міркую про все, що означає ім'я цієї політичної пустелі, цієї безодні терпінь, цього цвинтаря живучих; світу казкових страждань, землі заселеної гидкими злочинцями та взнеслими героями колонії, без якої ця імперія була б недовершена, наче палац без підземелля.

Такі понурі малюнки постають у моїй уяві, коли нам вихвалюють зворушливі відносини царя до своїх підданих. Ні, напевно я зовсім не маю нахилу дати себе засліпити популярністю імператора; навпаки — я готовий

утратити дружбу росіян скоріше як свободу духа, якою я користуюсь, щоб осуджувати їхні хитрощі та засоби, яких вони вживають на те, щоб нас і самих себе піддурити. Але я мало боюся їхнього гніву, бо я віддаю їм належне, вірячи, що в глибині серця вони судять про свою країну ще суворіше, як це роблю я, бо вони знають її краще, ніж я. Голосно лаючи мене, вони потихеньку мене просять; цього досить з мене. Мандрівник, що тут дасть себе намовити людьми цієї країни, може об'їхати всю імперію з кінця в кінець та повернутися до себе, не зробивши нічого іншого, як перегляд фасадів; це саме те, що слід зробити, аби сподобатись моїм гостителям, я це бачу. Але ця ціна їхньої гостинности обійшлася б мені надто дорого; отже, я волію краще відмовитися від їхніх похвал, аніж згубити справжній одинокий овоч моєї подорожі: досвід.

Аби тільки чужинець проявив себе метушливо рухливим, рано вставав, пізно заснувши, аби він не оминув жодного балю після своєї приявности на всіх маневрах, одним словом — хай він рухається до такої міри, щоб не могти думати — він буде всюди бажаним гостем, про нього говоритимуть з прихильністю; юрба незнаних стискатиме йому руку щоразу, коли з ним заговорить або йому всміхнеться імператор і через це його ославлять визначним мандрівником. Мені здається, що я бачу міщанина мосціпана, прославленого Моліеровим муфтієм. Москалі створили французьке чудесне слово для означення своєї політичної гостинности: говорячи про чужинців, яких вони засліплюють своїми святкуваннями, їх слід „анґірлянде" (enguirlander — вкривати ґірляндами, тепер слід би було це замінити на encaviarer — годувати ікрою) кажуть вони. Але хай він стережеться дати прояв занепаду своєї ретельности; з першою ознакою втоми чи прозріння, при найпершій неблагості, яка прозрадила б не нудоту, але здатність нудьгувати, він побачить, як постає проти нього, неначе роздратована гадюка, „русский дух", найзлосливіший з усіх духів.

Клини, ті безвладні втіхи пригноблених, є тут приємністю для селян, як сарказм та елеганція вельмож: іронія та наподоблювання є одинокі природні таланти, які я стрінув серед москалів...

Я більше не вірю в чесність мужика. Мене напушено запевняють, що він не вкраде ані квітки з садів свого царя: щодо цього я зовсім не сперечаюсь; я знаю, яких чудес можна осягнути через страх...

Вчора на імператорськім та народнім балю в Петергофі в амбасадора Сардинії, не зважаючи на забезпечуючий ланцюжок, дуже спритно вкрали золотий годинник. Багато осіб у суматосі загубили свої хустки та інші речі. В мене забрали калитку, набиту кількома дукатами, та я потішав себе за цю втрату, сміючись з-під капелюха над цими славословіями, що їх розтринькують про чесність цього народу його пани. Ті останні знають добре, чого варті їхні прекрасні фрази; але я не гніваюсь, що знаю це так само добре, як і вони.

Бачачи стільки непотрібних запевнень, я шукаю, кого обманули ці хлоп'ячі побрехеньки, та кричу про себе, як у комедії: „Кого тут піддурюють? Усіх чисто піддурили."

Москалі можуть казати, що хочуть, та кожний щирий спостерігач вбачатиме в них візантійських греків, перероблених на сучасну стратегію прусаками XVIII ст. та французами XIX ст...

Я маю одну сталу ідею: можна й слід панувати над людьми, не обманюючи їх. Якщо у приватнім життю брехня є огидна, то в житті суспільнім це злочин і цей злочин помститься. Кожний уряд, що бреше, є ще більш небезпечним змовником, як убивник, якому він по закону відрубує голову; а злочин, тобто брехня, є найпотворніша з провин. Відмовляючись від правди, геній уступає; пан принижує себе перед рабом, бо людина, що обманює, є нижча від людини, яку обманено. Це стосується до урядів та до літератури, так само як і до релігії...

Ще раз: усе в Росії — це обман, а привітна гостинність

царя, що приймає у своїм палаці кріпаків та кріпаків своїх придворних, є лише ще одним осмішуванням".

Сучасна московська солоневиче-сонрівсько-солідаристська преса виє на де Кюстіна, як пси вночі на ясний місяць. Але разом з тим уся ця преса з дня-на-день твердить, що сталінська Росія збудована на великій брехні, на систематичній брехні, що просякає ціле тамошнє життя. Але здається, що саме де Кюстін перший помітив та виявив, що брехня покладена в основу керування Московщиною-Росією. Відомий письменник XIX ст. Н. С. Лєсков-Стебницький також, хоч значно пізніше від Кюстіна, казав, що Москва збудована на „credo quia absurdum"*). Це дуже близьке до думок де Кюстіна. Так само Лєсков-Стебницький звертав увагу на те, що „Москва слєзам нє вєріт". Де Кюстін також підкреслює нелюдяність московської брехливої державної системи, отже, чи не краще було б, коли б солоневиче-сонрівські солідаристи з своїм виттям переключилися з де Кюстіна на Н. С. Лєскова. Це було б видовище гідне московських богів...

„Дня 22 липня 1839 р., — пише де Кюстін, — коли Ніколай Палкін улаштував у Петергофі „народнє свято", о третій годині пополудні почалася велика буря. Велика кількість барж, переповнених людьми, що поспішали морем з Петербурга на свято, потонули. Другого дня признавалися до двох сот утоплених, інші говорили, що загинуло півтори тисячі, а навіть дві тисячі, але ніхто не дізнається правди; часописи не писатимуть про нещастя, що означало би оскаржувати імператора. Не зважаючи на це велике нещастя, помпезне святкування з нічною ілюмінацією відбулося цілком „нормально", неначе нічого не сталося.

Таємниця денної катастрофи була дотримана протягом цілого вечора; а цього ранку двір не видається від цього засмученим: приписи вимагають тут перш за все, щоб ніхто не говорив про те, що турбує думки всіх. Подібні нещастя, хоч і менші розмірами, трапляються що-

*) На вірі в абсурд.

року під час петергофських свят, які стали би імпозантними днями жалоби, похоронних урочистостей, коли б ще хто поза мною подумав чого варті ці пишні церемонії, але тут я самітний з цими думками".

Маркіз дуже вражений катастрофою, що коштувала скільки жертв життя, тому раз-у-раз повертається до неї, часто перериваючи опис двірських церемоній на „народньому святі":

„Уявіть собі тисячі оповідань, різного роду дискусії і заяви, крики, які спричинили б подібні події в якій хочете країні, крім цієї, а зокрема в нашій? Скільки часописів сказали б, а скільки голосів це підхопили б, що поліція ніколи не виконує свого завдання, що баржі погані, що поромщики хапчиві, що влада замість того, щоб запобігти небезпеці, збільшує її чи то через свою легковажність, чи то через свою хапчивість... А тут нічого!!! Мовчанка ще жахливіша від самого нещастя. Два рядки в газеті без подробиць, а при дворі, в місті, в сальонах великого світу ані слова, а якщо тут не говорять, то й ніде інде не говорять про це. У Петербурзі нема каварень, щоб обговорювати там часописи, які не існують; дрібні урядовці ще більше залякані, аніж вельможі, а про що не сміють говорити у шефа, те саме буде ще більше замовчане у підлегих...

Було б незручно говорити про потоп, коли б ця катастрофа сталася за правління когось з російських імператорів..."

Маркіз уважно зазначує часті на вулицях випадки жорстокого биття поліцією простих людей, свідком чого йому не раз доводилося бути:

„Я згоджуся, що подібні вчинки належать до тутешніх звичаїв, бо я не бачив виразу протестів чи жаху на обличчях жодного з глядачів цих жахливих сцен, а при цьому були люди з усіх верств. За білого дня, на переповненій вулиці, бити людину до смерти раніше ніж її судити, от що здається цілком природнім суспільности та поліції в Петербурзі. Міщани, шляхта, солдати й городські багачі та бідні, великі й малі — всі погоджуються спокійно, що подібні речі відбуваються в них на очах, не турбуються законами цього вчинку. Деінде громадянина боронять усі перед агентом влади, що переступає межі; тут усе навпаки...

Мораль народу є повільним вислідом взаємовпливів законів на звичаї та звичаїв на закони; вона не міняється за одним помахом палиці чарівника. Звичаї москалів, всупереч усім претенсіям цих напівдикунів, є і залишаються ще довго жорстокими".

Від француза, що в ролі домашнього навчителя перебував довший час у Петербурзі, Кюстін довідується про долю, яка стрінула Пушкіна та про ролю, яку в смерті поета відограв Ніколай Палкін, рівнож як і про заслання Лермонтова на „осолоджений Сибір"-Кавказ за вірші на смерть Пушкіна. Від цього ж француза Кюстін довідується про великі селянські заворушення на Волзі, які мали бути стлумлені дуже криваво. Про характер майбутньої революції де Кюстін висловив декілька спостережень, які пізніше справдилися вражаюче:

„Тому, що все однакове, незмірне розтягнення території не стане перешкодою для того, щоб все відбулося в Росії з одного кінця до другого з пунктуальністю, у чарівній згоді, якщо колинебудь здолають виконати справжню революцію через цей народ, то різанина буде регулярна, як полкові вправи. Побачите села перетворені на касарні та вбивство, що з халуп організовано і збройно посувається шиком, в повнім порядку; нарешті москалі улаштують грабунок від Смоленська до Іркутська, так, як вони марширують під час паради на площі перед зимовим палацом у Петербурзі. Наслідком такої одноманітности природніх нахилів народу та його суспільних звичаїв постає однозгідність, прояви якої можуть стати дивовижними, як у добрім, так і в злім.

Все є темне в майбутньому світі, але що є певне — це те, що світ побачить дивні сцени, які відограє перед іншими націями ця заздалегідь опреділена нація".

Усі ті пророчі думки де Кюстіна були навіяні різними селянськими розрухами на Волзі, що саме відбувалися в час відвідин маркіза та про які було заборонено навіть говорити, не то що писати. Словом, точнісінько так, як за наших часів це роблять у Москві сучасні нащадки Ніколая Палкіна.

А от ще дальші слова Кюстіна, які знову таки здаються написаними, неначе сьогодні:

„Я додам, що криваві сцени ще відбуваються щодня в багатьох місцевостях цієї самої країни, де суспільний лад щойно був порушений та відновлений таким жахливим способом. Ви бачите, як москалі з гордістю закидають Франції її політичні непорядки та з того роблять висновки на користь самодержавія. Але хай буде дана воля друку в Росії на 24 години і ви довідаєтеся про таке, що вас примусить з жахом відступити. Мовчання конче потрібне для утиску. При самодержавній владі порушення мовчанки є недискретністю, що дорівнює державній зраді.

Якщо знаходяться поміж москалями кращі дипломати, як серед більш поступових у цивілізації народів, то це тому, що наші часописи дають їм відомості про все, що в нас діється, про передбачення і замість того, щоб мудро ховати від них наші недоліки, ми за них пристрасно щоранку їм нагадуємо в той час, як їхня, працюючи в темряві, візантійська політика ховає старанно перед нами все, що вони бояться нам показати. Ми йдемо за денного світла — вони посуваються приховано: гра не є рівна. Незнання, на яке вони нас залишають, нас осліплює; наша щирість їх освітлює, ми маємо хибу балакучости, вони посідають силу таємниці: от що робить їх такими звинними".

VI. ІНВАЗІЯ ГРОЗИТЬ ЕВРОПІ ІЗ СХОДУ

Опинившись у Росії, де Кюстін почав дуже чорно дивитися на майбутнє Европи:

„Все, що я вам можу сказати, це те, що від часу, коли я в Росії, я бачу дуже чорно майбутнє Европи. Проте моє сумління примушує вам сказати, що цей погляд поборюють дуже розумні та досвідчені люди. Ці люди кажуть, що я перебільшую могутність Росії, що призначення цієї країни є понести свої здобутки на Схід, а потім розпастися... Вони визнають, що цей народ має відчуття мальовничости; вони присуджують йому музичні здібності, вони заключають, що ті нахили можуть допомогти розвинути до певної міри мистецтво, але їх не вистачає для переведення панівних намірів, які я йому приписую та які я вбачаю в його урядові. Наукового генія бракує москалям, — додають вони — москалі ніколи не виявили творчої сили, вони від природи одержали лінивий та поверховий дух; якщо вони вчаться, то більш від страху, а не через схильність; страх робить їх здатними за все братись... Але страх також перешкоджає їм зайти задалеко на кожнім шляху; геній через сміливість своєї природи є як героїзм, він живе свободою, в той час, як страх і рабство мають обмежене існування, як і пересічність, чиєю зброєю вони являються... Москалі скоріше покірні, як розумні, скоріше релігійні, як філософи, вони мають більше слухняности, ніж волі, їхній думці бракує руху, як їхній душі свободи... На хвилину вони можуть стати здобичниками зброєю, але ніколи не стануть ними ідеєю, а народ, що не має чого навчити народи, які він хоче підбити, не є на довший час міцнішим".

Як бачимо з наведеного, тодішні Кеннани вміли краще арґументувати свої тези, тим більше, що тоді москалі ще не вхопилися були універсальних отруйних ідей, якими мали б підбити світ, бо Маркс ще не встиг був створити для них свого марксизму...

Вже ж таки де Кюстін далі обстоює свої чорні передчут-

тя. Навівши думки своїх противників, які ми значно скоротили, він пише:

„Такі, здається мені, наймічніші докази висловлені проти моїх побоювань політичними оптимістами... Я ніяк не послабив арґументів моїх противників; вони закидають мені. що я перебільшую небезпеку. Але в дійсності мої думки поділяють інші особи, маючи важливі для цього підстави. Вони закидають оптимістам їхнє засліплення, закликаючи їх побачити лихо ще заки воно не стало неминучим. Я представив вам питання у двох обличчях — висловлюйтесь: ваш присуд матиме для мене велику вагу, проте я попереджаю вас, якщо ваше рішення буде проти мене, то наслідком цього я далі буду старатися боронити мої погляди якнайдовше та якнайміцніше, пробуючи підперти їх ліпшими доказами. Я бачу велитня зблизька та я не можу себе переконати, що цей витвір Провидіння має завданням лише зменшення варварства Азії: мені здається, що його головне призначення покарати новою інвазією здрібнілу цивілізацію Европи; вічна східня тиранія безнастанно загрожує нам і ми підляжемо їй, якщо наші роздори та наші несправедливості зроблять нас гідними такої кари".

Поза тим де Кюстін звертає увагу на незвичайну уважність, з якою москалі стежать за чужинцями, всюди їх супроводжаючи й не даючи їм можливости незалежно від них знайомитися з країною. Тодішні звичаї москалів нагадують сучасні методи Москви з її відвічним шпигунством.

Де Кюстін мелянхолійно скаржиться на цю заздрісну пильність, з якою уряд відрядив до його особи фельдеґра, з яким маркіз мусів нерозлучно подорожувати по країні. Зрештою, поза фельдеґром усюди на шляху Кюстіна у відповідній хвилині несподівано виростали інші аґенти, тодішнього „інтуриста":

„Вам ні в чім не відмовляють, але вас усюди супроводять. Ввічливість стає тут засобом догляду..." (Л. 19-й).

„В Росії таємниця панує всюди; таємниці адміністративні, політичні, соціяльні і дискретність корисні та не потрібні... Режим, жорстокість якого вимагає, щоб його підтримувати подібними засобами — є режимом глибинно порочним". (Л. 20-й).

Майже одразу по прибутті до Петербурґу де Кюстін схопив механіку існування цієї столиці, де він бачив „лише вищих урядовців, які командують над нижчими урядовцями". (Л. 9-й).

Ці спостереження цілком подібні до Шевченкових. Назагал, чим більше вчитуватися в зауваження Кюстіна про Росію, тим частіше пригадується майже подібними словами висловлені думки Шевченка в „Кобзарі" та в „Щоденнику". Варта навести без скорочення довше визначення Росії, складене ще в перших днях побуту маркіза на березі Неви:

„Цей народ автоматів нагадує половину партії шахів, одна людина веде всю гру, а незримим супротивником є людство. Тут рухаються та дихають лише за дозволом імператора; також усе є понуре й присилуване. Мовчання панує над життям та паралізує його. Офіцери, візники, кріпаки, придворні — усі слуги того самого пана сліпо підлягають одній думці, їм незнаній. Це архитвір дисципліни, але видовище цього „досконалого" порядку мене зовсім не задовольняє, бо така впорядкованість здобувається через цілковите знищення незалежности. Мені здається, що тінь смерти ширяє над цією частиною земної кулі"*)

„Серед цього народу, позбавленого вільної години на волі, ви бачите лише тіла без душі й ви здригаєтеся при думці, що на таку кількість рук і ніг припадає лише одна голова". (Л. 9-й).

Як бачимо, маркізові спостереження з 1839 р. зовсім не втратили своєї вартости й для Москви року 1958. Тому аж ніяк не доводиться дивуватися, що американсь-

*) Значно пізніше А. Блок у поемі „Возмездіе" писав про Росію кінця XIX ст. майже те саме: „В те годи давніе, глухіе... Победоносцев над Россіей простьор совіннє крила"...

кий посол у Москві Бедел Сміс, як сам він недавно в цьому признався, часто місто того, щоб складати власний дипломатичний звіт з Москви до Вашінґтону, переписував цілі сторінки з твору де Кюстіна, лише підписуючи їх сучасною датою. Ця глибина й влучність спостережень та думок Кюстіна, який розкрив істоту Росії, є рівнож причиною безнастанного крику ненависти та розпачі сучасної московської гурра-патріотичної преси (Лазаревський, Солоневич, Шіряєв-Алімов, Кремньов, Тімашев та інші). Для москалів ворогом число перше є власне ніхто інший, як давно померлий маркіз Астольф де Кюстін....

Дуже багато незвичайних по влучности спостережень висловив у своїй книзі де Кюстін також на адресу московської церкви. Обмежимось лише кількома:

„Коли церква відмовляється від свободи, вона втрачає моральну доброчинність, як рабиня, вона породжує рабство". (Л. 23-й).

„Політична віра тут міцніша, як віра, релігійна єдність московської церкви є лише зовнішня; секти, примушені до мовчанки, зручно вирахованої пануючою церквою, риють собі дорогу під землю". (Л. 22-й).

Дуже вірне окреслення характеру московської влади подає Кюстін: „Російська влада — це таборова дисципліна, підкорена державному ладові, це стан облоги, який став нормальним станом суспільности". (Л. 9-й).

А от нижче короткі рядки, які могли б стати написом на цьому творі:

„В Росії деспотизм є на троні, але тиранія є всюди". (Лист 23-й).

VII. МОСКВА

Коли де Кюстін зближався на поштових конях до Москви, вона здалека здавалася йому з своїми дзвіницями церков чарівно гарною, але з наближуванням до неї, ці „чари" поступово зникали:

„Після Петровсько-Розумовського, розчарування все більше зростало, так що при в'їзді до Москви ви, нарешті, не вірите тому, що помічали здалека: приснилося, а по пробудженні, ви опинилися в найпрозаїчнішім та найнуднішім місті у світі, у великім місті без жодної будови, що була б гідна розумного захоплення. Перед цією тяжкою та незграбною копією Европи ви питаєте себе, куди поділася Азія, що на мить постала перед вами... Без здібности до будування, без хисту до різьбарства можна накопичувати каміння, творити величезні розмірами будівлі, але не можна створити чогось гармонійного, тобто великого через свої співвідношення. Щасливий привілей мистецтва!.. Архитвори переживають самих себе, вони існують у пам'яті людській довгі віки по тім, як час їх зруйнував; вони приявні через надхнення, яке проявляється в їх найостанніших дрібницях. Вони вічні, як думка, що їх створила, в той час, як неформні маси з певною тривкістю, яка їм надана, будуть забуті навіть ще заки їх подолає час. Мистецтво, коли воно досягає досконалости — вдихує в камінь душу, це таїнство. От чого вчить нас Греція, де кожний кусник різьби спричиняється до більшого враження від загального пляну кожної будови. В будівництві, як і в інших мистецтвах, — це досконалість найменших дрібниць та їхні відношення, мудро комбіновані з загальним пляном, з яким народжується відчуття краси. В цілій Росії ніщо не витворює подібного враження".

Про ославлену московською пропаґандою строкату, наче папуга, церкву Василя Блаженного де Кюстін висловлюється так:

„Звичайно, країна, де подібна будова зветься місцем молитви, не є Европою — це Індія, Персія, Китай, а люди,

що йдуть вклонятися Богові в цій коробці конфітур, не є християнами".

Про московський Кремль, хоч він і був збудований льомбардськими будівничими, які зробили з нього кепську копію мілянського замку, де Кюстін із жахом пише:

„Ці незчисленні будови висловлюють лише одну й ту саму ідею, яка панує тут над усім: війна підтримана жахом. Кремль — це безперечно витвір понадлюдської істоти, але істоти злотворної. Слава в рабстві — така є алегорія, зображена цим шайтанським спорудженням... Це місце побуту для постатей з Апокаліпси.

Даремно кожна вежа має свій окремий вигляд та призначення, бо всі вони мають те саме значення: озброєний терор!

Мешкати в Кремлі — це не значить жити, а боронитися: пригноблення викликає повстання, повстання зумовляє обережність, обережність збільшує небезпеку, а з цієї довгої послідовности дій та протидій народжується потвора, деспотизм, що збудував собі дім у Москві, Кремль! От і все. Коли б повернулися на землю велетні передпотопового світу, щоб відвідати своїх слабих нащадків, вони могли б ще оселитися тут.

В архітектурі Кремлю все має символічний сенс, вільний чи ні, але те що залишається реального, коли ви перемогли ваш перший переляк, щоб дістатися до глибини цих дикунських пишнот — це купа схованок, бундючно прозваних палатами та соборами. Москалі чинять мудро, вони не виходять з в'язниць.

Саме їхнє підсоння є спільником тиранії. Холод цієї країни не дозволяє будувати тут великих церков, де вірні замерзали б під час молитви; тут дух не зноситься в небо оздобами релігійної архітектури, під цією широтою людина може ставити Богові лише темні будиночки. Темні кремлівські собори з їх вузеньким склепінням та грубими мурами, нагадують льохи — це мальовані в'язниці, в той час, як палати — це позолочені темниці".

Далі де Кюстін зазначає, що душею Кремлю є Іван

IV-ий: „Це не він збудував цю фортецю, але він в ній народився, там умер і туди повертається, його дух залишається тут".

„Плян Кремлю був започаткований і виконаний за його предка Івана III-го і людьми цього покрою; та я хочу послуговуватись цими величезними постатями, наче дзеркалом, щоб представити вам Кремль, якого я не можу змалювати звичайними засобами, бо тут мої слова не дорівнюють речам....

Якщо з улаштування будинку ми виводимо характер особи, яка в ньому живе, то чи не можемо ми шляхом подібного розумування уявити собі вигляд будівель після людей, для яких вона були збудовані? Наші пристрасті, наші звички, наш геній — настільки сильні, що залишають свій незаперечний слід на всьому, аж до самих основ наших осель.

Отже, коли існує спорудження, до якого можна прикласти цей спосіб уявлення, то це саме буде Кремль... Тут ми бачимо приявність Европи і Азії, а геній Візантії сполучує їх.

Як не крутити чи розглядати цю фортецю під оглядом чисто історичним, чи розглядати її під оглядом поетичним та мальовничим — вона все буде найбільш національною будівлею Росії, отже, і найцікавішою як для москалів, так і чужинців.

Я вам уже сказав, що Іван IV зовсім не будував Кремлю і це святилище деспотизму було збудоване з каміння за Івана III 1485 року двома архітектами італійцями, що звалися Марко та Пієтро Антоніо, викликаними до Москви великим князем, який хотів відновити дерев'яні укріплення фортеці, давніше заснованої Димітрієм Донським.

Але, якщо Кремль не є твором Івана IV, то він є його ідеєю. Це надхнений пророчим духом Іван III збудував палац для тирана, свого внука. Італійці-архітекти були всюди, але ніде ці люди не створили нічого подібного до твору, виконаного ними в Москві. Я додам, що й деінде були абсолютні самовладці, несправедливі, довільні, прим-

хливі, та все ж панування жодної з тих потвор не дорівнює царюванню Івана IV; те саме зерно проростало під різними широтами і на різних ґрунтах витворило рослини того самого роду, але відмінні розміром та виглядом. Земля не побачить двох архитворів деспотизму, подібних Кремлеві, ані двох націй так забобонно терпеливих, як нею була московитська нація за ославленого царювання свого тирана.

Наслідки його даються взнаки ще за наших днів. Якби ви мене супроводили в цій подорожі, то ви відкрили б разом зі мною на дні душі московського народу неминучі спустошення самодержавної влади, доведеної до останніх висновків, спочатку — це дикунська байдужість до святости слова, до щирости почувань, до справедливости поступовань і, потім — це перемога брехні в усіх життєвих вчинках та справах. Це брак чесноти, недовір'я, обман у всіх формах, словом — моральний сенс є винищений". (Слід зазначити, що Турґенєв не раз висловлював погляди, вражаючо подібні до Кюстінових. 1865 р. він писав до графині Лаваль, що чесноти, прямоти, щирости одвертости — немає в його народі...).*)

Але вернімся до Кюстіна в Кремлі, який проголошує далі:

„Мені здається, що я бачу процесію пороків, що виходить усіми кремлівськими воротами, щоб затопити Росію.

Інші нації зносили тиранію, московська нація її одушевила, вона ще любить її. Чи не є характеристичним цей фанатизм покірности? Тут, одначе, не можна заперечити, що ця народня манія винятково може стати основою взнеслих поступувань. Тут людина часто доводить приниження до героїзму; вона не є добра, але не є дрібничкова. Це те, що можна сказати про Кремль. Немає приємности дивитися на те, але це кидає вас у жах. Це не гарне, це жахливе, як царювання Івана IV.

Таке царювання осліплює назавжди людську душу в нації, що терпеливо зносила його до кінця; останні небожата цих людей, розп'ятих катами, будуть відчувати муки своїх батьків. Злочин проти людськости деґрадує народи аж до їхніх найдальших нащадків. Цей злочин не полягає лише в тому, що хтось чинить несправедливість, але, що ніхто цьому не протиставиться; народ, який під приключкою, що покірність є найперша з чеснот, зберігає тиранію для своїх нащадків, нехтує своїм власним добром, він робить гірше, як це: він ухиляється від своїх обов'язків.

Сліпа покірність підданих, їхня мовчанка, їхня вірність своїм безмозким панам — є фальшивими чеснотами: підкорення похвальне, а зверхність шанована, коли вони стають засобом забезпечення людських прав. Але коли король нехтує тим, коли він забуває за яких умов дозволено панувати над собі подібними людьми, то громадянам залишається тільки звернутися до Бога, свого вічного пана, який звільнить їх від присяги вірности тимчасовому господареві.

Ось цих обмежень москалі ніколи не припускали і не розуміли, одначе, вони є конче потрібні для розвитку справжньої цивілізації. Без них надійде хвилина, коли суспільний лад стане більш шкідливим, а ніж корисним для людей, а софістам залишиться проповідувати поворот людини до лісових нетрів.

Одначе подібне вчення, з якою поміркованістю його не викладали б і не хотіли б застосувати на практиці, здається бунтарським у Петербурзі. Отже, москалі наших днів є гідні підданців Івана IV. Це одна з причин, які заставили мене дати вам коротку історію цього царювання.

У Франції я забув про ці факти, але в Росії ви змушені знову нагадати собі жахливі подробиці. Це буде предметом мого дальшого листа. Не бійтеся нудьги: ніколи оповідання не буде цікавіше, як це.

...Брутальна жорстокість Івана IV примусила зблідну ти Тиберіїв, Неронів, Каракал, Людовіка, Річарда III, Генріха VIII і всіх старовинних та сучасних тиранів... Якщо ви не студіюєте спеціяльно літописів Росії, то розповідь,

*) І. Тургенєв. Пісьма к графінє Лаваль. м. 1915.

яку зараз будете читати, вразить вас своєю потворністю. Проте, це лиш підсумок справжніх подій.

Але ціла ця збиранина страхіть, засвідчена історією, хоч це звучить як вигадка, не є тим, що викликає найбільше думок при описі довгого царювання Івана IV. Ні, проблемою цілком не до рішення для філософів, вічним предметом для здивування та понурих роздумувань є вплив, який зробила ця тиранія, без подібної собі, коли йдеться про націю, яку вона здесяткувала: вона не лише не викликає відрази в цілих поколіннях, — вона їх зачаровує.

Іван IV, ще дитиною, вступає на престіл у 1533 р. Коронований, маючи 17 років, вмер у Кремлі по 51 роках царювання 18 січня 1584 р. Був оплакуваний цілою нацією, не виключаючи дітей своїх жертв.

Якби не було, слід сказати, що це потворне царювання так одушевило москалів, що вони знаходять у безмежній владі князів, що над ними панують, предмет захоплення; політична слухняність стала для москалів релігією-культом. Лише в цьому народі, принаймні я так гадаю, були мученики, що обожнювали своїх катів! Чи ж Рим клякав на коліна перед Тиберієм чи Нероном, щоб благати їх не зрікатися самодержавної влади та далі його палити, рабувати, спокійно купатися в його крові, безчестити його дітей? А це саме те, що вчинили москвини перед найбільшою тиранією царювання Івана IV.

Він захоче забратися геть, але москалі благатимуть правити далі над ними по своїй уподобі. Так виправданий, так ґарантований тиран знову розпічне тяг своїх катувань. Для нього царювати — це вбивати, він вбиває від страху та з обов'язку і ця надто проста конституція є скріплена згодою москалів та жалем і слізми цілої нації по смерти тирана!... Іван, коли він рішив, як Нерон, скинути ярмо слави та чесноти, щоб панувати виключно терором, не обмежується винаходом незнаних до того часу жорстокостей, він ще обтяжує нещасливих жертв своєї люті образами: він винахідливий, він комічний у своїй жорстокості. Жахливе та смішне одноразово оживлюють

його сатиричну та немилосердну душу. Він пробиває серця вщіпливими словами в той самий час, як він сам шматує тіла, і в цих злочинах, поповнюваних на своїх земляках, яких від надміру перестрашеної гордости уважає за ворогів, добірність його слів перевищує варварство вчинків.

Це не означає, що він не кохався у тортурах на всілякі способи, винайдених перед ним, щоб мучити тіла людей та продовжувати муки: його урядування — це царювання тортур.

Уява відмовляється сприймати таке моральне та політичне явище. Я щойно це сказав і це слід сказати вдруге: Іван IV розпочав, як син Аґріппіни, з чесноти та з того, що впливає, мабуть, на найбільше чванливу і метушливу націю — з завоювань. У цій добі свого життя, примушуючи замовкнути грубі нахили та брутальну жорстокість, які в нього проявлялися від дитинства, він підпорядковує керівництву мудрих та суворих друзів.

Благочестиві дорадники, мудрі керівники, роблять спочатку цього царювання одну з найблискучіших та щасливих епох у московських літописах, але початок був короткий, порівнюючи з рештою, а зміна яскрава, жахлива та цілковита.

Казань, ця грізна опора ісламізму в Азії, паде в 1552 року під ударами царської армії, його енерґія здивувала навіть напівдикі племена, але незабаром ви побачите його таким боягузом, таким плазуном: він стає боязким і в той же час жорстоким. Це через те, що в нього, як майже в кожної потвори, жорстокість мала своїм головним корінням страх. Він через ціле своє життя пригадував те, що він зазнав у дитинстві: деспотизм бояр, їх роздори загрожували його життю, коли йому ще бракувало сили, щоб боротись; можна сказати, що змужніння принесло йому бажання помститися за безсилість дитячого віку. Але, якщо є щось глибоко повчального у страшнім житті цієї людини, то це те, що він згубив хоробрість — згубивши чесноту.

Чи це не свідчить про те, що Бог, вкладаючи в люди-

ну серце, сказав їй: Ти будеш хоробра лише доти, доки будеш людяна.

Ця наука мені видається коштовною та втішною і я дуже радий, що міг її віднайти в глибині цієї жахливої історії.

Астрахань підпала тій самій долі, що й Казань. Московщина, звільнена від сусідства своїх давних господарів татар — ликує на радощах, але цей народ слуг, що може звільнитися від одного ярма, щоб опинитися в другім, обожнює молодого царя з гордощами та боязню недавно звільненого.

Але раптово втомлений цар спиняється серед своєї слави, йому надокучили свої благословенні чесноти, він падає під тягарем своїх лаврів, він назавжди зрікається продовжувати свій добрий шлях. Він воліє краще нікому недовіряти та карати своїх друзів за той страх, який вони йому спричиняють. Він більше не хоче слухати мудрих порад. Але його божевілля гніздиться в серці, воно не досягає його голови. Бо серед найбільш нерозумних учинків, його промови повні сенсу, а листи повні логіки; їх ущипливий стиль змальовує злобність його душі, але він робить честь його проникливості, ясності його духа.

Його давні дорадники є першими жертвами його злоби; він вбачає в них зрадників, або, що є однозначним в його очах, панів, він засуджує на вигнання і на смерть винних за непошану до самодержавства. Ці непоштиві міністри довший час дозволяли собі уважати себе мудрішими від свого господаря: присуд здається справедливим в очах народу. Це завдяки порадам цих непідкуплених людей він здобув собі славу. Він не може зносити тягару вдячности, яка належиться їм від нього, а боячись здаватися невдячним супроти них, він їх убиває... Дика злоба вибухає тоді в ньому, дитячі страхи збуджують жорстокість дорослого: завжди жевріючі спогади про загрози та роздори вельмож, які сперечалися за охорону його колиски, вказують йому всюди зрадників та змовників.

Ідолопоклонство перед самим собою, дотримане в

усіх наслідках державного управління — такий є кодекс справедливости царя, скріплений згодою цілої Московщини. Не зважаючи на свої злочини, Іван IV є в Москві вибранцем цілої нації. Деінде його вважали б за потвору, що її виригнуло пекло.

Втомлений брехати, він доводить цинізм тиранії до того, що перестає прикидатися добрим, легковажить собі цю останню обережність звичайних деспотів. Він показує себе відверто жорстоким, а щоб не червоніти за чесноти інших, він віддає останніх із своїх безкорисних друзів на помсту своїх більш невибагливих улюбленців. Тоді між царем і його сателітами утворюється суперництво у злочинах, яке примушує здригатись, та (тут Бог об'являється ще раз у тій майже понадприродній історії) так само, як його моральне життя поділяється на дві доби, його тілесний вигляд зміняється передчасно: вродливий за ранніх молодощів, він стає гидким, коли стає злочинним.

Він втрачає досконалу дружину і одружується з такою ж кровожерною, як він сам. Ця також умирає. Він одружується ще раз на превелике згіршення грецької церкви, що не дозволяє третього шлюбу: так він одружується п'ять, шість, сім разів!!! Не знати докладної кількости його шлюбів. Він знеохочується, вбиває, забуває своїх жінок та всупереч байдужості, яку на показ проявляє до своїх колишніх жінок, він починає мститися за їхню смерть з дрібничковим завзяттям, що з кожним повдовінням царя поширює пострах на ціле царство. Одначе, здебільшого, ця смерть, що служила причиною до стільки страчень, була спричинена чи наказана самим царем. Його жалоби є для нього нічим іншим, як причиною для пролиття крови та примушування других до плачу.

Він наказує всюди твердити, що побожна, прекрасна, нещасна цариця була отруєна його міністрами, дорадниками царя, або боярами, що хотіли її позбутися.

Чи ви не бачите, що він даремно намагається скинути маску, він бреше через звичку, якщо це не є конечністю, до такої міри брехня нерозлучна з тиранією. Це пожива душ,

що підупадають та урядів, основи яких зневажаються. Так само як правда є кормом душ, що відроджуються, та розумно впорядкованих суспільностей.

Наклепи Івана IV завжди наперед обґрунтовані, кожний, кого влучила отруя його слова — вмре; трупи накопичуються довкола нього. Але смерть це ще найменше зло, яким він наділює засуджених. Його поглиблена жорстокість відкрила способи змушувати їх прагнути останнього удару. Визнаючись на тортурах, він грає витонченими терпіннями своїх жертв, він продовжує ці терпіння з пекельною звинністю та в своїй жорстокій дбайливості насолоджується їхніми муками і боїться їхнього скону в такій самій мірі, як вони його прагнуть. Смерть — це одиноке благо, яке він дарує своїм підданим.

Проте слід вам описати раз назавжди деякі з нових способів жорстокостей, що він їх винайшов супроти так званих злочинців, яких він хоче скарати (Карамзін, звідки я це беру, наводить джерела). Він їх наказує варити по частинах, у той час, як обливають крижаною водою решту тіла; він примушує здирати з них шкіру в його приявности. Потім, він велить колоти зубцями їхнє оголене та трепетливе м'ясо, а в той час його очі пасуться в їхній крові, в їхніх здриганнях. Його вуха насолоджуються їхніми криками, інколи він їх добиває власноручно ударами кинджала, але здебільшого, закидаючи собі цей акт ласки, як свою слабість, він заощаджує довго серце та голову, щоб зволікати з тортурами. Він наказує відрубувати члени тіла, але обережно, щоб не зачепити тулуба; потім він наказує кидати один по другім ці живі тулуби виголодженим та пожадливим звірам, які видирають кусні з цих жахливих недобитків.

Тремтливі тулуби старанно зберігають, щоб примусити їх якнайдовше бути при цих вправах царя, що суперничає в жорстокості з тиграми. Він перевтомить катів, забракне місця для поховань. Новгород Великий буде обраний, щоб служити прикладом для насичення гніву цієї потвори. Ціле населення міста оскаржено за зраду

на користь Польщі, але воно винне найбільше через те, що довший час було незалежне та славне. Його зачумлено навмисно безліччю довільних страчень, що відбуваються в його закривавлених мурах, води Волхова псуються під трупами, що залишилися непохованими довкола валів проклятого міста. А тому, що смерть через тортури не була досить знищуюча, то штучна пошесть суперничає з шибеницями, щоб масово десяткувати населення та наситити лютість батюшки. Батюшка — ласкаве слово чи скоріше титул, яке улесливі московити з сердечністю надають машинально своїм всемогутнім та улюбленим володарям, якими б вони в дійсності не були.

Під цим безмозким царюванням жодна людина не йде природним шляхом свого життя, жодна не досягає можливого кінця свого існування, людська зухвалість посягає на божеську прерогативу. Сама смерть зведена до ролі служки ката, втрачає свою поважність відповідно до того, як життя втрачає свою ціну. Тиран здетронізував янгола, а земля, окроплена кров'ю та слізьми, з покорою бачить, як служниця божеської справедливости слухняно крочить позаду відгодованих катів великого князя. Під царем смерть стає рабинею людини. Цей безмозкий тиран завербував чуму, що з підлеглістю капраля спустошує цілі країни, призначені до вилюднення примхою цього володаря. Радість цієї людини є нещастям для других, його влада — нищенням життя, війною без слави, війною під час глибокого миру, війною супроти істот, позбавлених оборони, голих, безвольних, яких Бог поставив під його священну охорону. Його закон — ненависть до людського роду; його пристрасть — страх, подвійний страх, той, що він його відчуває та той, що його спричинює.

Коли він мститься, то він продовжує послідовність своєї юстиції аж до останнього ступеня споріднення, вигублюючи цілі родини, молодих дівчат, старців, вагітніх жінок та немовлят. Він не обмежується, як звичайні тирани, покаранням просто кількох родин, кількох підозрілих осіб: ми бачимо, як він малпує жидівського Бога, вбиває

цілими провінціями, не минаючи нікого — все там винищується, все, що було живе, зникає, включно до звірят, до риб, яких він затроює в озерах та ріках. Чи ви ймете віру цьому: він примушує синів помагати катам... супроти власних батьків!.. Та ще знаходяться такі, що це роблять!!!

Послуговуючись людськими тілами наче годинниками, Іван винаходить отруї з визначеною годиною та відзначає з задоволеною постійністю найменші відхилення свого часу смертю своїх підданих, по-мистецьки видовженою з хвилини на хвилину на шляху до труни, яку він ввесь час тримає відкритою під їхніми ногами. Як найдокладніша точність головує на цих пекельних розвагах. Пекельних! — чи це відповідне слово? Чи людина для себе самої могла б винайти такі насолоди? Чи людина насмілилась би спотворювати святе ім'я справедливости, вживаючи його при такій нечистивій грі? Хто міг би насмілитись сумніватися в існуванні пекла, читаючи подібну історію?

Потвора сама приявна особисто при всіх наряджених нею тортурах: випари крови п'янять її, не насичуючи. Він завжди дуже веселий, коли він бачить смерть та спричинює муки багатьох нещасливих.

Він витворює для себе забаву, що я кажу, обов'язок ображати їхні муки, розтинаючи їх своїм глузливим словом, гострішим як лезо його ножів.

Отже, перед цим видовищем Московщина мовчить!.. Та ні, незабаром ви побачите, як вона зворушиться, вона зараз запротестує. Але не думайте, що вона це зробить в обороні потоптаної людяности, вона протестуватиме проти небезпеки позбутися князя, що керує нею так, як ви щойно бачили.

Потвора, давши стільки доказів жорстокости, мала б бути знана для свого народу і вона була знана!.. Але раптом, чи то щоб розважити себе вимірюванням терпеливости московитів, чи з християнського каяття (він удавав пошану перед святощами, лицемірство само могло перемінитися на справжню побожність в певних хвилинах цього цілком протиприродного життя), отже нехай це

буде християнське каяття, чи від страху, чи від забаганок, чи від утоми, чи від хитрощів — одного дня він покинув своє берло, тобто свою сокиру, та кинув корону об землю. Тоді, але лише тоді, за час цього цілого довгого царювання, імперія розворушилася. Нація загрожена визволенням збудилася зненацька: москалі, досі німі свідки, безвольні знаряддя таких страхів, віднайшли голос і цей голос народу, що гадає бути голосом Бога, підноситься раптово, щоб оплакати втрату такого тирана!.. Може вони мали сумнів щодо його щирости, боялися не безпідставно його помсти, наколи б було прийняте удаване його зречення: хто знає, чи ця любов до князя не мала за своє джерело жах, навіяний тираном, — москалі вдосконалили жах, чіпляючи йому маску любови.

Москві загрожує ворожа інвазія (Іван влучно вибрав час на каяття), москалі боялися безладдя, інакше кажучи — вони передбачають хвилину, коли, не можучи забезпечити для себе свободу, вони будуть примушені думати і бажати по своїй волі показати себе людьми та, що найгірше, громадянами; що стало б щастям для другого народу — знеохочує цей. Коротко, Московщина втомлена своєю довгою немічністю, віддано вклякає перед чобітьми Івана, яких вона боїться менше, як самої себе. Вона благає цього незаступимого володаря, вона збирає його скривавлену корону і берло та повертає йому. Просить у нього єдиної ласки: згодитися знову одягти на неї залізне ярмо, в якому вона ніколи не втомилася ходити.

Якщо це покора, то вона йде задалеко, навіть для християн; якщо це підлість — то вона непростима; а коли це патріотизм — то він нечестивий. Коли людина зломить свої гордощі, то вона творить добро; коли людина любить невільництво — то чинить зло. Релігія покоряє, невільництво упідлює і між ними двома існує така різниця, як між святістю та брутальністю.

Якби там не було, московити, заглушуючи крик свого сумління, вірять у царя більше як у Бога. Чи таким чином вони створюють для себе чесноту, приносячи все в

жертву для рятунку імперії, ганебної імперії, існування якої може бути продовжене лише потоптанням людської гідности!!! Засліплені монархічним ідолопоклонством, яке створили самі для себе, москалі нашого століття, так само як і москалі століття Івана, забувають, що пошана перед справедливістю, що культ правди має більшу вартість для всіх людей із слов'янами включно, аніж для Росії.

Тут мені ще раз об'являється інтервенція понадприродної влади з старовинними формами. З тремтінням запитуєш себе, яка є майбутність, що її Провидіння обрало для цієї суспільности, яке такою ціною купує собі продовження життя.

Я досить часто звертав вам увагу на те, що нова римська імперія тліє в Росії під попелом Візантії. Самий жах не викликає такої терпеливости. Ні, повірте моєму передчуттю, є одна пристрасть, яку москалі розуміють, як жодний народ її не розумів від часу римлян: це амбіція. Амбіція примушує їх жертвувати всім, абсолютно всім, як Бонапарт, до конечности існування включно.

Це той найвищий закон, що підпорядковує цю націю Іванові IV: хай буде тигр замість Бога, щоб лише не заникла імперія — така була російська політика за цього царювання, що створило Росію. Та мене жахає значно більше терпеливість жертв, аніж жорстокість тирана. Це політика інстинкту чи політика розрахунку, що для мене мало важить! Що для мене є важливим та що я бачу з жахом, — це те, що вона триває вічно, зміняючись відповідно до обставин та що ще сьогодні вона викликала б ті самі наслідки під подібним царем, коли б земля породила двічі Івана IV.

Дивуйтесь цьому єдиному в історії видовищу: москалі з завзятістю та підлістю людей, що хочуть посідати цілий світ, плачуть біля ніг Івана, щоб він далі правив над ними..., ви знаєте як, та щоб він зберіг для них те, що зненавидів би кожний народ, не захоплений фанатичним передчуттям своєї слави.

Всі клянуться — великі, малі, бояри, стани та особи,

словом — ціла нація клянеться із слізьми, з любов'ю підкоритися в усьому, щоб тільки він не залишив їх на самих себе. Цей верх нещастя є єдиною загрозою, яку москалі у своєму нешляхетному патріотизмі не можуть холоднокровно зносити, беручи до уваги, що неминуче безладдя, яке постане, зруйнувало б їхню імперію невільників. Підлість доведена до цього ступня наближається до взнеслого; це щось від римських чеснот і вона увічнює державу... але яку державу, милий Боже!... Засіб знеславлює мету.

Тим часом розчулена жорстока бестія змилосердилася над звірятами, з яких довший час робила для себе пасовисько; вона знову повертається до влади без обмежень, навпаки. з абсурдними застереженнями на користь своїх гордощів і люті. Він згоджується їх прийняти неначе з ласки до цього народу, залюбленого у приниженні так, як інші народи є фанатиками свободи; до цього народу насичуваного своєю власною кров'ю, народу, що прагне, щоб його вбивали на втіху свого володаря; він тремтить, як тільки віддихне в спокою.

Починаючи від цього моменту витворюється методична тиранія, але проте ґвалтовна, якій подібної не знають літописи людського роду, беручи на увагу, що було ж стільки божевілля в її виконуванні і в покірності супроти неї. Володар і нація в ті часи, ціла імперія — здуріли, а наслідки цього шалу ще тривають.

Грізний Кремль, з усіма своїми залізними брамами, своїми ославленими підземеллями, своїми неприступними мурами, своїми вежами — здається занадто слабо укріпленим для нерозважного монарха, що хоче вигубити половину свого народу, аби могти керувати в спокою другою половиною. В цьому серці, що само по собі збочується від терору і люті, де зло та страх витворюють щодня нові спустошення, поєднується незрозуміла зневіра (бо для цього немає жодної помітної причини, принаймні позитивної) з безцільною жорстокістю; так найбільш ганебна трусливість спричинюється до найбільш сліпої жорстокости. Новий Навуходоносор, король, перетворений на тигра."

Далі де Кюстін згадує залишення Кремлю Іваном IV, що створив для себе нову цитаделю в Слободі Александровській та про заснування опричнини. Нарешті розпочинає довгу серію цитат з історії Карамзіна у французькім перекладі Жофре (Париж, 1826). Ось, наприклад, один уривок з Карамзіна:

„4 лютого 1565 р. Москва побачила сповнення умов, оголошених царем для духівництва та для бояр в Слободі Александровській. Розпочали страчувати так званих зрадників, що нібито змовлялися разом з Курбським на життя царя, цариці Анастасії та її дітей. Першою жертвою був знаний воєвода князь Горбатий Шуйський. Цей видатний полководець, що багато спричинився до здобуття Казанського ханства, був засуджений на смерть так само, як і його 17-тирічний син. Вони обоє вступили на місце тортур спокійно та гідно, тримаючись за руки... Зять Горбатого, князь Ховрін, грек родом, великий старшина Головін, князь Сухой Кашін, князь Горенській — були покарані на шию того самого дня. Князя Шеверьова посадили на паль. Князів Куракіна та Немого постригли в ченці; велика кількість бояр та боярських дітей була позбавлена майна, інші — засуджені на вигнання" (Карамзін, т. IX, ст. 99).

Не будемо тут наводити за Карамзіном описи злочинів опричнини, що з наказу царя руйнує, грабує, ґвалтує, палить та пустошить решту населення Москви і околиць, т. зв. земщину, поставлену царем поза законом. Цар сам бере якнайдіяльнішу участь в геройствах своєї опричнини і своїх власних синів примушує до цього.

„У керуванні справами — пише далі де Кюстін — життя цієї потвори є суміш енергії та підлости. Він загрожує своїм ворогам, доки уважає себе сильнішим, а переможений — він плаче, скиглить. Він знеславлює себе, знеславлює свою країну, свій народ і ніколи не знаходить спротиву, жодний голос не піднесеться проти цих потворностей!!! Ганьба, ця остання кара націй, що зраджують самих себе, не отвирає очей москалям!..

Кримський хан спалює Москву, цар утікає. Він повертається до своєї столиці, яка є купою попелища, його приявність викликає серед решток населення більше страху, аніж його спричинив ворог. Але все одно ніхто ані „мур-мур" проти царя, що ганебно втік...

Поляки, шведи по черзі пізнають надмір його нахабства та його трусливости. У пересправах з кримським ханом він принижує себе, даруючи татарам Казань та Астрахань, що він від них видер з такою славою. Він грається славою, як усім.

Не зважаючи на кількакратні зради свого шефа, Московщина завжди невтомна в рабстві, ані на хвилину не залишає слухняности, такої ж тяжкої і принижуючої; героїзм обійшовся б дешевше цій нації, жорстокій супроти себе самої."

VIII. КРЕМЛЬ І ЙОГО ЖИТЕЛІ-ТИРАНИ

Не вважаючи потрібним докладніше зупинитися на дальших сторінках листів де Кюстіна, присвячених Іванові IV., уважніше розглянемо додаток до листа 26-го, який спочатку присвячений характеристиці кремлівської архітектури, про яку Кюстін пише так:

„Я хочу вам ще раз сказати, що мистецтво не має назви для окреслення архітектури цієї пекельної твердині; стиль цих палаців, цих в'язниць, цих каплиць, що звуться соборами, не нагадує нічого знаного. Кремль не є ані в мавританськім стилі, ані в ґотичнім, ані в старовиннім, ані навіть у чистім візантійськім. Це, даруйте мені цей вираз, архітектура царична (czarique).

Іван є ідеалом тирана, Кремль є ідеалом палацу тирана. Цар є мешканцем Кремлю; Кремль це дім царя. Я не маю нахилу до ново-витворених слів, але „царична архітектура" — таке окреслення потрібне для кожного мандрівника, бо жодне інше не в стані вам змалювати того, що воно

викликає в думках кожного, хто знає, що таке цар.

В Москві є два міста: місто катів та місто жертв. Історія нам оповідає, як ці два міста могли народитися поруч себе та існувати — одно серед другого.

Кремль був відгаданий Лямартіном, що, не бачивши його, змалював його в своїм описі міста допотопних велетнів. Не зважаючи на поспіх праці, або може дякуючи цьому поспіхові, що заступає імпровізацію, „Упадок Янгола" має місця першорядної краси, це поезія фресок... (Lamartine: „La Chute d'un Ange").

Признаюся, що для того, щоб добре оцінити якості цього епічного твору, мені довелося прийти аж до підніжжя Кремлю, читати криваві сторінки історії Росії. Карамзін, хоч він і боязкий історик, але повчальний, бо він має чесну основу, яка пробивається — крізь його розважливі звички та яка змагається з його московським походженням та з забобонами його виховання. Бог покликав його помститися за людство, можливо всупереч йому та всупереч авторові. Без потурань — що я йому закидаю — йому не дозволили б писати: безсторонність викликає тут враження революції, а моя щирість буде визнана за зраду.

Я почну з вибачень, що ними Карамзін уважає потрібним звернутися до деспотизму після того, як він насмілився змалювати тиранію: суміш відваги та боязні, яку ви зустрічаєте в цьому уступі, надхне вас, як і мене, подивом всуміш із співчуттям до історика, так придавленого подіями щодо вислову своїх думок.

Том 9, ст. 556: „Щойно звільнена від ярма монголів, Московщина мусіла побачити себе ще здобиччю тирана. Вона його перенесла та зберегла любов до самовлади, переконана, що сам Бог насилає на людей чуму, землетруси та тиранів. Замість розбити в руках Івана залізне берло, яким він її гнобив, вона підкорилася деспотові, без іншого рятунку поза молитвою та терпеливістю, щоб одержати за щасливіших часів Петра І та Катерину II (історія воліє не згадувати за живих). Неначе греки в Термопілях (порівняння яскраво московське й доказує зайвість історичних студій, коли з них витягаються вимушені висновки. Проте, слід зазначити, Карамзін має визначний розум, але він родився та мешкав у Росії — Кюстін), побожні та світлі мученики гинули на помості за батьківщину, віру та присягу, не допускаючи навіть думки про спротив (і ви насмілюєтесь визначити мучеництвом подібну підлеглість! — К.). Немає підстав, щоб вибачити жорстокість Івана. Кілька чужоземних істориків твердили про змови, які він знищив; за однозгідним свідченням наших літописів та всіх урядових документів, ці змови існували лише в затьмареній голові царя. Коли б бояри, духівництво, міщани снували зраду, яку їм закидали, вони б ніколи не покликали тигра з його печери в Александровській слободі. Ні, він впивався кров'ю ягнят, а останній погляд, який його жертви кидали на світ, благав від сучасників та нащадків справедливости та співчутливого спогаду.

Помимо всіх можливих моральних та метафізичних пояснень, вдача Івана, кривавого тирана у зрілому віці та на схилу життя, є загадкою для людського серця та ми ставили б під сумнів найбільш правдиві звіти про його життя, коли б літописи інших народів не давали рівно дивовижних взірців".

Карамзін веде далі свою оборону дуже похлібним для Івана IV порівнянням з Каліґулею, Нероном та Людвиком XI. Далі історик пише: „Ці звироднілі істоти, суперечні всім законам розуму, появляються в просторах, наче страшні метеори, щоб показати нам безодню зіпсуття, до якої може впасти людина, та змусити нас тремтіти!... Життя тирана є нещастям для людського роду, але його історія завжди залишає корисні вказівки монархам та народам. Навіяти огиду до злого, чи це не є поширювати любов до добра у серцях усіх? Слава добі, коли історик, озброєний смолоскипом правди, може, під самодержавним урядом, вкрити деспотів вічною ганьбою, щоб у майбутньому нещастя не стрінуло інших! Якщо для мертвих це вже не має значення, то принаймні живучі бояться загального про-

кляття та осуду історії. Ця остання не спроможна направити злих, але вона іноді запобігає завжди можливим злочинам, бо пристрасті також виявляють свій шал у цивілізованих століттях. Занадто часто їх ґвалтовність примушує розум до мовчанки або до усправедливлення рабським голосом вибриків, що є їх наслідком". (ст. 558, 559, т. 9. Карамзін, „Історія Росії").

Далі слідує похвала на славу потвори. Усі ці моральні вихиляси, усі ці словесні обережності, невидно перетворюються на криваву сатиру; подібна боязнь рівнозначна відвазі, це об'явлення; об'явлення тим більше зражаюче, бо мимовільне.

Одначе москалі, заохочені похвалою суверена, пишаються Карамзіном, якого вони подивляють з наказу в той час, як вони повинні б викинути цю книгу з усіх своїх книгозбірень, переробити її текст, проголосити перший підробкою, чи скорше заперечувати його існування, твердити, що він ніколи не вийшов, та що публікація розпочалася з другого видання, яке тим самим стане першим.

Чи не така ж їхня звичка виступати проти кожної їм нелюбої правди?

В Санкт-Петербурзі дусять небезпечних осіб та замовчують небажані явища; з цим роблять, як заманеться. Якщо москалі не вхопляться за цей спосіб оборони проти ударів, що їх завдає деспотизмові книга Карамзіна, то помста історії буде майже запевнена, бо правда є частинно виявлена.

Европа, навпаки, повинна шанувати Карамзіна; який би чужинець одержав дозвіл ритися в джерелах, звідки він черпав для здобуття крихти світла, яку він кинув на найтемнішу з сучасних історій? Адже таким чином деспотичний лад може бути суджений та засуджений. Подібний лад може існувати лише при допомозі мовчання та темряви!!!

Слід зазначити, що „моральні вихиляси та словесні викрутаси" тодішнього Карамзіна в обороні Івана IV-го надзвичайно нагадують сучасні промови теперішніх

Вишинських в ООН в обороні невільничих таборів праці в СССР і т. п.

Так само сучасна Росія дійшла до того вершка розуміння шкідливости історії для абсолютичного ладу, про яку згадує Кюстін. Тепер оголошуються неіснуючими не лише окремі небажані історичні праці, але й цілі історичні школи. Але не в наслідок читання твору Кюстіна, а в наслідок самої механіки московського державного абсолютизму, так глибоко розгаданого французьким подорожнім.

Кюстін наводить ще ряд уступів з Карамзіна, де окреслена вдача та панування Івана IV та його діда Івана III; щодо цього — Кюстін висловлюється вже від себе так:

„Це Іван III був справжнім фундатором сучасної російської імперії; це також він перебудував з каменю мури Кремлю. Ще один жахливий гість, ще один привид придатний до появи в цьому палаці та спочивати на вістрях цих веж!!!

Змальований Карамзіном образ Івана III не закреслює слів цього великого князя: „Я дам вам у царі, кого захочу".

Пйотр I затвердив засаду Івана III, підпорядковуючи, як і цей князь, спадковість корони примхам царя. Цей самий реформатор ще більше наблизився до тирана тортурами, яким він віддав свого сина та так званих спільників цього сина. Ви прочитайте витяг з історії де Сеґюра, що доводить подібність сучасного великого реформатора до потвори, про що ми не знали давніше — перед появою твору Сеґюра. Справа торкається законів, проголошених Петром, зради його супроти свого нещасного сина та тортур духовних та інших осіб, що заохочували його сина до спротиву перед цивілізацією, привезеною з Заходу.

„Воєнний реґлямент", у двох частинах та в 91 розділах, оголошений року 1716: „Початок є вражаючий; або з щирої побожности, або через політику голови церкви, що хоче зберегти у цілій своїй силі такі могутні побудження, Пйотр тут проголошує, що з усіх справжніх хри-

стиян" — „військовий є той, чиє життя має бути найбільш чисте, пристойне та християнське; християнський вояк мусить бути завжди готовим стати перед Богом, без чого цілковито не було би безпеки потрібної для сталих жертв, яких його батьківщина вимагає від нього" — та він закінчує цим наведенням з Ксенофанта: „У боях ті, що найбільше бояться Бога, найменше бояться людей". Далі, він застерігається щодо найменших провин супроти Бога, дисципліни, законів, чести та навіть супроти громадянства, неначе він хотів створити з своєї армії окрему націю серед нації, та взірець для неї.

Але саме найбільше тут розгортається жахлива запобігливість генія його диспотизму! — „Ціла держава, каже він, є в ньому, все повинно творитися для нього, самодержавного та деспотичного володаря, що має відповідати за свою поведінку лише перед Богом!" — от чому кожне зневажливе слово проти його особи, кожна непристойна оцінка його діяльности чи особи, мають бути покарані смертю.

„Це року 1716, коли цар таким способом поставив себе поза та понад законами, неначе він лаштувався до жахливого державного перевороту, при якім 1718 р. він мав себе заплямити кров'ю". (Histoire de Russie et de Pierre le Grand, par M. le General comte de Ségur, 2 ed. XI chap. VI, pp. 484, 490).

Далі: „У вересні 1716, Алексей (наступник трону) втікає, ставить себе під охорону Австрії та живе приховано в Неаполі.

Пйотр знаходить його схованку. Пише до нього. Його лист кінчається жахливими загрозами, якщо той не виконає надісланих до нього наказів.

Там переважають такі слова: „Ви мене боїтеся? Я вас запевняю та вам обіцяю в ім'я Бога та страшного суду, що якщо ви підкоритеся моїй волі та повернетеся сюди, то я вас не каратиму і навіть любитиму ще більше, як досі".

„На цю урочисту обіцянку батька та володаря, Алексей повертається 3 лютого 1718 до Москви, а другого

дня його обеззброїли, арештували, питали, ганебно виключили його та його нащадків від права на престол...

„Це ще не все: його кидають до фортеці. Там, щодня, щоночі самодержавний батько, порушуючи заприсяжену обіцянку, всі почуття, всі закони природи і навіть ті, що він дав своїй імперії (див. його „Свод законів", розд. IV. арт. 1, 2, 6, та 8), виступає проти занадто довірливого сина з політичною інквізицією, рівною в підступній жорстокості, релігійній інквізиції. Він мучить слабодухого сина всіми небесними і земними страхіттями; він змушує його доносити на друзів, на рідню, до матері включно; нарешті, відсуджувати себе самого на смертну кару.

„Цей довгий злочин триває шість місяців, але в дійсності — двічі стільки. У двох перших, заслання та виселення багатьох вельмож, позбавлення сина трону, ув'язнення сестри Софії, батоження своєї першої дружини, катування зятя, але й цього ще мало.

Одного дня генерал Ґлебоф, виявлений полюбовник покинутої цариці, був посаджений на кіл серед помосту, по кутах якого сторчали голови епископа, боярина та двох четвертованих достойників, як подає Брюс. Цей жахливий поміст був ще оточений частоколом, на якому було понад п'ятдесять стятих голів духовних та інших осіб.

„Кара стократтю більш злочинна, як сама провина; бо яка причина може бути вибаченням для стількох жорстокостей? Але, здається, що поштовхнений нахилом протиприродних урядів до манії переслідувань, Петро намагався знайти змову в той час, коли існувала лише глуха звичаєва опозиція, що надіялася та чекала на його смерть, щоб вибухнути.

„Пйотр зимнокровно проходжав посеред цих мук. Кажуть навіть, під впливом жорстокої цікавости він дійшов до помосту подивитися на вмирання Ґлебова, та що той, зробивши йому знак підійти блище, плюнув йому в пику.

„Мешканці Москви дістали наказ під загрозою смертної кари, взаємно шпигувати себе та доносити на себе.

Але головна жертва лишилася тремтяча, осамітнена стількома ударами довкола неї. Петро перевозить тоді свого сина з московської в'язниці до петербурзької.

„Там він піклується мученням душі свого сина, щоб витягти найменші спогади незадоволення, непокірности чи бунту; він їх нотує щодня з жахливою докладністю; радіючи кожному признанню, додаючи всі ці зідхання одне до другого, всі ці сльози, виставляючи з цього шкарадний рахунок; намагаючись, нарешті, створити великий злочин з усіх цих жалів та переживань, яким він хоче надати вагу на терезах свого судівництва. (Чи не є Пйотр тут гидкіший, якщо це є можливе, від Івана IV?).

Потім, коли шляхом інтерпретації він гадав, що вже зробив з нічого щось, він поспішає скликати сметанку своїх рабів. Він їм оповідає про свою окаянну працю; він перед ними оповідає про свої тиранічні та жорстокі витівки з варварською наївністю, з щирістю деспотизму, засліпленого своїм правом самодержавного володаря... Він хоче виправдати себе за рахунок своєї жертви та здушити подвійний крик свого сумління та своєї зіпсутої природи.

По цім довгім оскарженні тиран гадає, що син невідклично засуджений. „Всі щойно чули, кричав він, довгий перелік нечуваних на світі злочинів, яких його син допустився супроти нього, свого батька та володаря! Відомо, що він сам має право його судити; проте він просить їхньої допомоги; бо він боїться вічної смерти тим більше, що він обіцяв простити свого сина, та поклявся в цьому іменем Бога... Отже, це їм припадає бути його суддями, не звертаючи уваги на його походження, не беручи огляду на його особу, щоб батьківщина на цьому зовсім не потерпіла".

Раби зрозуміли свого пана; вони побачили якої страшної допомоги він вимагає від них. Отож запитані попи відповіли наведенням з їх святих книг, вибираючи з числа тих, що засуджують, та тих, що прощають, не насмілившись кинути тягар на терези.

У той самий час вельможі держави, числом вісімдесять, були слухняні. Одноголосно не вагаючись, вони винесли смертний вирок; але їхній вирок засуджує їх в значно більшій мірі, як їхню жертву. У цьому видно огидні намагання цієї рабської юрби заслужити собі ласку свого пана; та, як їхня брехня, прилучаючись до його, вони лише виявскравлюють кривоприсягу свого пана.

Щодо нього, то він твердо викінчує діло, ніщо його не спиняє, ані час, що проминув від його гніву, ані викиди сумління, ані каяття нещасного, ані тремтяча, піддана, благаюча безборонність! Зрештою, все, що звичайно, навіть поміж чужинними ворогами, заспокоює та обеззброює, є без впливу на це батьківське серце супроти його сина.

Навіть ще більше, як він щойно був його оскаржував, так він тепер стане його катом. Отже 7 липня 1718, другого дня по засуді, він піде, в супроводі своїх вельмож, витиснути останні сльози свого сина, домішуючи до них свої і, коли, нарешті, йому здається, що син зворушений, він шле по отруту, яку він сам наказав приправити! Нетерплячий, він шле другого гінця; він представляє отруту як спасенні ліки, та відходить, глибоко сумуючи, (оплакувати свою жертву це одна з рис московської вдачі, прим. подорожнього), отруївши сина, що все ще благав вибачення. Потім він смерть сина, що сконав по кількох годинах жахливих терпінь, скидає на страх від його вироку! Він покриває все це страхіття в очах своєї челяді лиш цим грубим обманом; він уважає, що це цілковито підходить до їхніх звичаїв, наказуючи їм мовчати. Його так добре послухалися, що без „Спогадів" одного чужинця (Брюса) свідка та навіть учасника цієї жахливої драми, історія ніколи не знала б цих лютих та останніх подробиць".

Далі Кюстін докладно розповідає про свої враження від московських церков та кремлівських клейнодів. Кінчаючи опис кремлівської збірки, він пише:

„Кінчаючи перегляд гордовитих решток часів, я пригадав собі, неначе від натхнення, одне місце в Монтеня, яке я вам відписую, щоб доповнити цікавою протилежністю цей опис пишнот московського скарбу:

„Князь Московії давніше мусів виявляти цю пошану татарам: коли вони надсилали до нього послів, то він виходив до них назустріч пішо та підносив їм посуд з кобилячим молоком (це пиття є насолодою для татар), та якщо кілька крапель падало на спину їхніх коней, то він повинен був злизати їх своїм язиком". (Див. Хроніку Московії П. Петріуса, шведа, друковану німецькою мовою в Липську, 1630 р., т. IV., ст. 159. Цей рід неволі починається в середині XIII ст. та тривав коло 260 років).

Імператор всеросійський з усіми своїми тронами, всіми своїми гордощами, є в дійсноті лише наступником цих самих великих князів, що їх бачимо такими приниженими у XIV столітті. До того він перебрав спадщину по них лише сумнівним способом; бо не згадуючи вибору Трубецкого, уневажненого через інтриги Романових та їхніх друзів, злочини багатьох поколінь володарів висунули на трон нащадків Катерину II. Отже, це не без причин історію Росії ховають від росіян та хочуть її сховати перед цілим світом. Напевно незмінність політичних засад володаря, осілого на таким робом заснованому троні, не є найменшою дивницею історії нашого часу.

Тоді, коли московські великі князі навколішках носили ганебне ярмо, накинене їм монголами, в Европі цвів лицарський дух, найбільше в Еспанії, де в честь та для незалежности християнства потоками текла кров. Я не думаю, щоб, не зважаючи на середньовічне варварство, знайшовся в Европі хоч би один король, здатний збезчестити суверенність, згоджуючись володіти на умовах, накинених великим князям московським від XII—XV століть їхніми панами татарами. Скорше стратити корону, як принизити королівську величність; от як відповів б французький, еспанський чи кожний інший король старої Европи! Але в Росії слава, як і все інше, є свіжим набутком. Доба уярмлення поділила історію цієї країни на дві відмінні епохи: історію незалежних слов'ян та історію росіян, пристосованих до тиранії трьох століть рабства. І ці два народи не мають, правду кажучи, нічого спільного,

крім назви, під якою давні племена були сполучені в націю варягами".

Далі сторінки своїх листів маркіз присвячує м. ін. розмовам про московську побожність з Чаадаєвим у англійському клюбі та дальшим оглядинам Москви. По оглядинах шкіл, університету та середніх шкіл, включно з військовими, — Кюстін висловлює такі загальні думки:

„У нас ми втомлені від сваволі та розбіжностей, тут все знеохочене одноманітністю, заморожене педантизмом, якого не в стані відокремити від ідеї порядку. Від цього походить ненависть до того, що належало б любити. Росія, ця нація-дитина, є ніщо інше, як велетенська школа; все відбувається тут, як у військовій школі, за вийнятком того, що школярі виходять з неї тільки на смерть.

Що є німецького в дусі російського уряду, це антипатичне для слов'ян; цей східній народ, занедбаний, примхливий, поетичний, коли б він міг висловити, що він думає, гірко поскаржився б на германську дисципліну, накинену йому від часів Алєксея, Петра та Катерини II. — расою чужоземних володарів. Царська фамілія може робити що хоче, але вона завжди залишиться занадто німецькою, щоб спокійно керувати росіянами та щоб почувати себе певно поміж ними (Романови були прусаками з походження, вони найчастіше заключали шлюби з німкенями, всупереч звичаям давніх московитських суверенів); вона не панує над ними, вона їх уярмлює". (Лист 29-й).

На цьому місці слід зазначити, що цілковито подібних переконань на правлячу петербурзьку династію тримався знаний, можна сказати — „народній" генерал Скобелєв, герой турецької кампанії 1877 р., і за це кількома роками пізніше був отруєний великокнязівською клікою задовго перед теперішніми „кремлівськими лікарями". Таких самих поглядів на Романових тримався й визначний воєнний кореспондент та письменник В. Ів. Немірович - Данченко (1844—1938). Уривки з його спогадів, видані в Празі 1922 р., дозволяють визначити йо-

го, як незломного прихильника „скоб'єлівської" партії. А коли ген. Драгоміров — старший зневажливо висловлювався на адресу урядового російського ідеалу „єдінообразія", то чи це не звучить подібно до слів Кюстіна про одноманітність та педантизм, яким просякло все в Росії? Ми умисне обмежуємося на особах, які не мають в московському світі слави „ворогів режиму" чи „ненависників Росії". Інакше можна було б послатись на знаного анархіста М. Бакуніна, який свою працю про урядову Росію назвав у французькій мові **L'Empire Knoutogermanique** (1871)...

IX. ДУША МОСКАЛЯ

З дальших московських сторінок в нотатках Кюстіна вибираємо кілька коротких влучних зауважень, розкиданих на цих сторінках, які дотепно окреслюють вдачу москалів:

„Дітям і дикунам подобається все блискуче; москалі є діти, що мають призвичаєння, а не досвід нещасть. Звідси, мимоходом кажучи, бачимо суміш легковажности та уїдливости в їх вдачі... В Росії кожна народня розвага є мелянхолійна, радість стає там привілеєм; тому вона мені тут здавалася майже завжди переборщеною, удаваною та гіршою від смутку... Вцілому люди цієї країни не видаються мені схильними до великодушности; вони в неї зовсім не вірять, вони б її заперечили, коли б сміли, та якщо вони її не заперечують, то вони її зневажають, бо вони не мають її міри в самих собі...

Праця йде не на те, щоб прислужитися іншим, а щоб дістати нагороду; творчий вогонь для них чужий, їм бракує ентузіязму, що створює взнесле; відберіть їм почуття користи, боязні та суєти — ви позбавите їх діяльности.

Так само, як в їхніх вчинках в практичному житті, як і в їхніх творах в області духовній, де переможцем є підступ, там великодушність видається обманом.

Величність душі, я це знаю, шукає винагороди для себе в собі самій, але якщо вона нічого не вимагає, то вона багато заповідає, бо хоче поліпшити людей; тут вона зробить людей гіршими, бо її уважатимуть за ласку. Ласкавість зветься слабістю в народі загартованім терором; ніщо, крім страху, не обезброює його; невмолима суворість примушує його згинати свої коліна, пробачення, навпаки, дасть йому піднести голову; його не можна переконати, його можна лише підбити; нездібний до гордощів, він може бути відважним; він повстає проти доброти, але підкоряється жорстокості, яку приймає за силу.

Це пояснює мені систему правління, що її прийняв імператор, але не примушує мене її схвалити; цей володар знає і робить що слід, щоб його слухали. Тут дисципліна є метою, деінде вона є лише засобом...

Москалі найперші комедіянти на світі; щоб зробити враження, вони не потребують сценічного обману...

Ніде інде вплив однозгідности уряду та виховання не відчувається так яскраво, як тут. Всі душі тут носять однострої. Ах! Навіть як ви не молоді та не легко розчулюєтеся, то доведеться вам страждати, коли бачите, що до цього народу з студеним серцем та з розумом, загостреним природою та суспільним вихованням, приносять наївність інших народів! Я уявляю собі німецьку чулість, довірливу розтріпаність французів, еспанську витривалість, англійські дивацтва, безтурботність, добродушність справжніх давніх італійців у змаганні з вродженою кокетерією москалів; і мені шкода бідолашних чужинців, які на хвилину повірять, що вони здатні стати грачами у спектаклі, який тут чекає на них". (Уявіть собі напр. Рузвельта з Пасвольськими та всіми іншими Гіссами в Ялті!).

Фізично — підсоння, а морально — уряд цієї країни нищить у зародку те, що є слабе. Все, що не є міцне, або є дурне — гине при народженні; лишається при житті тільки худоба чи натури міцні в доброму як і злому. Росія є батьківщиною розгнузданих пристрастей чи слабих вдачею, бунтівників або автоматів, змовників або машин;

тут зовсім нема середини між тираном та рабом, між божевільним та звірем; золота пересічність тут зовсім не знана, природа її не хоче; надмір холоду так само, як і спека, штовхає людей до крайностей. Це не означає, що міцні духом трапляються частіше в Росії, як деінде. Навпаки, їх тут менше, через нечулість більшости. Москалям не вистачає багато здібностей, які відповідали б їхнім амбіціям; пересада є ознакою слабости.

Незважаючи на протилежності, які я щойно згадав, всі є подібні до себе під одним оглядом: усі поверховні; ці люди дуже легко забувають вранці багато із своїх плянів зроблених ввечорі. Можна сказати, що їхнє серце є царством випадку; ніщо не встоїться супроти їхньої здатности все переймати та все залишати. Це відблиски; вони не народжуються, вони появляються; вони живуть і вмирають, не помітивши поважного боку існування. Ані добро, ані зло — ніщо для них не є дійсністю; вони можуть плакати, вони не можуть бути нещасливими... Своїм швидким та зневажливим поглядом вони обкидують, не подивляючи нічого, всі досягнення людського генія за тисячоліття; вони гадають перевищити все, бо вони погорджують усім; вони вихваляються, як люди заздрісні, вони стеляться на землю, завжди нарікаючи, перед усім, що вони уважають модним ідолом... Порох та дим, хаос та небуття, ось усе, що може виникнути в цих непостійних головах". (Уривки з 29-го листа).

З Москви маркіз вирушає через Ярослав на Нижній Новгород. На Троїцькій пошті його переганяє один з його паризько-московських знайомих. Цей знайомий підтверджує новину, яка вже давніше була маркізові відома: „Знаючи, що я заночую тут, він попросив мене з ним порозмовляти, доки він перепрягає коні; він підтвердив те, що я вже давніше знав: що вісімдесят сіл було недавно цілком спалено в Сімбірській губернії під час здушення селянського повстання"... Безпосередньо перед одержанням цієї вістки, маркіз занотував у своїм листі такі рядки про повітовий спокій:

„Проте, на тлі цього спокою, яким я теж користуюся та який я подивляю, скільки безладдя? Скільки насильства! Яка зрадлива безпека!"

А до цих рядків, саме в цьому 5-му брюссельському виданні, маркіз дає уривок з „Петербурских Ведомостей" з дня 4-го (15-го) березня 1837., в якому довго розповідається, як рязанська селянка Нікіфорова донесла владі про втечу до неї її сина з війська, та як відповідні міністри довели це до відома його величності, а ославлена величність дала селянці в нагороду за донос на сина срібну відзнаку з написом „за пильність" на ленті ордену св. Анни. З цього можна бачити, що москалі й за старих часів мали таких „національних героїв", як сучасний донощик на рідних — Павлік Морозоф...

В дальших нотатках про перебування в Тройце — Сергієвському посаді Кюстін пише про незліченну армію паразитів, які його гризли в ночі в манастирськім „готелі"... А ранком „мій слуга прийшов до мене перед умовленою годиною. Коли я побачив, що входить бідний Антоніо з замкненими очима, з набряклим обличчям, я не потребував його розпитувати... Коли я спиняюсь на цих неприємностях, то тому, що вони подають вам розміри московських перехвалок та говорять про рівень матеріяльної цивілізації, якого досягли мешканці найкращої частини цієї імперії... Хробацтво, цей неминучий виплід незаможности, є з усіх фізичних нещасть тим, що викликає моє найглибше співчуття; це лихо, хоч воно до певної міри добровільне, залишається проте ще бруднішим; це явище має подвійну натуру: воно має моральні та фізичні причини; воно є наслідком комбінованих немочей душі і тіла.

Під час моїх мандрівок я досить часто пригадував собі проникливі спостереження Песталоцці, великого практичного філософа; з цих спостережень над способом життя людей виходить, що з двох осіб, які мають однакові звичаї, одна може бути брудна, а друга чиста. Чистота тіла залежить від здоров'я, так само, як від дбайливости супроти себе... Як би там не було, але серед москалів панує брудне нехлюйство".

У Троїцькому манастирі, крім безлічі прерізного шкідливого хробацтва, була також книгозбірня. „Не зважаючи на мої жваві та довгі прохання, мені не хотіли показати книгозбірні; мій перекладач увесь час повторяв мені ту саму відповідь: „Це заборонене"... Ця сором'язливість монахів, що ховають скарби знання в той час, коли виставляють скарби суєти, здавалася мені дивною. Я бачив, що їхні клейноди менше припорошені, ніж їхні книги". (Лист 30-й).

Варто відмітити, що сором'язливі заповіти Тройце-Сергеєфской Лаври Москва свято береже й до нині. Відомо, що ані звичайні чужинці, ані навіть акредитовані в Москві чужинецькі дипломати не мають права вступу до совєтських книгозбірень... (Що, зрештою, не перешкодило ген. Бедел Смісові в самій таки Москві роздобути викляту книгу де Кюстіна, ту саму, яку ми тут переповідаємо...).

Під час своєї подорожі, зокрема в околицях Ярослава та Володимира на Клязмі, маркіз зробив такі актуальні спеціяльно в наші часи спостереження про московську лісову господарку:

„Коли я кажу москалям, що їхні ліси кепсько зберігаються та що їхній країні бракуватиме палива, то вони сміються мені в вічі. У них вираховано, скільки мільйонів років треба, щоб вирубати ліси, що вкривають несходиму частину величезної імперії. І цей обрахунок є відповіддю на все. Бо тут відплачуються словами і в цьому й у всім іншім. У приписах, надісланих до кожного губернатора, написано скільки його губернія має метрів дров. Статистика виконує свою аритметичну працю, але калькулятор, заки зробить підсумки цілости, не вирушає на місця, щоб подивитися з чого складаються ліси, занотовані на папері. Він здебільшого знайшов би там збиранину кущів придатних на оберемки трісок, або загубився б в полях папоротей та ситняків. Проте збідніння рік вже дає себе знати. Цей прояв загрожуючий навігації, є викликаний тим, що багато лісів повирубувано навколо джерел рік, а також вздовж потоків, які улегшують плавання.

Але москалі, із своїми картонами наповненими задовільними звітами, мало турбуються розтринькуванням одиноких багатств своєї землі. Їхні ліси є безмежні... в канцеляріях міністерств; а цього їм досить".

Слід до цього додати, що й пізніший німецький залізний канцлер Бісмарк, їдучи 1859 р. з Пітера до Москви, мав також не найліпше враження від московських лісів. У своїх листах до близьких осіб він висловився: подібні до кущів дерева переважно берези, вкривають багна та горбки.

Нудна й нездарна ампірна архітектура, яку зустрів де Кюстін також у Ярославі, примусила маркіза навести довгу суперечку, яку він мав із одним знайомим москвином з приводу справді величної та гарної італійської архітектури. Ось кінець цієї розмови:

„Ви хочете, щоб ми, мешканці Петербурґу й Москви, захоплювалися так, як ви, італійською архітектурою? Та хіба ж ви не бачите її взірців на кожнім кроці, що його робите в найменшім з наших міст?"

Після цього вибуху національних гордощів — я замовчав; я був у Москві, я мав охоту сміятися, а це було, мабуть, небезпечним. Краще було бути обережним, інакше можна б було зазнати лиха: це ще один доказ впливу цього уряду навіть на чужоземця, що претендує на незалежність...

Ах, вплив монголів триває у вас і то по визволенні від них! Чи не для того ви їх прогнали, щоб наслідувати їх? В мистецтвах та взагалі в цивілізації з таким розвінчуванням не зайдете далеко, так думав я, не кажучи цього голосно. Ви дивитесь з нехіттю на чуже, бо у вас нема чуття досконалости. Доки ви будете нехтувати великими взірцями, доти ви ніколи їм не дорівняєте. Ваша імперія величезна, — згоджуюсь, але що є в ній такого, що я мав би подивляти? Я ніяк не подивляю мавпувань колосальних розмірів... Призирство до того, що їм не знане, здається мені пануючою рисою вдачі москалів. Замість старатися зрозуміти чуже, вони воліють насміхатися над

ним. Якщо їм колись доведеться проявити свій справжній геній, то світ не без певного здивування побачить, що це геній до карикатури. Я бачу, що смішні особливості висуванців поширені тут масово й стаються здобутком цілої нації".

Зустрівши в Ярославі на березі Волги кількох селян, що мовчазно пройшли, не глянувши навіть на чужинця, де Кюстін цілком влучно узагальнює: „Москалі мовчазні й позбавлені цікавости; я розумію їх: те, що вони знають, знеохочує їх до того, що їм незнане".

Захоплюючись співучістю мови, зокрема простолюддя, мелянхолійною музичністю пісень, Кюстін не закриває очей на темні сторони національної вдачі цього народу:

„У звичайних обставинах, у дрібних справах, москалі позбавлені добродушности, а у великих — недовірливі.

Еґоїзм, байдужість — от що знаходите в них, коли докладніше приглянетесь. Ця безсердечність є прикметою всіх станів. Тонка і наївна жартобливість французів тут заступлена ворожою настороженістю, спостережливою шкідливістю, заздрісною в'їдливістю, нарешті — сатиричним смутком... Тут суворість підсоння змушує людину до постійної боротьби, а суворість уряду та призвичаєння до шпигунства роблять характери мелянхолійними, а себелюбство — підозрілим. Завжди тут бояться когось чи чогось; але найгірше те, що ця боязливість має підстави, до неї не признаються, але тим більше не ховаються з нею, перед очима трохи уважного та призвичаєного спостерігача."

Вертаючись з Костроми до Ярослава, маркіз змальовує переправу через Волгу:

„В Кунічі пором, на якому ми переправились через Волгу, не був надійний: баржа мала такі низькі борти, що найменша дрібниця могла нас затопити. Вигляд цього малого міста під сірим небом був такий сумний: вогкість, холод, а злива загнала населення до хат. Дув студений вітер. Як би хвилі на Волзі збільшилися, то була б для нас велика небезпека. Я пригадав собі, що в Петербурзі ніхто не турбується тим, щоб витягати потапаючих у Неві та казав до себе: „Якщо я впаду до Волги в Кунічі, то ніхто не кинеться мені на поміч... Жоден крик не прозвучав би для мене на цих людних берегах, що, проте, здаються пустельними. До такої міри міста, земля, небо і люди є тут сумні та мовчазні. Москалі мають такий сумний вигляд, що, на мій погляд, вони байдужі до свого власного життя, як і до чужого.

Свобода — це почуття гідности, що прив'язує людину до себе самої, до батьківщини, до всього. А тут існування до такої міри злучене з обмеженнями, що кожен, здається, таємно плекає бажання змінити місце побуту, але не має змоги цього зробити. Пани не мають пашпортів, а селяни грошей, і людина лишається там, де є — терпелива з одчаю, інакше кажучи однаково байдужа до свого життя, як і до своєї смерти. Самовідречення, яке всюди інде є чеснотою, стає хибою в Росії, бо вона увічнює ґвалтовну непорушність речей.

Тут ставиться питання не про політичну свободу, а лише про особисту незалежність, можливість рухів, а навіть вільного вислову природного почуття; проте, все це недосяжне в Росії ні для кого, за винятком володаря. Невільники сваряться притишеним голосом; гнів є тут привілеєм влади. Чим довше я бачу, як люди заховують спокійний вигляд під цією владою, тим більш мені їх жаль. Тиша або кнут — така тут є умова існування. Кнут для вельмож — це Сибір... А Сибір сам є переборщенням Росії".

Строкаті та барвисті описи ярмаркових дивоглядів у Нижньому Новгороді, яким маркіз присвятив не один десяток сторінок, тепер нас мало цікавлять. Значно цікавіші для нас спостереження автора щодо московської народньої душі, які здаються нам дуже влучними, правильними та, що зокрема дуже важливе, цілком придатними для вияснення сучасних „кремлівських загадок". Ці зауваження Кюстін робить на основі власних спостережень на цьому ярмарку, де, крім представників цілого ряду

східніх народів, було багато москалів, лише менше з аристократичних сальонів, а більше з простолюддя!

„Московський мужик має засаду не визнавати жодних перепон для своїх бажань... Бідний, засліпленче!... Але він уважає себе душею та тілом приналежним своєму панові. Відповідно цій суспільній відданості, він живе без радости, але не без гордости. Цій людині досить пихи для животіння... Вона прибирає всі форми, навіть форму покори, цієї релігійної скромности, винайденої християнами.

Москаль не вміє сказати „ні" своєму панові, який для нього заступає двох інших значно більших панів — Бога та імператора".

Де Кюстін присвячує рівнож багато місця народнім співам, які йому дуже подобаються, але він вражений понурою сумовитістю цих пісень, під впливом яких він звертається в іронічній формі до володаря цієї країни.

„На місці імператора я б не обмежився забороною скарги, я заборонив би підданим співи, бо це перероблені скарги; ці скорботні звуки є свідченням, але можуть стати обвинуваченням, тож справедливим є те, що за деспотизму навіть мистецтва, якщо вони національні, не можуть уважатися невинними. Це є замасковані протести... В Росії, з найдальших закутків, пустель, голос людини підносить до неба свої мстиві скарги., просячи в Бога частини щастя, в якому їй тут відмовлено на землі!.. Якщо ви досить могутні для гноблення людей, то слід бути досить послідовним, щоб сказати їм: Не співайте! Ніщо не нагадує так про щоденні терпіння, як сумні його розваги".

X. СИБІРСЬКИЙ ШЛЯХ

На останній пошті перед Нижнім Новгородом маркіз занотовує такі спостереження:

„Значна частина шляху від Ярослава до Нижнього є широкою садовою алеєю, цей шлях ширший, як наша велика алея Шан з'Елізе у Парижу. А по боках ще дві

другі алеї, встелені травою та обсаджені березами. Вчора я захоплювався красою цього шляху перед моїм фельдеґром:

—Охоче вірю цьому, охоче вірю... Це великий сибірський шлях! — відповів мені фельдеґер.

Я похолонув від цього слова. Я подумав, що я подорожую цим шляхом для своєї приємності, але які є відчування та думки нещасливців, що перебули подорож раніше мене? І ті почуття та думки, викликані моєю уявою, мене постійно турбували: Я буду шукати розваги, розривки на слідах одчаю других... Сибір!... Це російське пекло безнастанно передо мною...

Я дивився, розчарований, на велику сибірську дорогу, коли здалеку побачив озброєних людей, що спинилися під березами.

— Що роблять тут ці солдати? — спитав я мого водія.

— Це, — відповів він — козаки, що ведуть вигнанців на Сибір!

Таким чином це не сон, це не газетна мітологія; я ось тут бачу справжніх нещасливців, правдивих засланців, що йдуть пішки шукати в муках країни, де вони мають умерти, забуті світом, далеко від усього, що було для них дороге, на самоті з Богом, що не створив їх на ці муки. Я може стрічав їхніх матерей, їхніх жінок, чи може стріну їх самих. Сльози наплили мені на очі при наближенні до цих нещасних, біля яких я навіть не міг спинитися, щоб не стати підозрілим для мого дозорця. Ах!.. Супроти таких марень, почуття безсилости мого співчуття принижувало, а гнів заступив розчулення в моєму серці! Я хотів би бути дуже далеко від країни, де нікчема, що служить мені за гінця, міг стати настільки страшним, щоб своєю приявністю змусити мене ховати найприродніші співчуття!

Злочинців у нас судять розважно, але по кількох місяцях перебування в Росії я вже більш не вірю в законність. Тут було шість засланців, а ці засуджені, хоч і в кайданах, були невинні в моїх очах, бо за деспотизму не-

має злочинців, крім людини, що карає. Цих шістьох піших засланців провадило дванадцять козаків на конях. Вікно мого повозу було замкнене, та чим більше ми наближувалися до них, тим уважніше дивився мій дозорець на рухи мого обличчя. Він вдивлявся в мене. Я був дивно вражений тими зусиллями, які він робив, щоб переконати мене, що люди, попри яких ми проїхали, були звичайними злочинцями, і що між ними не було жодного політичного в'язня. Я понуро мовчав. Ця дбайливість, з якою він намагався відповісти на мою думку, здавалась мені вельми вимовною. Він читав її з мого обличчя, казав я собі: його думка дала йому можливість відгадати мою. Жахлива проникливість підданців деспотизму! Усі є шпигунами, навіть, як аматори та без нагороди".

Цей, наведений нами, уривок з цього незабутнього твору, так само, як ряд попередніх уривків, дають нам можливість зрозуміти, чому всякі газетні москалики розмаїтих відтінків червоної та чорної барв люто скаженіють і шалено гавкають при найменшій згадці про маркіза де Кюстіна: його твір незвичайно гостро влучав та й ще влучає в саме обличчя Росії — тоді Ніколаївської, Ангальт-Ґотторьської, тепер Джуґашвілі-Хрущовської. Тоді лише можна зрозуміти, чому „Ліґа боротьби проти історичних наклепів" містить на сторінках малоросійської ковалевсько-лазаревської „Пансе Рюс" в Лютеці довжелезні еляборати проти „подлейшіх пісем маркіза де Кюстіна". Чому хвилюється навіть така бюрократична мумія як професор Тімашеф та намагається знищити книгу Кюстіна на сторінках „Нового Русского Слова" містера Вайнбаума, так само як невсипущий „вєрзіла, ґроміла і вишібала", як його влучно охристила ворожа до нього генеральська ґлазенап-чухновська преса" — Солонєвич, що на шпальтах своєї уругвайської „Нуестро Паіс" містить заклопотано довгі розправи своїх поплечників проти невмирущого твору де Кюстіна. (Кремньов: „Клеветнікі Россії", Шіряєв-Алімов та інші).

XI. ЯРМАРОК У НИЖНІМ НОВГОРОДІ

Нарешті, 29 серпня 1839 р., Кюстін приїхав до Нижнього Новгорода, де тоді, як щороку, відбувався ярмарок:

„Люди усіх країн світу, але найбільше з далеких східніх околиць, призначають собі побачення на цьому ярмарку. Цей ярмарок викликає трохи безладдя, а в Росії безладдя є нечуване".

Кінець третього і початок четвертого тому листів де Кюстіна присвячені барвистим та строкатим враженням від цього східнього ярмарку. Саме в тих днях Ніколай Палкін проголосив валютову реформу. Про це й розповідає де Кюстін:

„Цього року в хвилині відкриття ярмарку, губернатор закликав до себе найвидатніших купців Росії, що тоді скупчилися в Нижньому Новгороді, та докладно виклав перед ними віддавна визнані невигоди оплаканої монетової системи цієї держави. (Вам відомо, що в Росії існують двоякі гроші — паперові та монети. Але вам певно невідомо, що останні, дивним способом, гадаю — єдиним у фінансовій історії суспільств, ввесь час коливаються в ціні, в той час, як паперові асиґнації лишаються незмінні). Пояснивши своїм слухачам, губернатор згадав за всі невигоди, що з цього виникають та додав, що в своїх сталих турботах про щастя своїх народів та певний лад у своїй імперії, імператор, нарешті, кладе край цьому безладдю, зріст якого загрожує поважними перешкодами для внутрішньої торгівлі.. Одиноким виходом є остаточне та невідкличне устійнення вартости монетного рубля (Царський „указ" перевів цю революцію в один день, принаймні на словах). Але для того, щоб перевести цю реформу, сказав губернатор, закінчуючи свій заклик, воля імператора є, щоб наказ був негайно виконаний. Вищі аґенти уряду, зокрема ж тутешній губернатор, сподіваються, що жодні огляди на приватні інтереси не переважать обов'язку негайно коритися перед волею найвищого шефа імперії.

Купці, ознайомлені з цією важливою справою, від-

повіли, що само по собі це розпорядження є добре, але воно переверне найбільш заможні торговельні фірми, якщо буде дійсне для раніше заключених контрактів".

Коротко, купці, дуже „прославлюючи та подивляючи мудрість імператора", покірно з'ясували губернаторові, що цей „указ" їх зруйнує, якщо він матиме зворотну силу до давніше заключених умов, але ще досі не оплачених, бо була велика різниця між тодішнім та нововизначеним курсом монетних грошей.

Далі де Кюстін так переповідає цю типову московську комедію, повну фальшу та облуди:

„Губернатор відповів зі спокоєм та солодкістю, звичайними в Росії для всіх адміністративних, фінансових та політичних розмов, що він досконало розуміє погляди панів, чолових купців, зацікавлених ярмарковими справами. Але остаточно прикрі наслідки — говорив губернатор, — яких бояться ті панове, загрожують лише кільком окремим особам, які, одначе, ґарантовані суворістю існуючих законів проти банкротів, в той час, як ваша повільність подобала б на спротив. Приклад, поданий найвизначнішими купцями імперії, спричинив би для країни інші поважніші неприємності, аніж кілька банкрутств, що в остаточнім рахунку завдадуть лиха тільки малій кількості осіб, в той час, як виказаний непослух, слід сказати — оправданий з боку осіб, що досі тішилися довір'ям уряду, був би порушенням пошани до суверена і порушенням єдности адміністративної та фінансової Росії, отже, життєвих основ цієї імперії. Він додав, що після цих міркувань, він не сумнівається, що ті панове, завдяки своїй улегливості, поспішаться уникнути потворного закиду, що свою вигоду бажають поставити понад інтереси держави; вони боятимуться натяку на злочин цивільного спротиву більше, аніж усіх грошових жертв, на які вони себе прирекли своєю добровільною улегливістю та своїм патріотичним запалом.

Після цієї спокійної конференції, другого дня розпочався ярмарок під знаком зворотного діяння нового „указу", урочисте оголошення якого відбулося на підставі згоди та обіцянок найвизначніших торгівців імперії.

Це мені розповів сам губернатор з наміром похвалитися лагідністю, з якою працює машина деспотичного уряду, так знеславлена серед народів, керованих ліберальними установами.

Я дозволив собі спитати мого запобігливого та цікавого вчителя східньої політики, які були наслідки цього урядового наказу.

— Наслідки перевищили мої сподівання, — відповів губернатор з задоволеним виглядом. — Жодного банкрутства!... Всі нові умови були зроблені на основі нових валютових розпорядків. Але, що вас здивує — це те, що жодний боржник не скористувався можливістю, дозволеною законом, ошукати своїх вірителів.

Признаюся, що спочатку цей результат мені видавався приголомшуючим. Згодом, обмірковуючи його, я розпізнав підступність москалів: закон проголошено, перед ним коряться... на папері, а цього для уряду досить. Легко догодити. Я приєднуюсь до цього... Політичне становище в Росії можна окреслити одним словом: це країна, де уряд говорить, як він хоче, бо він одинокий має право промовляти. Отже, серед обставин, які ми розглядаємо, уряд каже: сила по боці закону, в той час, як фактично згода зацікавлених фірм уневажнює чинність цього закону в тім, що він мав несправедливого при застосуванні до старих боргів...

Москалі у високій мірі мають торговельний дух; це вам пояснить, чому ярмаркові купці зрозуміли, що справжні торгівці існують лише завдяки довір'ю, бо кожна уступка зроблена для їхнього кредиту, приносить їм „сто на сто". Це не все: є ще друга причина небезпеки банкрутства. Охоту до скрахування знищив страх перед справжнім сувереном Росії. Цим разом торговельники могли обміркувати, що коли б вони наразили себе на процеси чи навіть на скарги, то це обернулись би проти них. У такому разі те, що тут зветься законом, було б суворо за-

стосовано. Вони побоялися ув'язнення, биття, а може і чого гіршого. У згоді з цими мотивами, подвійно примусовими, серед загального мовчання, цього нормального стану в Росії, вони подали цей гарний приклад купецької чесноти, якою губернатор намагався мене приголомшити. В дійсності, я був засліплений лише на хвилину. Я дуже скоро зрозумів, що московські купці не руйнують себе взаємно з тих саме причин, з яких матроси на Ладозі, кучери в Петербурзі та стільки інших чорноробів стримують свій гнів, тобто не з причини людяности, але від страху, що вища влада втручатиметься до їхніх справ.

Губернатор не дав мені часу сказати йому того, що злобні язики безнастанно мені говорили — мовляв — кожний фінансовий розпорядок російського уряду дає йому великі засоби зиску. Але хто ж посміє проти цього скаржитися під самодержавним урядом; мені не відомо, які були таємні махінації, до яких звернулися цим разом. До того ще казали, що зиск від цієї, так раптово переведеної фінансової операції, призначений для покриття витрат приватної скарбниці суверена, зроблених для перебудови його власними засобами зимового палацу. Тим більше, що він відмовився з великодушністю, якою захоплювалася ціла Европа та Росія, від грошових пожертв, які надходили від міст, вельмож та визначніших купців, охочих спричинитися до відбудови палацу шефа імперії.

Ви можете судити на підставі цієї докладної розповіді, що її я вважав потрібним зробити про це тиранське шарлятанство, яку вартість має тут правда, яку малу ціну мають тут найшляхетніші почування та найліпші слова, нарешті, про те, яке помішання думок має постати в наслідку цієї вічної комедії. Щоби жити в Росії, не вистачає хитрощів; тут конечно потрібне ще удавання. Затаювання є корисне, підроблення є конечне... У звичайних суспільствах — нація наглить до приспішення, народ поганяє, а уряд стримує, а тут цілком навпаки — поганяє уряд, а народ гальмує, бо для того, щоб якось існувала політична машина, треба, щоб десь був дух стримування. Переміщення думок, яке я зазначаю при цій нагоді, є політичним явищем, приклад якого досі дала мені лише Росія. Під самодержавним деспотизмом революційним є уряд бо революція означає панування сваволі та владу насильства". (Лист 34-й).

З решти різноманітних спостережень маркіза у цьому ярмарковому місті, слід ще спинитися над його увагами про „переміщення церков та цвинтарів".

„Ви зараз побачите, що навіть смерть не є запорукою спочинку у цій країні, безнастанно перетворюваній примхами самовлади.

Мінін, визволитель Росії, цей селянин-герой, спогад про якого став особливо яскравим після наїзду французів, похований у цьому місті. Його труна є в соборі поміж трунами новгородських князів.

Це з Нижнього пішов гомін визволення в добі окупації царства поляками.

Мінін, звичайний кріпак, знайшов князя Пожарського. Промови кріпака були повні ентузіязму та надії. Пожарський, надхнений святобливо грубою красномовністю Мініна, зібрав кількох людей; завзяття цих одиниць захопило інших, вони пішли на Москву й Московщина була визволена.

По відступі поляків, прапор Пожарського й Мініна завжди був предметом великої пошани. Мешканці одного села, між Ярославом і Нижнім, зберігали його, як національні святощі. Але в час війни 1812 року відчули потребу викликання запалу серед вояків; потрібно було відновляти історичні спогади, зокрема про Мініна. Тоді позичено цей прапор, щоб нести його на чолі армії в поході на Париж. Давнім опікунам цього прапора дано слово, що їм його повернуть після перемоги. Таким чином прапор Мініна переслідував нашу армію в її відступі, але пізніше принесений до Москви, він не був повернений своїм правним власникам. Його поставили в кремлівській скарбниці, всупереч найбільш урочистим приреченням. А щоб задовольнити справедливі домагання пограбованих

дібну до оригіналу.
гу; копію, як додавали з глумливою усмішкою, цілком поселян, їм надіслали к о п і ю їхнього чудотворного стя-

Такі є виклади моралі та доброї віри, що їх дає народові управління. По правді кажучи, це управління, деінде поводиться точнісінько так само. Що торкається шахрайств, то тут є цілковита подібність між обманцем та обманеним — одна лише сила встановлює між ними нерівність.

Цього ще не досить, ви зараз дізнаєтеся, що в цій країні не шанують історичної правди, так само, як не шанують і церкви та її молитов. Автентичности будівель тут так само не можна встановити, як поваги слів або писань. За кожного нового царювання будови тут перелицьовувалися на забаганку володаря. А завдяки дурній манії, яку прикрашують гарним іменем поступового руху цивілізації, жодна будова не лишається на місці, де її поставив фундатор. Навіть самі могили не знаходять захисту перед бурею імператорських примх. Навіть мерці підлягають у Росії фантазіям людини, що править над живучими. Імператор Микола, що тепер вдає архітектора в Москві, щоб переробляти Кремль, ще в Москві не дав зразків своїх спроб цього роду, а в Нижньому вже бачили його за працею.

Цього ранку, вступаючи до собору, я був зворушений старовинним виглядом цієї будови. Я гадав, що з уваги на те, що в ній є могила Мініна, то принаймні її шанували більше двох сот років. Ця певність заставляла мене вважати її вигляд більш величним.

Губернатор підвів мене до місця спочинку героя. Його труна є посеред монументів давніх володарів Нижнього. А коли імператор Микола прийшов її відвідати, то захотів зійти вниз до самого льоху, де лежить його тіло.

— От, одна з найкращих та найцікавіших церков, які я відвідав у Вашій країні, — сказав я губернаторові.

— Це я її збудував, — відповів мені п. Бутурлін.

— Як, що ви хочете сказати? Ви, без сумніву її відбудували?

— Зовсім ні. Стара церква лежала в руїнах. Імператор захотів збудувати її цілком наново, а не направляти. Немає ще двох років, як вона стояла на п'ятдесят кроків далі та творила виступ, що перешкоджав реґулярності нашого Кремлю.

— Але ж тіло і кістки Мініна!? — скрикнув я.

— Їх вигребли разом із великокнязівськими. Усі тепер у новім гробівці з каменю, який ви бачите.

Я не міг відповісти, не викликавши революції в голові провінціяльного губернатора, так ретельно відданого своїм службовим обов'язкам. Я мовчки йшов за ним до малого обеліску на площі та до величезних шанців тутешнього Кремлю.

Ви щойно переконались, як тут розуміють пошану до мертвих, пошану до історичних пам'яток та культ творів мистецтва. Проте імператор, який знає, що стародавні твори є гідні пошанування, хоче, щоб церква збудована вчора, залишилася в пошані, як і старовинна. Як він це осягає? Він каже, що вона стародавня й вона стає такою. Така влада дорівнює божеській. Нова мінінська церква у Нижньому — дуже старовинна, а якщо ви ще сумніваєтесь чи це правда, то ви є бунтівник!"

На ярмарку в Нижнім маркіз зауважив ще деякі речі,, які пройняли його душу жахом:

„У другім ярмарковім місті, що, гадаю, є найбільше та найцікавіше з усіх міст, розкладені залізні вироби з Сибіру. Можете йти чверть милі під ґалеріями, де по-мистецькому поскладані всі знані залізні вироби — штаби, штахети, згодом оброблене залізо; ви бачите цілі піраміди, збудовані з сільсько-господарського приладдя та кухонного начиння. Ви бачите цілі будинки, повні заліза; ось місто з металю; тут можна обрахувати одне з головних джерел прибутків імперії.

Це багатство викликає жах. Скільки позбавлених волі людей потрібно для виготовлення цих скарбів! Якщо злочинців є замало, то їх для цього роблять; принаймні роб-

лять нещасних; у цьому підземному світі, звідки походить залізо. Вмирає політика поступу, тут святкує свою перемогу деспотизм, держава благоденствує...

Це було б цікавим завданням, коли б чужинцям було дозволено вивчити умови праці уральських гірників; але це слід було б побачити своїми очима й не повідомляти про це на письмі. Це завдання було б так само тяжке до переведення для західнього европейця, як і подорож до Мекки для християнина."

XII. МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІЯЛІЗМ

При нагоді своїх спостережень на ярмарку в Новім Новгороді, Кюстін висловив знову ряд думок про систему московського імперіялізму та всякого імперіялізму взагалі:

„Це завжди, це всюди та сама система, система Петра І-го, увічнена його наступниками, що є лише його учнями. Він гадав та довів, що волю царя Московії можна накинути законам природи, правилам мистецтва, правді історії, людству, кровним зв'язкам, релігії, усьому. Якщо москалі ще нині обожнюють цього радше нелюда ніж людину, то це тому, що вони мають більше пихи, аніж людяности. „Подивіться — кажуть вони — чим була Росія в Европі перед пануванням цього великого володаря, та чим вона стала по ньому, от що може зробити геніяльний суверен"...

Фальшивий спосіб оцінки слави нації. Це політичний матеріялізм. Я бачу серед найбільш цивілізованих країн держави, що мають владу лише над своїми власними підданими, кількість яких невелика; ці держави нічого не значать у світовій політиці, але вони здобувають права на загальне визнання не гордощами, не політичною тиранією над чужими народами, а добрими прикладами, мудрими законами, освіченим добродійним управлінням. З такими перевагами малий народ може стати не завойовником, не визискувачем, а ліхтарем для цілого світу"...

Далі Кюстін зазначує, що такі прості та мудрі думки ще дуже далекі для керівних та розумово найкращих людей не тільки в Росії, але й у всіх країнах, зокрема у Франції. Кюстін скаржиться на те, що чари війни та здобування все ще тривають у Франції: „На нещастя нам бракує розпізнавання та незалежности в нашім виборі; ми не відрізняємо вчорашнього ідола, що сьогодні став гідним погорди, від того, що заслуговує наших жертв. Я сподіваюсь прожити ще досить довго, щоб побачити знеславлення в нас кривавого ідола війни, брутальної сили".

Не переповідаємо всіх міркувань Кюстіна на цю й досі болючу тему. Наведемо з них лише останній уступ:

„Цей перестарілий вислів: „першоклясна держава" в приложенні до політики, буде ще довго нещастям для світу. Самолюбство є найгірше в людині, а тому Бог, що опер своє вчення на покорі, чи не є він єдиним справжнім Богом, шанованим навіть з погляду здорової політики, бо він один знав шлях до безконечного поступу, поступу, духового, тобто внутрішнього.

Проте, ось уже вісімнадцять століть, як світ сумнівається в його слові, але заперечене, оспорюване це слово — є життєтворче. Отже, щоб воно принесло цьому невдячному світові, коли б воно було з вірою всюди й усіма прийняте? Мораль Євангелії приложена до політики нації — таке є завдання для майбутнього! Европа з своїми старими ґрунтовно цивілізованими націями є осередком, звідки світло віри знову пошириться на цілий світ".

З Нижнього Новгорода Кюстін мав намір вирушити до Казані, але він вирішив, що не варто туди їхати, бо там він побачить те саме, що й у Нижнім Новгороді. „Це завжди одне й те ж саме місто з одного кінця Росії, аж до другого: касарні, собори на взірець храмів, яких там також не бракує. Я відчував, що ціле це накопичення споруд, зовсім не варте було продовження моєї подорожі на дві сотні миль далі, хоч спокушували мене сусідство

Сибіру та спогади про облогу його Іваном IV".

Але через хворобу, про яку лікар сказав йому, що це наразі лише шкідливий вплив місцевого підсоння, від якого треба чимскоріше втікати, Кюстін вирушив у зворотньому напрямкові — на Москву, через Володимир на Клязмі.

„Місто Володимир часто згадується в історії; його вигляд це вигляд вічного московського міста, тип якого вам досить відомий. Країна, від Нижнього, подібна до того, що вже знаєте про Росію: це ліс без дерев, подекуди перерваний містом без руху. Уявіть собі касарні на болоті чи поміж вересу, відповідно до природи ґрунту, та полковий дух для пожвавлення цього всього!"

Кінцеві володимирські розважання маркіза в повній мірі зберегли свою гостру актуальність і до наших днів: „Москалі завжди настовбурчені проти правди, якої вони бояться; але мене, що належу до суспільности, де життя відбувається на яві, де все оголошується та обговорюється, ніяк не стримують застереження цих людей, серед яких нічого не говориться. Розмовляти в Росії — це небезпечна справа. Шепотіти кілька звуків, позбавлених змісту на вухо один одному та закінчувати кожне незначне речення проханням тримати в таємниці те, що тепер не було сказане, це означає дати докази такту та доброго тону... Кожне ясне та виразне слово становить подію в країні, де не лише заборонений вислів думок, але де навіть забороняють розмову про найбільш відомі факти. Француз повинен відмітити цю чудасію й не може її наслідувати.

Росія „поліцізована", але Бог знає, коли вона нарешті буде цивілізована.

Імператор, уважаючи переконування за ніщо, бере все на себе, під претекстом, що сувора централізація неминуча для керування імперією, чудотворно розтягненою, як Росія. Ця система є, мабуть, конечно потрібним доповненням засади сліпого послуху, але освічена слухняність поборювала б фальшиву ідею спрощення, яка понад сто літ опановує розум наступників Петра та навіть розум їхніх підданих.

Надмірне спрощення зведене до цього стану — це вже не сила, це смерть. Самодержавна влада перестає бути реальною та стає привидом, коли вона виконується тільки над подобами до людей.

Росія стане справжньою нацією тільки з того дня, коли її володар з доброї волі направить зло, спричинене Петром І-им. Але чи знайдеться в такій країні володар досить відважний для того, щоб признатись, що він є лише людиною?

Треба приїхати до Росії, щоб переконатися в незмірних труднощах того роду політичної реформи та якої сили характеру потрібно для її переведення." (Л. 34 і 35-ий.)

Отже, не зважаючи на янгольські хори московських сирен (переважно з професорськими титулами), які тепер настирливо намагаються знецінити книгу Кюстіна, в кращому випадку обмежити влучність його спостережень добою Ніколая І-го Палкіна, ми повинні ствердити ще раз, що ці уступи його книги неначе написані про сьогоднішню Москву та сучасних москалів.

XIII. З В'ЯЗНИЦІ НА ВОЛЮ

По цих уступах Кюстін змальовує цілком несподівану й небезпечну зустріч, яка трапилась йому на дорозі з Володимира до Москви:

„Я вам не раджу відгадувати рід небезпеки, яка мене стрінула цього року. Шукайте серед усіх несподіванок, що можуть наврочити мандрівникові загибель на великім шляху в Росії, але ані ваших знань, ані вашої уяви не вистане для того, щоб відгадати, що зненацька загрозило моєму життю. Небезпека була така велика, що без зручности, сили та приявности духа мого італійського слуги, я не писав би вам цього звіту, який ви зараз прочитаєте.

Треба ж було, щоб перський шах був зацікавлений у здобутті приязни Ніколая І-го та щоб для цього, вибираючи між найбільшими дарунками, він послав цареві одного

з найбільш чорних азійських слонів, треба ж було, щоб ця рухома вежа була вкрита пишними коврами, які служили покрівцями для цього колоса та які здалека строкато розвівалися від вітру, треба ж було, щоб ця потвора була ескортована почотом верхівців, що були подібні до хмари сарани, а до цього всього ще за цим посувалися шнурком верблюди, що скидалися на віслюків побіч цього слона, найбільшого з усіх, яких я до цього часу бачив та одного з найбільших з-поміж існуючих; треба ж було, щоб до того на вершку цього живого монументу пишався оливкової барви чоловік у східньому вбранні з розгорненою парасолею та щоб цей чоловік кумедно сидів із схрещеними ногами на сідлі з плит, положених посеред спини потвори; нарешті, треба було, щоб цього володаря пустелі гнали пішки до Москви і Петербургу, де підсоння незабаром включить його до збірки мамутів та мастодонтів; треба було, щоб я подорожував цим самим шляхом на Москву поштовими кіньми та щоб я наздогнав цих перських посланців. У певному місці пустельної дороги, якою вони посувалися величнім кроком їх королівського звіря, я, наближаючись до них з-заду чвалем моїх коней, примушений був боком обминути цього велетня. Треба було представити вам цілий цей образ, щоб ви зрозуміли панічний страх моїх румаків перед цією рухомою пірамідою, що посувалася, неначе під чарами, посеред зграї дивовижних людських та тваринних постатей.

Далі було таке, коротко кажучи, що коні шалено понеслись, і якимсь чудом італієць Антоніо стримав їх на краю прірви."

Останні коротенькі листи Кюстіна торкаються його повороту до Москви, де чекали на прибуття Ніколая Палкіна, який сфальшував відтворення бородинського бою. Слід гадати, що Сталін саме від Палкіна навчився фальшувати історію. Спочатку історію РКП, а згодом й історію взагалі. На цих палкінських фальшуваннях історії, які так виразно нагадують новітні московські вправи над викривленням історії, закінчуються властиві „листи" де Кюстіна:

„Тут кінчається листування подорожнього; оповідання, що ви прочитаєте зараз, доповнює його спогади; воно було написане в різних місцях: спочатку в Петербурзі 1839 р., згодом у Німеччині, а пізніше в Парижі. (Лист 35-ий.)

Далі йде оповідання про поворот автора з Москви до Берліну, через Санкт-Петербург. Значна частина, майже половина цього розділу книги присвячена спробам добитися, через французького амбасадора де Баранта, звільнення з в'язниці одного молодого француза, п. Перне, проти якого, не знати з яких причин, напосілась московська влада.

Не будемо переповідати тут усіх подробиць розпачливих зусиль Кюстіна та цілої тієї трагічно-понурої справи, у світлі якої тодішня московська адміністрація Палкінів та Бенкендорфів достоменно нагадує модерну московську владу Єжових та Хрущових.

Чекаючи на чергову зміну поштових коней, маркіз на шість годин затримався в Новгороді Великому, якому він присвятив кілька яскравих сторінок:

„Я зовсім не збирався відвідувати те, що залишилося від колиски імперії слов'ян, що стала труною їхньої свободи. Відома церква Святої Софії включає гроби Володимира Ярославича, що вмер р. 1051, його матері Анни, одного царгородського імператора та кілька інших цікавих поховань. Вона подібна до всіх російських церков. Може й вона так само справжня, як так званий старовинний собор, де спочивають Мінінові кості в Новгороді Новому. Я вже більше не вірю у старовинність жодної давньої будови, яку мені показують у Росії. Ще маю довір'я до назв її річок. Волхов представив мені жахливі сцени облоги цього міста-республіки, здобутого та винищеного Іваном Лютим. Імперіяльна гієна керувала м'ясорубкою, чумою, помстою. Вона, так мені видалось, лежала на руїнах, а скривавлені тіла мертвих новгородців виступали з ріки, вщерть переповненої мерцями для того, щоб засвідчити перед моїми очима страхіття воєнних знищень та лють, яка вибухає в суспільностях, званих цивілізованими через те, що злочини, означені як прояви чесноти, виконується в них з незаплямленим сумлінням. У дикунів розгнуздані пристрасті не менше жорстокі та брутальні, але вони не мають такого розмаху. Там

людина є обмежена тільки своїми особистими силами. Вона завдає зло меншого розміру, а в поліційній державі протилежність між доконаними страхіттями та голошеними прекрасними словами робить злочин більш обурливим та викликує зневіру в людство. Там надто часто деякі дивляться на ситуацію оптимістично, а інші через інтерес, політику чи дурноту підхліблюють масам та уважають такі знищення поступовими. Гідним уваги вважаю той факт, що листування архиєпископа Пімена та багатьох видатніших новгородських громадян з поляками накликало царську блискавицю на місто, при чому тридцять тисяч загинуло в боях, а також від тортур і масакри, вигаданої та веденої особисто царем Іваном IV. Були дні, коли 600 жертв було страчено на його очах. Всі ці страхіття — мовляв — мали на меті покарати злочин, що від тоді став непростимим, — злочин таємних зв'язків з поляками.

Це діялося триста років тому — 1570 року.

Новгород Великий уже більше ніколи не встав по цім розгромі, він заступив би своїх мерців живими, але він не міг рости по скасуванні своїх демократичних установ. Його мури отинковані з дбайливістю, яку москалі стосують всюди, щоб під поверхнею брехливого відновлення закрити занадто правдомовні сліди історії, — вже не вкриті кров'ю, але його широкі вулиці витягнені наче струна. Три четвертини його руїн, розкиданих поза його вузькою огорожею, губляться в довколишніх рівнинах, де вони остаточно розваляться далеко від сучасного міста, що є лише тінню та звуком минулого. Оце і все, що залишилося із славетної середньовічної республіки. Кілька стертих спогадів: слава, могутність — привиди, що назавжди відійшли в небуття. Де ж наслідки революцій, що не переставали зрошувати кров'ю цю землю, тепер майже пустку? Які успіхи можуть дорівняти сльозам, що потекли із-за політичних пристрастей в цій закутині світу? Тут усе мовчазне нині, як перед історією.

Новгород Великий тепер є купою каміння, що зберігає певну славу посеред нерадісної для ока рівнини, на краю

сумної ріки, вузької та каламутної, неначе сліди-рани на багні. А все ж тут були мужі, славні своєю відданістю бурхливій свободі; тут відбувались трагічні сцени; непередбачені катастрофи були кінцем блискучих існувань. З усього цього рокоту, з цієї крови, з усіх цих суперництв сьогодні лишається тільки оспалість народу й нудьгуючих солдатів у місті, що більше не цікавляться вже нічим, що діється на світі: ані миром, ані війною. В Росії минуле є відокремлене від сучасности прірвою!

Від трьох століть уже не скликає вічевий дзвін цього народу, колись одного з найславніших і найбільш підприємчивих, на нараду в своїх справах: царська воля придушує в серцях усе аж до жалощів, аж до спогадів про знищену славу. Кілька років тому жахливі сцени відбувалися між козаками та мешканцями країни у військових оселях, утворених в околицях цих решток міста. Але заворушення було придушене і все повернулося до встановленого порядку, тобто до мовчанки та могильного спокою. Туреччина не має чого заздрити Новгородові".

Кюстін дуже поспішав до столиці балтійсько-чухонського райху, щоб скоріше врятувати пана Перне, молодого француза, тяжко мученого в московській в'язниці. Тому останні рядки, присвячені Новгородові Великому, звучать у його звіті так:

„Я був подвійно щасливий з уваги на московського в'язня та себе самого, залишаючи це місто, колись славне своїм безладдям від свободи без порядку, а тепер знищене тим, що зветься добрим ладом, що тут є рівнозначний смерті."

По повороті до столиці палкінського райху — Кюстін довідався про скасування Палкіним Греко-католицької Церкви:

„У хвилині, коли готувався залишити Санкт-Петербург, декілька осіб зовсім нишком оплакували скасування Унії та розповідали про насильницькі методи, що, нарешті, довели до цього антирелігійного акту, прославленого як перемога російської церкви. Скриті переслідування, що їх

доводиться терпіти багатьом уніятським священикам, обурюють найбільш байдужі серця; але в країні, де віддаль і таємниця сприяють насильству та сприяють найбільш тиранським учинкам, тут усі насильства залишаються затаєними. Це все мені нагадав глибокий змістом вислів, що його часто вживали росіяни, позбавлені протекторів: „До Бога високо, — до царя далеко"! (Див. „Книга переслідувань і терпінь Католицької Церкви в Росії" **Livre des persecutions et Souffrances de l'Eglise Cotolique en Russie** та прекрасні статті в Journal des Debats у жовтні місяці 1842).

Коли сонце свободи друку зійде над Росією, то решта світу здригнеться від того, що воно освітить не лише з давніх кривд, але й із щоденних. Та ніхто не зворушиться, бо така є доля правди на землі: поки народи мають найбільшу потребу її пізнати, — вони її не знають, а коли довідаються про неї, тоді їм на ній вже не залежить. Кривди поваленого уряду не викликають нічого, крім холодних вигуків, а ті, що їх викривають, уходять за завзятців, що б'ють лежачого ворога в той час, коли вибрики цієї самої влади залишаються дбайливо захованими, поки вона тримається в сідлі, бо перш за все вона вживає свою силу на те, щоб душити скарги своїх жертв; уряд винищує, вбиває, але він стережеться дратувати та ще й приплескує собі й вихваляє себе за лагідність; він дозволяє собі, мовляв, лише на конче потрібні жорстокості. Тим не менше він цілком даремно захвалює свою доброту: коли в'язниця є мовчазна та замкнена, неначе труна, тоді можна легко обійтися без риштовання ешафоту!...

Сама думка про те, що я дихав тим самим повітрям, що й стільки людей несправедливо гноблених та відтятих від світу, позбавляла мене спочинку вдень і вночі. Я виїхав з Франції, наляканий зловживанням брехливою свободою, і повертаюся до моєї країни переконаний, що коли конституційне правління не є, логічно кажучи, найбільш моральне, то воно є в житті поміркованe та мудре. Ми бачимо, що з одного боку конституційне правління охороняє народи від демократичної сваволі, а з другого боку перед

найбрутальнішими вибриками деспотизму, вибриками тим гидкішими, бо суспільства, які таке терплять, ведуть перед у матеріяльній цивілізації. Запитуємо себе, чи не краще замовчати про свої антипатії та без скарг коритися політичній конечності, що зрештою приносить більше доброго як злого націям, які приготовані до неї?

Я ніколи не забуду того, що я відчув, переходячи через Німан, щоб опинитися в Тільзіті; оце в цій хвилині я повністю признав рацію шинкареві з Любеку. Птах, що вирвався із своєї клітки, або той, хто вирвався з-під дзвону пневматичної машини — і цей не буде так радіти. Я можу говорити, я можу писати, що я думаю, я вільний!... — гукнув я до себе. Перший справжній лист, якого я надіслав до Парижу, був відправлений з цього кордону: він був подією в малому колі моїх друзів, що досі без сумніву були обдурювані моїм урядовим листуванням. Ось відпис цього листа:

Тільзіт, четвер, 26 вересня 1839.

Ця дата, сподіваюсь, принесе вам радість під час читання, як мені під час писання. Отож я тут поза імперією одноманітности, дрібничковостей та перепон. Тут розмовляють вільно, і вам здається, що й ви крутитесь у вихорі насолоди та в світі, заселеному новими ідеями невпорядкованої свободи. Проте, це лише Прусія, але залишити Росію — це означає віднайти дім, плян якого не був подиктований невільникові твердолобим володарем. Це означає знайти ще бідні будинки, але збудовані не з примусу; бачити веселі та вільно оброблені лани (не забувайте, що я пишу про монархічну Прусію). Від цієї зміни у вас розцвітає серце. У Росії брак свободи відчувається навіть у камені, покладеному під прямим кутом у чотирокутно обтесаних бальках. Цей брак відчувається і в людях... Нарешті, я дихаю!... Я можу до вас писати без ораторських викрутасів, навіяних поліцією, викрутасів майже завжди недостатніх, бо в російськім шпигунстві є стільки ж проникливости, скільки й розважливости. Росія є найсмутніша країна в світі. Країна, в якій ви ледве помітите веселих жінок... Нарешті, я отут закордоном, і без жодних найменших катастроф! Я щойно

зробив 250 миль за чотири дні по часто прикрих, часто чудесних дорогах, бо москалі, хоч і великі прихильники одноманітности, не можуть осягнути досконалого порядку; характер їхньої адміністрації — це ходження напомацки, недбайливість та зіпсуття. Там існує обурення на саму думку про потребу призвичаєння до цього всього. Та все ж таки, там звикають до цього. Там людська щирість була б визнана божевіллям.

Тепер я хочу спочити, подорожуючи по власнім бажанню. Мені залишається зробити двісті миль звідси до Берліну, але постелі, на яких можна спати та затишні заїзди, приємний широкий та впорядкований шлях — перетворюють цю подорож у справжню прогулянку.

Охайність ліжок, кімнат, порядок у хатньому господарстві, керованому жінками — все це мені здається чарівним та новим... Що найбільше мене вражало — це вільний вигляд селян та веселість селянок; їхній добрий настрій мене майже жахав; це була незалежність, за яку я боявся поганих наслідків для них; я затратив навіть спогад про те. Тут бачите міста, які постали цілком непримушено, з доброї волі; ви довідуєтеся, що вони розбудовані без того, щоб якийсь уряд виробляв на це пляни. Певна річ, що Прусія не є країною сваволі, нехай, але переходячи вулицями Тільзіту, а згодом Крулевця, я мав враження, що беру участь у венеційському карнавалі. Тоді я згадав про одного мого знайомого німця, який, побувавши в Росії декілька років, нарешті покидав цю країну назавжди; з ним був і один його приятель. Не встигли вони опинитися на англійському кораблі, як взаємно впали собі в обійми: „Хвала Богу, нарешті ми можемо вільно дихати та голосно думати!..."

Безперечно, багато людей мали такі самі враження. Чому ж жоден з подорожніх цього не висловив? Отут то я, не розуміючи цього, подивляю чари, якими російський уряд сковує людську душу. Він приневолює до мовчанки не тільки своїх підданих. Цього ще мало, він змушує шанувати себе, навіть здалека, — чужинців, що вирвались з-під його

залізної дисципліни; ці вихваляють російський уряд, чи принаймні зберігають мовчанку. От таємниця, якої я ніяк не можу собі пояснити. Якщо одного дня оголошення цієї подорожі допоможе мені це збагнути, то я матиму ще одну нагоду більше приплескувати собі за свою щирість.

Я мав повернутися з Петербурґу через Вільно та Варшаву. Я змінив цей намір.

Такі нещастя як ті, що стрінули Польщу, не могли бути віднесені виключно на рахунок фатальности долі; у тривалих нещастях слід відрізняти причини, що виникли від помилок, так само як і від обставин. Нація, як і особи, до певної міри, стають співвинними долі, що їх переслідує; вони стають відповідальними за нещастя, які на них спадають ударом по ударові бо для уважних очей призначення — це ніщо інше, як розвинення характерів. Спостерігаючи наслідки помилок, доконаних покараним з такою суворістю народом, я не міг би стриматись від деяких зауважень, за які б каявся. Сказати правду гнобителям — це завдання, за яке берешся з повною радістю, побільшеною тим, що при цьому відчуваєш назовні сміливість та великодушність, яка супроводить виконання небезпечного чи принаймні прикрого завдання, але засмутити жертву, завдавати жаль пригнобленому, хоч би й словом гіркої правди, — це справа, до якої ніколи не принизиться письменник, що не хоче зневажати свого пера.

От чому я відмовляюся побачити Польщу."

XIV. Я ПОКИНУВ ЦАРСТВО СТРАХУ

Дня 22-го жовтня 1839 року, на водах у Емсі, Кюстін пише свого останнього, тридцять шостого листа, яким закінчується його чотиритомова книга:

„Виїхавши з Емсу до Росії тому п'ять місяців, я повернувся до цього елеґантного міста, зробивши дуже довгу подорож. Перебування на водах було для мене неприємним

на весні з причини неминучої юрби купальників та п'яниць. Тепер я вважаю його чарівним, коли дослівно сам, милуючись чарівною осінню, сиджу серед гір та поливляю їхню красу. Увесь час мої думки зосереджені на спогадах. У них шукаю спочинку, якого так потребую по крутій щойно перебутій подорожі."

„Яка протилежність! У Росії я був позбавлений спектаклю природи: там зовсім немає природи; проте ці рівнинні простори, що не мають мальовничих краєвидів, також мають своєрідну вроду, але величінь без чарів швидко втомлює. Яка приємність мандрувати через безконечні, неосяжні, голі простори, де відкривається тільки широкий, цілковито пустий простір? Ця одноманітність втомлює своєю беззмістовністю. Заскочення є завжди чимсь у всіх приємностях подорожі, що радує мандрівника.

Це було щастям опинитися в цю пору в іншій країні, краса якої відразу чарує зір. Я не в стані передати, яку насолоду я щойно пережив, блукаючи у великому лісі, де безліч мертвого листя покрило землю та встелило стежки. Я пригадав описи „Рене" Шатобріяна: серце билося, як колись при першім читанні цієї болісної та взнеслої зустрічі душі з природою.

Ця релігійна та лірична проза нічого не втратила із своєї влади наді мною, і я казав собі, здивований моїм зворушенням: молодість, отже, не кінчиться ніколи!

Іноді я помічав крізь зрідле від першого інею листя імлисті обрії долини Лану, що сусідує з найкращою рікою в Европі. Я подивляв тишу та красу краєвиду.

Околиці долини протоків Райну мають дуже різноманітний вигляд, а околиці Волги всі однакові, але вигляд високорівні, яку тут звуть горами, де вони поділені глибокими долинами, є в цілому холодний та одноманітний. Проте, цей холод та одноманітність є вогнем, життям, рухом у порівнянні з безмежними багнами та безрослинними степами Московщини: цього ранку миготливе соняшне світло останніх красних днів було розлите над цілою природою та позичало південного блиску цим північним краєвидам, що

завдяки осіннім випарам загубили сухість своїх обрисів та нерухомість своїх ламаних ліній.

Лісовий спокій цієї пори вражаючий; він контрастує праці на ланах, де людина, використовуючи тиху осінню погоду, поспішає докінчити працю.

Це повчальне та врочисте видовище, яке має тривати, доки існує світ, мене цікавить так, неначе б я тільки що народжувався чи мав умирати. Це тому, що розумове життя є нічим іншим, як послідовністю відкрить. Душа, коли вона не загубила цілковито своїх сил у фальшуванні, до якого звикли світські люди, зберігає невичерпну здатність до здивування та цікавости. Завжди нові сили закликають її до нових зусиль; цього світу більше для неї не вистачає: вона кличе, вона розуміє безконечне, її думка зріє, вона не старіється, і от це нам обіцює дещо понад те, чого ми не бачимо.

Ця інтенсивність нашого життя витворює різноманітність; те, що відчувається глибоко, здається завжди новим; воно відновлюється через цю вічну свіжість вражень; кожне нове відчування додає свою нову, окрему краску словам, які призначені його висловлювати, от чому забарвлення стилю є найпевнішою ознакою обновлення, я хочу сказати — щирости чуття. Ідеї взаємно доповняються, їхнє походження затирається, але тональність вислову ніколи не обманює; завдяки притаманності людської душі є це мимовільне об'явлення; воно виникає просто в серці та йде просто до серця, мистецтво заступає його лише недосконало. Воно постає від зворушення. Нарешті, ця музика слова заносить далі, як думка; це те найбільш мимовільне, найсправжніше, найплідніше у висловленні думки; от через що мадам Санд так швидко здобула в нас признання, на яке вона заслуговує.

Свята любове до самотности, ти є лише життєвою потребою щоденности!... Світ такий брехливий, що вдача, залюблена в справедливості, мусить мати нахил до втечі від суспільства. Мізантропія є оклепаним почуттям: це ненависть до брехні. По правді кажучи, немає мізантропів, є дурні, що воліють краще втечу, аніж удавання.

На самоті з Богом людина стає покірною завдяки щирості; вона відпокутує в своїй самотності через мовчання та задуму всі обмани світових балакунів, їхню тріюмфальну дводушність, їхню порожню нікчемність, занадто часто нагороджувану. Не даючи себе обманути і зовсім не бажаючи стати обманцем — людина робить себе добровільно жертвою та дбайливо ховає своє існування... В цьому полягає, без сумніву, таємниця життя святих, таємниця легка до зрозуміння, життя тяжке до наслідування. Коли б я був святим, я більше не мав би охоти подорожувати, а ще менше мав би охоту розповідати про мої подорожі; святі знайшли — я шукаю.

Шукаючи, я зробив подорож по Росії. Я прагнув побачити країну, де царює спокій влади свідомої своєї сили, але прибувши туди, я пізнав, що там царює мовчання страху. Я виніс з цього видовища цілком відмінну науку, аніж та, яку я сподівався там знайти. Цей світ майже зіґнорований чужинцями. Москалі подорожують по Европі, щоб утекти від батьківщини, але здалека вони платять їй свою данину підступними вихвалюваннями, а більшість чужинців, що описали її, воліли відкрити лише те, що думали там знайти. Коли обороняють свої упередження супроти очевидности, тоді навіщо подорожувати? Коли порішено бачити нації такими, якими їх хочеться мати, то немає більш потреби вирушати з власної країни.

Я посилаю вам резюме моєї подорожі, написане по повороті до Емсу; я думав про вас, коли писав цю працю; отже, нехай буде мені дозволено його на вас адресувати.

XV. РЕЗЮМЕ ПОДОРОЖІ

Все, що вражає ваш зір у Росії, все, що відбувається довкола вас — все жахливо впорядковане, а першою думкою, що приходить у голову подорожнього, коли він бачить цю симетрію, — це те, що така повна одноманітність, така противна природним людським нахилам впорядкованість не могла бути осягнена та не може існувати далі без насильства. Уява благає трохи зрізничкування... даремно, як птахові розгортати свої крила в клітці. Під таким примусом людина може знати та знає від першого дня свого життя, що вона бачитиме й що робитиме до свого останнього дня. Така жорстока тиранія в урядовій мові зветься пошаною до єдности, любов'ю до порядку. Цей гіркий овоч деспотизму видається таким цінним для методичних душ, що жодна ціна за нього не зависока, як вони кажуть.

У Франції мені здавалося, що я згідний з цими суворими маралістами. А від тоді, коли я пожив під страшною дисципліною, що змушує населення цілої імперії до воєнних правил, я признаюся, що мені тепер більше подобається трохи безладдя, що віщує силу, аніж досконалий лад, що загрожує життю.

В Росії уряд панує над усім і нічого не животворить. У цій безмежній імперії народ, якщо він неспокійний, є німий. Смерть тут ширяє над усіма головами та свавільно влучає в них. Це примушує мати сумнів у вищу справедливість. Там людина має дві труни: колиску і могилу. Матері там мають більше причин до оплакування, аніж смерть своїх дітей.

Я не вірю, щоб там було поширене самогубство, там занадто багато страждань, щоб вбивати себе. Дивні людські звичаї!!! Коли терор панує над людським життям, тоді не шукають смерти, бо вже знають, яка вона є. (Дікенс сказав: „Самогубство рідке серед в'язнів, навіть майже незнане; але раціонально не можна вивести жодного арґументу на користь самотнього ув'язнення з цієї обставини, хоч на це часто покликаються".)

Зрештою, кількість самогубців може бути в Росії велика, але ніхто цього не знатиме. Знання статистики є привілеєм російської поліції. Не знаю, чи до самого імператора доходять точні цифри. Я знаю, що ніяке нещастя не подається до відома суспільности в його царстві без того, щоб він не дав своєї згоди на таке понижуюче визнання вищости передбачення. Гордощі деспотизму такі великі, що суперничають з Божою всемогутністю. Потворна заздрість!!!... До якого збочення впали царі та підданці через тебе? Для того, щоб цар став більш, ніж людиною, чим має бути народ?

Отже, любіть правду, бороніть її в країні, де поганство є основою устрою. Людина, що все може, — це коронована брехня.

Ви розумієте, що це я не імператором Ніколаєм цікавлюся в цій хвилині, але імператором Росії. Вам багато розповідають про явища, які обмежують його владу; я був вражений надужиттями та зовсім не бачив протиліків.

В очах справжнього державного діяча та всіх практичних людей закони, я згоджуюся з цим, мають менше вартости, аніж про це гадають наші суворі логіки, наші політичні філософи, бо вкінці про життя народів рішає спосіб, як ці закони вживаються. Так, але життя росіян сумніше, ніж життя всіх інших народів Европи; коли я кажу народ, то хочу говорити не лише про селян прикутих до землі, але про все, що складає імперію.

Уряд, що називає себе міцним, та який немилосердно примушує шанувати себе при кожній нагоді, неминуче мусить робити людей нещасливими. У суспільствах усе може служити деспотизмові, яка б, зрештою, не була пануюча в них фікція: монархічна чи демократична. Всюди, де суспільна машина є суворо докладна, там панує деспотизм. Найліпший уряд є той, який найменше дає себе відчувати, але до цього забуття ярма приходять через геніяльність, або вищу мудрість та шляхом певного послаблення суспільної дисципліни. Уряди завжди доброчинні в часі юности народів, коли напівдикі народи шанують усе, що

рятує їх від безладдя. Вони знову стають такими ж в часі старости народів націй. У цій добі народжуються мішані устрої. Але ці уряди, засновані на порозумінні між досвідом та пристрастю, можуть придатися вже втомленим суспільствам, пружини яких послаблені революціями. З цього слід зробити заключення, що хоч вони не є найміцнішими, але вони лагідніші. Старість держав, так само як і людей, є спокійнішим віком, коли він увінчує славне життя; але середній вік нації завжди тяжкий для переходу: Росія це відчуває.

У цій країні, відмінній від інших, сама природа сталася спільницею примх людини, що вбила свободу ради обожання єдности. Природа також всюди та сама: два погано виросли деревця та ріденько засіяні на багнистій чи піщаній рівнині — береза та ялина, оце вся природна рослинність північної Росії, тобто околиць Петербурґу та довколишніх провінцій, які охоплюють величезні простори країни.

Куди втекти від нещастя цього суспільного ладу в кліматі, в якому можна виходити з хати лише протягом трьох місяців на рік? Додайте ще, що протягом найсуворіших шістьох зимових місяців ніхто не наважується дихати вільних повітрям довше як дві години денно, якщо це не московські мужики. От що Бог сотворив для людини в цих країнах.

А тепер погляньмо, що людина створила сама для себе. Одним із світових чудес є безперечно Санкт Петербурґ; Москва теж вельми мальовниче місто, але що сказати про вигляд провінції?

Ви побачите в моїх листах надмір одностайности, посталої від надужиття єдиновладства. Один чоловік у цілій імперії має право бажати; з цього виходить, що лиш він один має власне життя. Відсутність душі зраджує себе в кожній речі. З кожним кроком, що ви його робите, відчуваєте, що цей народ позбавлений своєї незалежности. Через двадцять чи тридцять миль на всіх шляхах на вас чекає одиноке місто, воно завжди таке саме. Тиранія винаходить лише засоби

для свого ствердження, вона мало турбується добрим смаком мистецтв.

Любов російських імператорів та будівничих цивільної архітектури в Росії до простої лінії, до мало взнеслих будівель та просторих вулиць суперечить законам природи та життєвим потребам життя в країні холодній, імлистій та безнастанно нараженій на великі вітри, що запорошують вам обличчя. Під час цілої моєї подорожі я даремно намагався зрозуміти, як така манія могла захопити мешканців країни, до такої міри відмінної від батьківщини архітектури, яку пересаджують до Росії; росіяни ймовірно розуміють не більше мене, бо вони не є панами своїх смаків, так само, як і своїх учинків. Їм накинули те, що зветься мистецтвом, так як їм наказують робити військові походи. Полк та його дрібничковий розпорядок є взірцем для всього суспільства.

Піднесені вали, високі, дуже наближені до себе будинки, кривулі вузьких середньовічних міст — надавались би тут краще, ніж недолуге наслідування античних міст до підсоння та звичок Росії; але впливові росіяни найменше дбають про країну, якою вони керують та найменше рахуються з її генієм і потребами.

Коли Петро Великий публікував свої цивілізаційні накази від Татарії до Ляпляндії, середньовічний стиль уже давно вийшов в Европі з моди; росіяни, навіть коли їх оздоблюють назвою великих, вміли лише наслідувати моду.

Ця готовість до наподобнювання зовсім не йде в парі з амбіцією, яку ми їм признаємо, бо не можна панувати над тим, що копіюється; тут все є суперечне вдачі цього поверховного народу. Зрештою, що його зокрема визначає, — це брак винахідливости. Для винаходів потрібна незалежність, а тут є мавпування навіть у пристрастях. Якщо цей народ прагне своєї черги на світовому коні, то не для виявлення своїх здібностей, які його мучать в бездіяльності, а одиноко для того, щоб знову почати наново історію завершених суспільств. Його амбіцією є не могутність, а зарозумілість. Він не має жодної творчої сили; порівняння — от його хист, наподобнювання — от його геній. Коли ж він усе ж

здається обдарованим рисами своєрідности, то це тому, що ніколи жоден народ на землі не мав такої потреби взірців; від природи схильний до спостережень, він стає самим собою лиш тоді,коли мавпує створене другими. Що він має своєрідного, — це те, що в більшій мірі, ніж кожний інший народ відзначується хистом підроблювання. Його єдиною первісною здібністю є вміння репродукувати чужинецькі винаходи. В історії він буде тим, чим у літературі є зручний перекладач. Москалі приречені перекласти европейську цивілізацію азіятам.

Хист до наподібнень може стати корисним та навіть подивугідним у народів, щоб тільки він не надто розвивався; але він убиває всі інші таланти, коли їх випереджує. Росія — це суспільство імітаторів. Кожна людина, що нічого, крім копіювання не вміє, неминуче впаде в карикатуру.

Вагаючись від чотирьох століть між Европою та Азією, Росія ще не могла досягнути того, щоб визначитись своїми творами в історії людського духа, бо її національний характер стерся між цими запозиченнями.

Релігія, що вийшла з царської палати, щоб тримати порядок у військовім таборі, — не відповідає найвищим прагненням людської душі. Вона допомагає поліції обманювати народ: оце і все.

Вона зарані зробила цей народ негідним ступня культури, якого він добивається.

Коли на Заході нащадки варварів студіювали старовинні твори з пошаною майже поган, то вони їх модифікували, щоб засвоїти собі. Хто може пізнати Верґіля в Данте? Гомера — в Тассо? Навіть самого Юстініяна та римські закони у феодальних статутах? Наслідування далеких від нинішніх днів майстрів може допомагати сучасникам висловлювати їхні власні думки; воно не може звести їх до невільничого повторення. Надхненна пошана, яку вони мали супроти минувшини, — була далека від того, щоб затирати їхнього генія; вона збуджувала його, але москалі не так поступали супроти нас.

Вони підроблюють форму суспільства, не переймаючись

її творчим духом. І коли мають переймати цивілізацію не від старовинних законодавців людства, а від чужинців, багатствам яких заздрять, не шануючи їхнього характеру, то така імітація є ворожою та в той самий час впадає в дитинство. Коли від чужинця, яким бундючно погорджується, переймаєте все, включно до способу мешкання в його домі, одягання й говорення, тоді ви стаєте калькою, наслідуванням, луною, відблиском. Тоді ви вже не існуєте самі по собі.

Середньовічні суспільства, що жили своїми віруваннями, могли поклонятися античності без небезпеки її травестування, бо сила творення, коли вона існує, ніколи не губиться в праці людини... Скільки уявлення було в ерудиції XV та XVI століть!

Пошана до зразків — це ознака творчого духа.

От через що студії клясиків на Заході в добі відродження вплинули тільки на літературу та мистецтво. Розвиток промислу, торгівлі, природничих наук є виключним досягненням сучасної Европи, яка для цих галузів майже все знайшла в собі самій. Забобонне захоплення, з яким вона ставилася до поганської літератури, не стало на перешкоді до того, що її політика, релігія, філософія, форма урядів, спосіб ведення війни, розуміння чести, звичаї, дух, суспільні звичаї — виросли з її власних джерел.

Одинока Росія, пізно цивілізована, через нетерплячку своїх вождів була позбавлена глибокого кільчення та добродійств повільного і природного розвитку культури. Росії бракувало ґрунтовної праці, що створює великі народи та підготовляє націю до творчого життя, себто до опромінювання інших. Я часто помічав те, що в цій країні суспільність, так як її створили її суверени, є лише величезною теплицею з гарними екзотичними рослинами. Це не є поважний витвір вільної нації.

Російська нація вічно відчуватиме цей брак власного життя, якого вона не мала в добі свого політичного пробудження. Юність — ця працелюбна пора, коли людський дух перебирає на себе всю відповідальність за свою незалежність, проминула даремно для неї. Її володарі, а найбільш

Петро І, зневажаючи час, примусили її насильно перескочити з дитинства до мужности. Ледве видершися з-під чужоземного ярма, вони уважали свободою все, що не було монгольським пануванням. Отак на радощах своєї недосвідчености Росія прийняла рабство за визволення, бо це рабство було їй накинуте її законними володарями. Цей упідлений під поневоленням народ почував себе досить щасливим, досить незалежним, аби лиш його тиран мав московське ім'я, замість татарського імени.

Наслідки цієї омани тривають ще й тепер; духова оригінальність втекла з цього ґрунту, діти якого привчені до неволі, до цього дня ставляться поважно лише до терору та до амбіцій. Для них мода є лише елегантним ланцюгом, якого носять лише на людях... Московська ввічливість, як би нам не здавалося, що її добре відограють, є більш церемоніяльна, ніж природна, бо ввічливість є квіткою, що розвивається лише на верху суспільного дерева. Цієї рослини не можна прищепити, вона вкорінюється, а стовбур, що має її тримати, потребує віків для росту. Треба, щоб багато напіввварварських поколінь відмерли в країні раніше, як горішні верстви суспільного ґрунту почнуть родити справді ввічливих людей. Багатьох віків спогадів потрібно для виховання культурного народу. Лише дух дитини, народженої від культурних батьків, зможе досить швидко дозріти, щоб схопити, що складається на поняття ввічливости. Це таємний обмін добровільних зречень. Немає нічого більш делікатного, можна сказати — більш дійсно морального, ніж засади, що створюють досконалу елеґантність звичаїв. Така ввічливість для того, щоб витримати іспит пристрастей, не може бути цілком відмінна від шляхетности почувань, яких ніхто не набуває для себе самого, бо перше виховання впливає переважно на душу. Одним словом, справжня світовість є спадщиною; наше століття уважає час за ніщо, а природа у своїх створіннях дуже на нього вважає.

Давніш певна витонченість смаків визначала росіян півдня, а завдяки зносинам, підтримуваним упродовж цілої старовини київськими князями, в найбільш варварських сто-

літтях, з Царгородом, любов до мистецтва панувала в цій частині слов'янської імперії так само, як традиції Сходу там утримали відчуття великого та увічнили певну вмілість серед мистців і робітників. Але ці переваги, плоди старовинних зв'язків з народами поступово розвиненими в традиціях культури, одідиченої від античности, були втрачені після наїзду монголів.*)

Ця криза примусила, так би мовити, первісну Росію**) забути свою історію. Невільництво витворює пониження, що виключає справжню ввічливість, ця остання не є від рабства, бо вона є висловом найбільш взнеслих та найбільш делікатних почувань. Отже, лише тоді, коли ввічливість стає до певної міри розмінною монетою поміж всім народом, то можна сказати, що цей народ культурний. Тоді первісна грубість, брутальний еґоїзм людської природи злагіднюються вихованням, яке кожен дістає в своїй родині. Де б не народилася дитина, вона не є співчутлива, і коли вона на початку свого життя не буде відвернена від своїх жорстоких нахилів, то ніколи вона не стане по-справжньому ввічлива. Ввічливість є кодексом співчуття, застосованого до щоденних відносин суспільства. Цей кодекс навчає найбільш співчувати терпінням спричиненим себелюбством; це також найбільш загальний лік, найбільш уживаний, найбільш практичний, який досі знайдено проти еґоїзму.

Хай кажуть, що хочуть, але всі ці тонкощі — природний наслідок праці часу — незнані сучасним росіянам, які більше пригадують Сарай, аніж Візантію, та які, поза малими винятками, є ще тільки добре одягненими варварами. Вони мені видаються погано намальованими, але дуже добре

*) Треба дивуватись, як Кюстін, користуючись фальшивою московською історією Карамзіна, все ж таки побачив справжнє обличчя давньої України — Київської Русі — та її европеїзм.

Кюстін істотно помиляється, коли бачить причину своєрідности московського режиму в православній Церкві, бо справжня причина захована в московській духовості, яка перетворила Церкву на першу рабиню держави. Але він був під впливом своїх католицьких інформаторів, Козловського й Чаадаєва.

**) Мова про Київську Русь-Україну.

лякованими портретами. Для того, щоб ваша ввічливість сталася справжньою, треба довший час бути людяним раніше, ніж стати ввічливим.

Цар Петро І. з усією нерозважністю неотесаного генія, з цілою сміливістю людини тим більш нетерплячої, що уважав себе всемогутнім, з витривалістю сталевого характеру, взявся відібрати нашвидку від Европи овочі цивілізації — перевезені, замість того, щоб зважитись поволі кидати насіння у свій власний ґрунт. Цей занадто прославлений цар зробив лише штучний витвір, але добро, яке створив цей варварський геній (рівнозначний з Гітлером і Сталіном — ред.) було переходове, а зло непоправне.

Чому ж Росії так залежить на тому, щоб відчувати себе тяжкою загрозою для Европи? Впливати на европейську політику? Штучні інтереси! Суєтливі примхи! Що було б важливим для Росії, — це мати в самій собі життєву основу та її розвивати. Нація, яка не має нічого свого, крім слухняности, не є жива. Її поставили біля вікна: вона дивиться, вона слухає, вона діє неначе глядач, що сидить на виставі. Коли ця гра буде припинена?"

Далі, у висновках із своєї мандрівки, Кюстін пише так:

Слід було б спинитися і розпочати наново. Чи таке зусилля є можливе? Чи можна перебудувати підвалини такої просторої будівлі? Занадто недавня цивілізація російської імперії, яка б вона не була штучна, витворила вже досить реальні наслідки, яких не в стані усунути жодна людська влада. Мені здається, що не можна керувати майбутнім народу, не рахуючись зовсім із сучасним його станом. Сучасність, коли вона силоміць відірвана від минулого, ворожить лиш нещастя. Уникати цих нещасть для Росії, примушуючи її брати до уваги свою давню історію, яка була наслідком її первісного характеру, — таке буде невдячне, але більш корисне, хоч менш блискуче завдання для людей, що покликані керувати цією країною.

Не проти тирана, а проти тиранії мають тут боротися приятелі людства. Було б несправедливо обвинувачувати імператора за нещастя імперії та хиби уряду. Сила однієї лю-

дини не дорівнює накиненим завданням суверена, який відразу хотів би стати людяним над нелюдяним народом.

Треба опинитись у Росії, треба бачити зблизька, що тут твориться, щоб зрозуміти все, чого не може вдіяти всемогутня особа, зокрема, коли вона хоче творити добро.

Прикрі наслідки діяльности Петра I були ще погіршені за довгого царювання жінки, що керувала своїм народом лише для своєї забави та на здивування Европи... Европи, завжди Европи!... Ніколи не Росії!...

Петро I та Катерина II дали світові велику та корисну науку, за яку заплатила Росія. Вони навчили нас, що деспотизм є найгірший тоді, коли він вдає, що робить добро, бо тоді він виправдує свої найдикіші вчинки добрими намірами, а зло, яке мало б бути ліком, не має меж. Одвертий злочин тріюмфує коротку добу; але фальшиві чесноти заводять завжди на манівці дух народу, засліпленого блискучими принадами злочину, величністю певних злочинств, які виправдувалися обставинами. Утверджується віра, що є дві злочинности, дві моралі, та що конечність, „вища справа", як колись казали, виправдує злодіїв високої ранґи, щоб тільки вони вміли погодити свої вчинки з пристрастями країни.

Тиранія, одверто так названа, мало мене лякала б, якби гноблення не виступало в масці любови до порядку. Сила деспотизму є лише в масці деспота. Коли суверен примушений більше не брехати, то народ є вільний; я не знаю в цьому світі більшого лиха поза брехнею. Якщо ви боїтеся тільки ґвалтовної та одвертої сваволі, то йдіть до Росії; там навчитеся боятися найбільше лицемірної тиранії.

Не можу заперечити того, що з своєї подорожі приношу думки, яких передше я не знав. Я нізащо не проміняв би неприємностей, яких я зазнав у цій подорожі. Якщо друкую звідомлення, то докладне, бо ця подорож змінила мої погляди в багатьох відношеннях. Про це знатимуть усі, хто їх читатиме; але моє розчарування лишилось би незнаним. Тому я мушу і це оголосити.

Потім Кюстін запитує:

„Чи це моя помилка, що, їдучи з наміром одержати від самодержного уряду нові арґументи проти деспотизму наших сторін, проти безладдя охрищеного іменем свободи, я був уражений злочинами самодержавства, тобто тиранії, прозваної добрим порядком? Російський деспотизм є фальшивим ладом, а наш республіканізм є фальшивою свободою. Я воюю проти брехні всюди, де її помічаю, але є більше, ніж один рід брехень. Я забув про брехні самодержавної влади; сьогодні я докладно розповідаю про них, бо, описуючи мою подорож, я завжди щиро розповідаю про те, що бачив."

„Я ненавиджу претексти. Я бачив, що в Росії порядок є претекстом для гноблення, як у Франції свобода для зависти"...

„У Росії, яка б не була зовнішність речей, під сподом усього криється насильство й сваволя. Тиранія діє тут тихою силою терору — це, на сьогодні, одинокий рід щастя, яке цей уряд приносить своїм народам."

Є це один з багатьох випадків, коли написані понад сто років тому думки де Кюстіна зберігають свою гостру актуальність до наших часів, скільки б солідарно не верещали евразійські крикливці в численних товариствах боротьби проти „наклепів" на „історичну" та сучасну Росію.

А ось ще одне вражаюче, блискуче визначення московської душі: „Це не від нині переймає москалів страх бути осміяними з боку чижунців. Цей чудернацький народ сполучує крайнє самозадоволення з надмірною зневірою в себе; назовні — задоволення, а в глибині — стурбоване приниження — от що я бачив у більшости москалів. Їхня суєтливість, що ніколи не втомлюється, завжди мучить їх так, як гордість мучить англійців. Наївність, ця щирість цілком мимовільного вислову, це забуття особистости в інтересі правди, простота — їм незнані. Народ наслідувачів ніколи не стане наївним; розрахунок у ньому завжди вбиватиме щирість."

Сам Карамзін пише про прикрі наслідки монгольського ярма для характерів москалів. Якщо мене вважають су-

ворим за мої осуди, то слід зважити, що вони підтверджені поважним автором, що має скорше нахил прощати.

„Національна гордість, — пише він, — зникла серед росіян; вони звернулись до штучних засобів, які заступають силу для людей засуджених на рабську покору. **Хитрі для обманювання татар, москалі стали також більше вченими в мистецтві обманювання себе взаємно; відкуплюючи у татар свою особисту безпеку, москалі стали більше пожадливими на гроші та менше вражливими на образи, на зневагу, бо були безнастанно виставлені на знущання чужинецьких тиранів!"** (Карамзін, Т. V., р. 4, ст. 447).

Далі: **„Може бути, що сучасна вдача росіян заховує кілька плям, якими її забрудило варварство монголів."**

„Ми помічаємо, що разом із багатьма високими почуваннями, **у нас занепала хоробрість,** живлена найбільше національною гордістю"...

Свідчення Карамзіна видаються мені подвійно важливими в устах такого придворного і такого боязкого історика, яким він був. Я міг би збільшити ряд прикладів, але я, здається, навів досить їх для того, щоб встановити право щиро висловлювати мої думки."

Далі знаходимо у висновках з подорожі Кюстіна дуже влучне окреслення московського імперіялізму, що прагне до захоплення цілого світу: „У серці московського народу кільчиться розхристана амбіція; ця амбіція не знає меж, вона може затроювати лише пригноблені душі, а живиться вона нещастям цілої нації. Ця нація істотно загарбницька й пожадлива в наслідок нужди; вона в своєму приниженому підкоренні леліє надію поширити тиранське панування на інших; слава, багатство, що їх вона сподівається, відвертають її думки від ганьби, в якій перебуває, а щоб змити з себе нечестиву пожертву цілої суспільної та особистої свободи, ця рабиня навколішках мріє про панування над світом."

„Це не людину обожнюють, не імператора Ніколая, а амбітного пана нації — ще більш амбітної, ніж він сам. Пристрасті москалів викроєні на зразок пристрастей старовинних народів; у москалів все нагадує Старий Заповіт; їхні надії і їхні муки великі, неначе їхня імперія.

Там ніщо не має меж, ані терпіння, ані нагороди, ані пожертви, ані надії. Їхня могутність може стати величезною, але вони куплять її за ту ціну, яку народи Азії платять за сталість їхніх урядів, — ціною нещастя.

Росія бачить в Европі здобич, яка через наші роздори, раніше чи пізніше, буде їй віддана на поталу; вона вирощує серед нас анархію в надії скористатися зіпсуттям, викликаним нею, бо воно сприяє її намірам: це історія Польщі, розпочата на велику скалю. Від довгих років Париж читає революційні часописи, революційні в кожнім сенсі, підкуплені Росією. „Европа — кажуть — у Петербурзі вступає на шлях, яким ішла Польща; вона вичерпується через пустий лібералізм, тоді як ми лишаємось могутніми, якраз через те, що ми не є вільними; потерпім у ярмі, ми примусимо інших заплатити за нашу ганьбу."

Плян, який я вам розкриваю, може видатися для неуважних очей химерним, але його визнає справжнім кожен втаємничений у хід справ в Европі та в урядові таємниці останніх двадцяти років. Він подає ключ до багатьох таємниць, пояснює одним словом надзвичайну важливість того, чому загально шановані та поважні особи бажають тут, щоб чужинці бачили їх лише з гарного боку. Коли б росіяни були, як вони кажуть, опорою ладу та законности, то чи використовували б революціонерів та, що ще гірше, послуговувалися б революційними засобами?

Далі у своїх висновках з подорожі де Кюстін з жалем згадує про теперішнє прихильне (за папи римського Григорія XVI) ставлення Ватикану до палкінського „райху". Поза тим він обстоює суто революційну ролю Росії всупереч усім „леґітимним" маскуванням її оберполіцмайстра та ширше спиняється над моральним упадком уярмленої царями православної Церкви.

„Потворне признання для Росії з боку Риму є одним з наслідків обману, перед яким я хочу вас перестерегти. Рим та ціле католицтво не має більшого й небезпечнішого ворога, ніж імператор Росії. Раніш чи пізніш, схизма царюва-

тиме в Царгороді; от тоді християнський світ, поділений на два табори, переконається, яку кривду вчинила римська церква через політичне засліплення її керівника.

Цей володар, наляканий безладдям, у яке впали суспільства по його вступі на папський престіл, занепокоєний моральним злом, яке спричинили Европі наші революції, без підтримки, загублений серед байдужого або насмішкуватого світу, найбільше боявся народніх повстань, від яких він потерпів та бачив терпіння своїх сучасників. Тоді, йдучи назустріч зловорожим впливам певних обмежених душ, він тримався людської мудрости, обережности. Він показав себе мудрим на світський взір, зручним на людську міру, отже сліпим та слабим перед Богом. От чому справу католицтва в Польщі покинув її природний оборонець, видимий вождь справжньої Церкви. Чи багато є тепер націй, що пожертвували б своїх вояків задля Риму? А коли в своїм зреченні папа ще знаходить народ, готовий дати себе задушити для нього... він його відлучає! Він одинокий володар на землі, який мусів би бути до смерти з тим народом, відлучає його, щоб приподобатись зверхникові схизматицької нації! Вірні питаються з жахом, що сталося з невсипущої яснозорости святого престолу; мученики, вражені відлученням, бачать католицьку віру зрадженою Римом грецькій політиці. І Польща, збентежена в своїм святім спротиві, кориться своїй долі, не розуміючи її. Ці закиди, що, здається, не переступають межі пошани, були виправдані останніми постановами римського двору.

Чи не визнав заступник Бога на землі ще від Вестфальського трактату, що всі війни в Европі є релігійними війнами?..."

Далі де Кюстін пише, що Ватикан, під впливом московських послів, понизився до звичайної уступливої та компромісової світської чи „королівської" політики. Як віруючий католик — маркіз зазначає:

„Трон королів переходовий у своєму триванні, а трон папи — вічний, так, вічний, бо священик на цьому троні буде величніший та передбачливіший у катакомбах, ніж у

Ватикані. Обманений хитрощами дітей доби, він зовсім не помітив істоти речей та в збоченнях, куди його кинула політика страху, він забув черпати свою силу звідтіль, де вона є: в політиці віри.

Незнання релігійних справ тепер таке, що один католик, людина великого розуму, якому я читав цей уступ, перебив мені словами: „Ви вже більше не католик, — сказав він мені, — ви ганите папу!!!" Неначе б папа був безгрішним так, як він є непомильним у справах віри. Бо й ця непомильність сама підлягає певним обмеженням, як твердять ґаллікани, що проте уважають себе за католиків. Чи Данте був коли заскаржений за єресь? А проте якою мовою він промовляє до пап, яких він умістив у своєму пеклі? Найліпші люди нашого часу впадають у плутанину ідей, що викликала б сміх у школярів минулих віків. Я відповів моєму критикові, відсилаючи його до Боссюета. Його виклад католицького вчення, ухвалений, стверджений, прославлений повсякчасно та прийнятий римським двором, достатньо виправдує мої засади.

Ще терпеливости, а часи достигають, незабаром ціле питання буде яскраво поставлене і правда, боронена своїми законними оборонцями, знову поширить свою владу над духом націй..."

Московський грецький клер ніколи не був і не буде нічим іншим, як поліцією, вбраною в уніформи, дещо відмінні від шат світського війська імперії. Попи та їхні єпископи творять полк клериків під проводом імператора; от і все.

Зрозумієте аж тепер важливість погляду, насмішкуватого слова, листа, дотепу, усміху, а ще більше книги в очах цього уряду, якому сприяє довірливість його народів та запобігливість усіх чужинців?... Одне слово правди, проголошене в Росії — це іскра, що впаде на бочку з порохом.

Що значить для керівників Росії обдертість, блідавість солдатів імператора? Ті живі тіні мають найгарніші уніформи в Европі. Яке значення мають грубі лахи, під якими ховаються в середині їхніх касарень ці позолочені примари?...

Байдуже, що вони вбогі та брудні, щоб лиш блищали на показ... Закаптурена мізерія — таке є багатство росіян: для них зовнішність є всім, а зовнішність у них бреше більше як деінде. А тому кожний, хто піднесе рукою заслону, назавжди втрачає репутацію в Петербурзі.

Суспільне життя в цій країні є перманентною змовою проти правди. Там уважають зрадником кожного, хто не є обманцем; там сміятись з побрехеньок, заперечувати брехню, суперечити політичному самозвеличанню, виправдувати покірність — усе це є замахом на безпеку держави та володаря. Це означає обрати для себе долю революціонера, ворога ладу, злочинця, зрадника держави... А вам відомо, яка ця доля жорстока! Слід визнати, що вражливість, що в той спосіб проявляється, є більш небезпечною, ніж виглядає смішною; до дрібниць розроблений нагляд такого уряду, разом з відкритою пихою цього народу, стає чимсь жахливим; це вже не смішне."

Можна ще раз сказати, що спостереження Кюстіна про уряд та суспільство в Росії в 1839 році зовсім відповідають теперішнім московським обставинам. „Im Osten nichts neues" — такими словами можна перефразувати титул знаного давнього твору Еріха-Марії Ремарка. „На Сході нічого нового" — все, як було, так і є...

Далі Кюстін зазначає: „Російська цивілізація ще знаходиться так близько до свого джерела, що скидається на варварство. Росія є воюючим суспільством, її сила не полягає в ідеях, вона є у війні, отже у хитрощах і жорстокості...

Тепер москалі торочать про поміркованість, протестують проти здобуття Царгороду; бояться, як вони кажуть, усього, що може побільшити імперію, де віддалення вже є лихом. Вони бояться навіть... уявіть собі — як далеко сягає їхня обережність!... вони бояться теплого підсоння!.. Зачекайте трохи, і побачите, чим скінчаться всі ці побоювання.

І я не мав би вказати на стільки брехень, стільки небезпек, стільки загроз? Ні, ні, краще було мені помилятися та говорити, ніж бачити правильно та мовчати. Якщо потрібна

відвага, щоб розказати про те, що я бачив, то злочином було б ховати це.

Москалі не відповідатимуть мені; вони скажуть: „Чотири місяці подорожі, він не добре бачив".

Це правда, я бачив мало, але я зрозумів багато.

Або вони зроблять мені честь запереченнями, вони відкидатимуть факти; факти — сировий матеріял кожного звіту, які звикли вважати за ніщо в Петербурзі, де минуле, як і майбутнє та сучасне є до диспозиції володаря. Бо, ще раз, москалі не мають нічого свого крім слухняности та наподібнювань; керування їхнім розумом, їхніми поглядами, їхньою свобідною волею — все це належить суверенові. У Росії історія творить частину посілостей корони; вона моральна власність володаря так, як люди та землі творять його матеріяльну власність; її держать у коморі разом з царськими скарбами та з неї показують лише те, що хочуть зробити відомим. Спогади про те, що діялося вчора, є власністю імператора; він змінює відповідно до свого бажання літописи країни та щоденно роздає своєму народові історичні правди, які згоджуються з вигадками моменту. Ось як Мінін та Пожарський, герої забуті від двох сторіч, були зненацька відкопані та стали модні у хвилині інвазії Наполеона. Це тому, що в цей саме момент уряд дозволяв на патріотичний ентузіязм".

Знову таки, як ці слова, написані 115 років тому, чудово надаються до сучасної московської дійсности хоч би й з 1941-1958 років.

Далі Кюстін спиняється над синодальною московською вірою та подає на кількох сторінках історію виступу Чаадаєва , його „Філософічний лист", який, з гострим засудженням урядової релігії Росії, появився в жовтневій книзі московського часопису „Телескоп" та викликав нечуваний у цій країні скандал.

Багато дечого із спостережень де Кюстіна над московським православіям залишилося актуальним і досі. От хоч би такі його слова:

„Ця церква є мертва, однак, якщо судити на основі того,

що діється в Польщі (тут маркіз має на увазі всі країни на захід від кордонів Польщі, з-перед 1772 р., отже не стільки саму Польщу, як Правобережну Україну та Білорусь. В іншому цісці своєї книги — лист тридцять третій, від 23-го серпня 1839 року — маркіз називає такі країни Східньої Европи, як Волинь, Україна, Росія, Польща), то вона може стати переслідувачем у той час, як ще не має ані досить великих чеснот, ані досить великих талантів, щоб здобувати розумом. Одним словом, російській церкві бракує того самого, що цілій країні: свободи, без якої зникає дух життя та гасне світло.

Далі в своєму „резюме подорожі" він присвячує кілька сторінок Чаадаєву та прикрій долі цього філософа, що стрінула його по видрукуванні, в перекладі на московську мову, на сторінках „Телескопа", в жовтні 1836 року — „Філософічного листа".

Ніколай Палкін проголосив Чаадаєва божевільним. Кюстін подає цю подію, як ілюстрацію небезпеки московсько-православного фанатизму.

Самого опису переслідувань Чаадаєва за його оригінальні та сміливі думки тут не перекладаємо. Вони вже досить широко відомі й без того.

А оце останні дві сторінки резюме де Кюстіна. Тут Росія порівнюється з Еспанією, країною, яку давніше Кюстін відвідав та змалював так:

„Країна, яку я щойно відвідав, є понура та одноманітна в такій мірі, як та, яку я колись змалював, є блискуча та різноманітна. Зробити з того сумлінний образ, означає відмову від того, щоб подобатись. У Росії життя таке сумне, як в Андалюзії воно радісне. Російський народ нудний, еспанський — повний дотепности. В Еспанії брак політичної свободи винагороджений особистою незалежністю, що, мабуть, не існує ніде інде в такій мірі, а її наслідки є вражаючі. Еспанець живе з любови, москаль — з розрахунку; еспанець розповідає все, а якщо не має про що розповідати, то він вигадує; москаль скривається з усім, а коли не має що скривати, то відмовчується, щоб мати таємний вигляд, і навіть якщо він мовчить без розрахунку, то робить це з призвичаєння. В Еспанії бояться розбійників, але там крадуть лише на широких шляхах; у Росії дороги є певні, але вас конче обкрадатимуть у приміщеннях. Еспанія повна спогадів та руїн, що походять з усіх віків; Росія постала вчора, її історія багата лише обіцянками. Еспанія настовбурчена горами, що змінюють краєвид з кожним кроком породожнього; Росія має один і той самий краєвид з одного кінця аж по другий кінець рівнини. Сонце освітлює Севіллю, воно животворить усе на півострові; туман покриває далечінь краєвидів Петербурґу, що завжди імлисті, навіть у найкращий вечір влітку. Нарешті, обидві країни в усіх токчах протилежні одна другій; це протилежність дня — ночі, вогню — льодові, півдня — півночі.

Треба пожити на цій самоті без відпочинку, у цій в'язниці без дозвілля, яку називають Росією, щоб відчути свободу, якою користуються в інших країнах Европи, яку б форму уряду вони не засвоїли. В Росії свободи немає ні в чому, хіба що, кажуть мені, в одеській торгівлі. Ото ж імператор, завдяки своєму відчуттю, зовсім не любить духу незалежности, що панує в цьому місті, добробут якого створився завдяки розумові та правоті француза (Дюка Рішеліє, першого міністра за Людовика XVIII).

Коли ваш син буде незадоволений у Франції, стосуйте мою рецепту, — кажіть йому: „Їдь до Росії". Ця подорож корисна для кожного чужинця; кожний, хто таки добре побачить цю країну, буде задоволений з життя всюди інде. Завжди є добре знати, що існує на світі суспільність, у якій неможливе жодне щастя, бо згідно закону природи — людина не може бути щасливою без свободи.

Така згадка робить вас поблажливим; подорожній, повернувшись на своє попелище, може сказати про свою країну те, що один мудрець сказав про самого себе: „Коли я оцінюю себе, я дуже скромний, але я гордий, коли я порівнюю себе з іншими."

Такими словами закінчує маркіз де Кюстін резюме подорожі.

Далі, в кінці його книги, чи властиво четвертого її тому, ідуть додатки: історія двох полонених французів з 1812 року в Росії, родовід брунсвікської князівської родини, до якої належав нещасливий Іван VI, що ціле життя був ув'язнений з раннього дитинства в самотній келії в Шліссельбурзі, звідки його в 1762му році невдало намагався звільнити нащадок українського еміґранта, поручник Мирович (див. історичний роман Дм. Ів. Мордовця — „Цар та поручник"). Нарешті, принаймні в п'ятім брюссельськім виданні, є ще один додаток — передрук французької брошури, яку написав урядовець московської амбасади в Парижі, Ксаверій Лабенський, поляк (чи може скорше спольщений українець) — католик, п. н. „Слово про твір п. Де Кюстіна п. н. „Росія в 1839 році".

XVI. „МІСІЯ" МОСКВИ: ЗАГАРБАТИ ЦІЛИЙ СВІТ

Сучасний швайцарський дослідник ідейних прямувань на Московщині XIX ст., Александер Фон Шелтінґ, який свою книгу*) закінчує розділом п.н. „Народня амбіція, почуття покликання та претенсії до панування над цілим світом", пише про цю місію:

„Ми бачили, що можна вказати на певні історичні та соціологічні причини, які, здається, можуть допомогти краще зрозуміти виникнення, основну тему та загальний характер московської філософії історії, так само як і її розподіл на різні напрямки. Але звідки походить ця одинока в світі внутрішня несамовитість та державність через цю своєрідну „практично" достосовану історіософію? Звідки походить якнайбільше розпалена народня амбіція, що знаходить у ній свій вислів? Звідки береться це почуття покликання, що не має рівного собі по силі в цілому світі? Звідкіля береться ця претенсія та жадоба на всесвітнє керування та щонайменше на духове панування? Чому так склалося, можна також запитати, що лише московське історичне мислення народило такого Достоєвського? Та які причини того, що ці, тут представлені особливості московської історичної свідомости вперто затрималися та навіть зміцнилися протягом усіх змін московського державного та суспільного життя? Бо в тому, що ми маємо підпорядкувати колишню „абсолютність" московського християнства теперішній „абсолютності" московського комунізму, — немає жодних змін у відношенні речей, що нас тут цікавлять... Духова, культурна та соціяльна ворожнеча супроти Заходу є глибша й міцніша, як коли... І все ще доказують претенсію на всесвітній духовий імперіялізм з виключним посіданням абсолютної, для цілого людства притаманної соціяльно-етичної правди. Правда, глибина змін, яких зазнало духове, суспільне та політичне життя Росії через свої останні революційні перевороти, в ніякому ступні не може бути вимірювана здобутими від минулих революцій мірилами, але нам все ж таки здається, що тут не втрачають свої важливости слова Ґізо:

„Коли народи довго та славно жили, то вони, що б не робили, не можуть зірвати із своїм минулим; вони підлягають його впливові навіть у тій хвилині, коли намагаються його знищити; у глибині своїх найблискучіших змін вони залишаються в найістотнішім прояві своєї вдачі та своєї долі такими, якими їх створила їхня історія. Немає жодних революцій (які б вони не були відважні та могутні), що знищують довгі національні традиції. Отже, в основному важливим є, і то не лише для задоволення умів, але для доброго керування націями, щоб ці традиції були **добре пізнані та добре зрозумілі."** (Guizot: „Essai sur l'histoire de France", preface, p. VI-VII; Schelting: "Russland und Europa", Bern, 1948, p. 299-300, 256-257).

Далі, переглянувши історію розвитку московського месіянізму від Хомякова, Тютчева, Достоєвського, Данілевського до Герцена та Бєлінського, Шелтінґ пише:

„На кінці свого розвитку вона (московська інтеліґен-

*) Alexander von Schelting: „Russland und Europa im Russischen Geschichtsdenken", A. Franke Verlag, 1948.

ція), як нам відомо, дійшла до цілком поцейбічно скерованої віри в „спасіння" мас через соціялізм. Сьогодні в Росії пануюча та політично керуюча інтеліґенція вірить, чи принаймні признається до віри, що вона здійснила цей соціялізм у своїй країні. Але є підстави припускати, що навіть тепер не цей „здійснений" комунізм, не вживання виставлених ним у перспективі плодів, що, як відомо, виглядають дуже мізерно, але невгасаюча надія на повне втілення його в майбутньому є тим рушієм, до якого чіпляється московський народ. Задля цієї надії зносить він усі терпіння, та для сповнення її — навіть згідно з урядовою ідеологією — нібито має для цього відповідні передумови. Він вірить, що лише через всесвітню місію Росії ціла решта світу буде навернена на його віру та його соціяльний життєвий лад".

Те, що де Кюстін міг бачити в Москві під час своїх відвідин у 1839 році, здається, підтверджує наші припущення. Цілковитої аналогії до тут підкресленої концепції, звичайно, немає. Як виразний ворог тодішньої Росії, за народом якої не визнає доброї волі та зрозуміння, де Кюстін засуджує її. Тому тверді й принижуючі слова кидає в сторону Росії. Проте, йому належить заслуга відкриття для нас цікавого зв'язку в цілості... Страх перед владою, сам по собі, гадає де Кюстін, не може викликати „так багато терпеливости", що потрібна для того, щоб зносити існуючі політичні, господарські та соціяльні відносини. Лише амбітні надії на майбутнє можуть примусити, як він гадає, цей народ „жертвувати всім", — що москалі й роблять. Подивіться, каже де Кюстін, це єдине в історії явище, як москалі свого жахливого царя Івана благають (коли він удавав, що хоче зректися корони), плачучи біля його стіп, щоб він панував далі над ними таким способом, що „змусив би ненавидіти суспільство кожного іншого народу". Чому москалі роблять це? Вони роблять це „з сміливістю та приниженістю людей, що хочуть посісти цілий світ."

Тут Шелтінґ не зовсім годиться із де Кюстіном: „Проте не слід, як це робить де Кюстін, твердити, що це були лише

сни слов'янофілів про прийдешнє, подібно як для старовинного жидівства жадання пімсти та відплати. Европа виснажується в суєтливім лібералізмі в той час, як ми (так перефразовує де Кюстін тодішнє ставлення москалів) лишаємося могутні саме тим, що невільні: терпімо в ярмі, ми примусимо інших заплатити за нашу ганьбу". (Шелтінґ, ст. 404).

Невідомо з якої рації Шелтінґ гадає, що саме від слов'янофілів, яких тоді було дуже небагато(вони тоді почали лише „формуватися"), де Кюстін почув такі думки. Де Кюстін міг чути такі думки від пересічних стрічних москалів, від московської юрби. Саме тому ще більшу вартість мають ці свідчення де Кюстіна, бо це був голос цілого народу, а не купки слов'янофілів, яких, зокрема тоді, можна було порахувати на пальцях однієї руки: один Хомяков, один Самарін, два брати Кірєєвскі, два Аксанови... Останні тоді були ще дуже молоді, а передостанні — заслані до свого маєтку. Отже, яких слов'янофілів мав зустріти Кюстін у Москві в 1839 році? Мабуть — жодного.

Ці сни „кільчаться в серцях російського народу", як вони кільчилися в серцях жидівського народу, чиї надії на вивищення пригадав собі де Кюстін в Росії та можливо ще нині міг би згадувати, коли б він міг відбути ще вдруге свою подорож до Росії.

Залишається тут ще переказати останні три сторінки праці Шелтінґа: „Соціологічний закон, згідно з яким специфічно висока міра довготривалого політичного, фіскального, суспільного, господарського та правного пригноблення чи упослідження (або як Макс Вебер це називає „негативного упривілейовання") клясів, станів та каст, приводить їх до однобічних вірувань чи уявлень про відкуплення чи про згідне із справедливістю майбутнє вивищення — може знайти застосування також до цього народу. Здається, що саме цей випадок стосувався та й ще стосується до москалів. У країнім випадку надія принижених („останніх", що прагнуть стати „першими") на їхнє майбутнє вивищення сягає так далеко, що вона задовольняється лише пану-

ючим над іншими народами становищем, лише „першим місцем у світі", лише всесвітньою духовою та політичною вождівською, навертаючою та відкуплюючою ролею.

Є безперечним, що віра в майбутнє, тут описаного типу та її мотивації, надає опанованому нею народові нечувану внутрішню силу напруження та зовнішню силу удару, яка може бути звернена проти справжніх або уявних противників виконання його претенсій на вождівство, на „навертання" та на „спасіння" („асвабажденіє"). З другого боку історичний досвід учить нас, що неконтрольована самодержавна насильницька влада над політично, економічно та духово позбавленим прав, соціяльно зрівняним та в усіх своїх життєвих висловах „веденим" народом може незвичайно легко стати засобом до безмежного загарбницького імпульсу й жадоби до здобувань, і то тим більше, чим опановані підвладні народні маси є менше зрізничковані, ієрархічно розчленовані та поділені на автономні чи між собою конкуруючі підгрупи, чим більше самовлада переходить на особисто-благодатне уґрунтування леґітимности претенсій на володарність, віддалюючись від типу леґалістичних чи традиціоналістичних угрупувань леґітимности. Так само експансія певних старосхідніх великодержав та монгольських загарбницьких держав, як нечисленних справжніх появ цього роду в европейській історії, здається, стверджують цей здогад. Одне є певне: там, де цей тип сполучується з жевріючим в опанованім народі чи навіть із збудженими його провідною інтелектуальною верствою та до найвищого напняття розвиненими тенденціями до претенсій на „навертання", вождівство та рятування інших націй, там дух аґресії й охоти до експансії може досягти такої сили, якої досі світ ще не бачив. Зокрема тоді, коли самовладне панування ґвалтовно підвищує в позбавленім прав народі прагнення до завершення його всесвітньої вождівської місії тим, що вона його безнастанно знову навчає, що лише — через насильницькі напади на довколишні народи — наступить **завершення його всесвітньої місії,** яка забезпечить йому одному повну нагороду за його дотеперішні зусилля, муки

та недостатки, та принесе „повні жнива" для його вже „здійсненого" ідеального життєвого ладу.

З одним лише переліком переваг своєї власної господарської системи, з одними своїми ще такими потужними плянами фінансового плянування для поновного пожвавлення чи збереження свого життя та з затриманням коректних дипломатичних стосунків і манір і т. д., Захід не в стані поважно протиставитись Сходові. Найперше західній світ, що хоче політично протиставитись Сходові, може зробити лише одне, однаково, чи в остаточному висліді буде мати через це успіх чи ні, а саме: пригадати собі (щоб висловлюватись за Чаадаєвим) свою власну справжню та історичну ідею особливого роду, перейнятися нею з цілковитою поважністю (а не лише базікати про неї), віддати себе їй, їй вірно служити та прагнути її здійснити.

Без такої ідеї, яких би особливих досягнень Захід не посідав (зокрема в технічно-індустріяльній ділянці), він не вив'яжеться із своїх завдань та не буде в стані встояти на цій землі, як окрема рівнорядна сила.

Якщо західній світ не спроможеться знову здобутися на власну історичну ідею та зобов'язати приналежні до нього суспільства до цих ідей, щоб їх об'єднати, або коли ці ідеї є вже навіть мертві, тоді навряд, чи він могтиме на довший час затримати йому ще історією призначене місце."

Наведені та переказані тут зауваження цього швайцарського вченого-дослідника свідчать про велику та гостру актуальність, більше того — про невигаслу досі життєвість та пекучу актуальність московських спостережень де Кюстіна з давно-минулого 1839-го року. Крім того вони ще раз активізують та підносять велику життєву важливість (бути чи не бути Европі?) поставлених у книзі де Кюстіна питань, які може ще не всі собі досі усвідомили.

Друга справа, що при цьому Шелтінґ інколи лякається, принаймні форми вислову, деяких спостережень де Кюстіна та намагається підважити їхню обґрунтованість чи непомильність, хоч у ході дальшої розправи він знову примушений ствердити невідхильність спостережень та висновків Кюстіна.

Останні уступи книги Шелтінґа, де поставлені високі вимоги до американської політики, не дають, природна річ (з уваги на те, що ця книга вийшла десять років тому), перегляду літературної творчости сучасної промосковської та тим самим антикюстінівської американської адміральської школи: Кеннана, Керка, Стівенса й тому подібних Дон-Левіних з прокремлівського „прокукішу,*) завданням якого є відбудова чи збереження єдиної неділимої московської палкінської імперії, „від молдована до фіна" та „от Шалтая до Болтая"... Одначе Шелтінґ прагнув, щоб західня Европа залишилася вірною власній історичній ідеї, а не йшла манівцями промосковської, антикюстінської школи. У тому вартість книги Шелтінґа.

XVII. БУЧА ПО ВИХОДІ КНИГИ

У листах де Кюстіна до його німецького приятеля, письменника Фарнгаґена фон Ензе, знаходимо деякі цікаві згадки про книжку маркіза.

Ще довго перед появою книги написав маркіз до Ензе 31 липня 1841 року з Евіяну в Савої, що він вирушає за три тижні на десять місяців до Італії, „після чого хочу повернутись до Парижу, щоб надрукувати мою **Росію**".

Дня 7 березня 1843 р., він пише з Парижу до Ензе:

„Моя **Росія** появиться за півтора чи два місяці. Боюсь за неї. Це така одноманітна країна, що потрібно мати більше хисту, ніж визнаю за собою, щоб не нудити читача, примушуючи його мандрувати там на протязі чотирьох томів. Шкодую, що я взяв на себе це завдання. Тема постачає багато важких міркувань, але мало описів. Це жахливе, бо який читач не вважає себе більшим філософом від свого автора?"

*) „Прокукіш" — скорочено: Прокопович, Кускова, Кішкін — московська „гай-да тройка"; вислані Дзержинським з Москви за кордон „троянські коники" у1922 році.

Лист з Біберіху в Нассау, 9 липня 1843 р., до Ензе передає атмосферу великого, хоч багатьома оспорюваного, успіху книги:

„Коли доводиться писати 90 листів про те саме та відповідати тим самим критикам відмінними висловами, хоч завжди тими самими доказами, то ви зрозумієте, мій шановний та видатний друже, що це приятелі завдають прикрості, а байдужі поправляють справу. Ці останні мають право бути нестерпними, вони з цього користають. Вони принесли мені успіх, якого я не очікував, та до якого я зовсім не звик. Декілька ворогів закидають мені невдячність: „Бути так добре прийнятим і говорити так кепсько про людей!" Я відповідаю, що якщо б я був кепсько прийнятим, то був би ще менш вільним. Це приводить до висновку, що слід бути цілком неприйнятим, щоб дозволити собі на одвертість. Це безглуздя. Велике число людей признає мені рацію та підтримує те, що слід назвати моєю сміливістю. Я не потребую жодної підтримки для того, щоб висловлювати те, що уважаю за правду. Книга, хоч у чотирьох томах, випродана за два місяці. Я вже змушений турбуватись другим виданням, в якому зроблю багато поправок. Кілька витинків і переносів, щоб уникнути, поскільки можливо, повторень, які викликані жанром подорожі. Системою книги є правда — навіть у формі. Я міг би зробити трактат про деспотизм, відокремлено від подорожі. Стиль, одначе, був би менш жвавим. Описи без міркувань показались би занадто сухими, а трактат став би нудним та важким, позбавленим різноманітности, яку надають міркуванням описи. Коротко, я зробив те, що міг. Сподіваюсь, що ви вже давно дістали ваш примірник. Я переслав вам один з перших, які я міг видерти від мого книгаря, що вражений швидкістю продажу, не мав змоги піти назустріч домаганням усіх покупців. В Парижі було повно москалів, що напосілись кричати як орли, чи скоріше ґерґотіти наче гуси. Можете собі уявити, що то за шум учинився!!! Вони примусили всіх читати мою книгу. Доктор Корефф переклав багато уривків з коректурних відбиток і вони мають бути ви-

друкувані в однім часописі в Липську, але я не міг його дістати. Я продав один примірник коректурних відбиток одному англійському книгареві, який мав видати повний переклад у Лондоні в той самий час, коли оригінал поступив у продаж у Парижі. Політичні міркування лякають літературні журнали у Франції, однак „Journal des Debats" поважно обговорюватиме книгу. П. Перне, якого історію побачите в четвертому томі і який є тепер редактором „Revue independante", написав мені, що запевнить мені справжнє признання, але моя книга така католицька, а його журнал такий революційний, а найбільш такий анти-християнський, що я гадаю, що політичні міркування переважають над його почуттями.

Від шести місяців живу в самітньому місці, що його я потребував для відпочинку. Мені неясно пишуть, що успіх все росте в Парижі, але цей успіх першої хвилини мене ніяк не задовольняє. Ця блискуча курява швидко спадає додолу й не охороняє від забуття. Я хотів би знати про враження від книги закордоном, а найбільше в Петербурзі. Чи ви маєте якусь можливість сповістити мене про це? Потрібно бути дотепним, щоб судити про книгу, якої форма постійно суперечна змістові: форма є легка, розпорошена, зміст — поважний. Це вже досягнення із боку читача, якому на протязі чотирьох томів кажеться: „Даю вам мої ідеї, розгляньтесь у моїй книзі". Я досяг цього, спочатку через те, що бачив паризьку суспільність, яка нічого більше не вимагає. Але пізніше прийшла черга на критику."

В наступному листі до Ензе з того самого Біберіху, з дня 27 липня, Кюстін багато пише про свою книгу, відповідаючи на критичні зауваження до неї, які йому надіслав Ензе. Дуже важливі рядки знаходимо в „пост скріптум" у листі до Ензе з 7-го серпня 1843. Там читаємо: „У хвилині, як я запечатував мого листа, я одержав повідомлення з Парижу, в якому мене сповіщають, що мій твір є причиною неласки, усунення та заслання до віддалених провінцій Росії баронесси Фредерикс, сестри Ігнатія Ґуровського та близької приятельки цісаревої, як також про заслання на

Сибір Адама Ґуровського та про багато інших окремих переслідувань, що ними імператор не побоявся жорстоко підтвердити суворість моїх спостережень. Читаючи мою книгу, він не відчув, що в ній було значно більше моєї інтуїції в тому, що йому здавалось образливим, ніж розшуків і пояснень, зібраних із усних переказів. Я значно більше вражений тим, що я відгадую, ніж тим, що мені кажуть і доказують, що я відгадав цілком правдиво. Якщо це має бути доброю політикою, то нехай живе кепська! — Ви є в стані знати правду про всі ці особисті помсти. Будь ласка, витягніть мене з непевности, якщо можете. Ніщо не завдасть мені більшої прикрости, як почуття, що я спричинився до справжнього нещастя, в надії, ой леле! занадто марній принести неокреслене добро. Навіщо здалась російська поліція, коли їм не відомо про те, що я не бачив майже нікого в Росії, крім двору під час великих прийнять, що я жодним способом не комунікувався з Адамом Ґуровським, ані листовно, ані особисто. Ту сумну новинку принесли поляки через Париж. Маю надію, що вона фальшива.

Ось Бальзак покликаний мене спростувати. Це є початок війни, але я не хочу її провадити. Моїм наміром було піднести перший крик. Другі прийдуть згодом, щоб провадити напад дальше. З мене досить, що я їх остеріг".

У листі до Ензе, з 20 січня 1844 року, з Парижу Кюстін м. ін. пише: „Я боявся друкувати перше видання, щоб книга не впала, як камінь у воду. Я побоювався звинного мовчання людей, що на них я нападав і тепер їхній незручний гнів переступає всі мої сподівання..."

Так само в листі з Парижу, 24 лютого 1944 р., він пише: „Моє друге видання, завдяки спростуванням москалів, було розхоплене неначе чудом". Поруч з цим він відмічує знову діяльність російського посольства в Парижі, яке мало великий вплив на тодішні паризькі часописи, чи щонайменше на більшість з них. Так само, як це твориться й тепер. З цієї нагоди Кюстін пише кілька рядків про всюдисущість московських пазурів: „Що за потужність та яка політика! Коли царі засядуть у Візантії й удаватимуть, що хо-

чуть трактувати з Римом, світ скаже, що я казав правду, кидаючи першим крик на сполох! Між іншими невигодами волі друку є те, що країни, в яких вона панує, без контролі стають ареною, де гроші ворожих держав нацьковують газети, що стають відкритими трибунами для баламутів, які діють в інтересах чужини. Між зловживанням, свободою і деспотизмом, що станеться з Европою?"

„Слід жалувати, що листів Фарнгаґена до Кюстіна майже зовсім немає" — пише Людміла Ассінґ, видавець листів Кюстіна до Фарнгаґена, та племінниця останнього.*) Але з листів Кюстіна видно, що його німецький приятель не згоджувався з його поглядами на Росію й частіше писав про це Кюстінові. Зрештою, цей приятель сам у Росії ніколи не був і знав про неї лише із „своїх студій".

XVIII. „ЕВРОПЕЙСЬКИЙ СКАНДАЛ"

В кінці свого „резюме з подорожі" Кюстін досить докладно розповідає про свою зустріч з Чаадаєвим, не називаючи його, зрозуміла річ, по імені.

Швайцарський вчений, Шелтінґ уважає, що: „так Кюстін не лише виніс на форум Европи самий випадок з Чаадаєвим, як приклад пануючої в Росії неволі для сумління і думання, але також виложив перед широкою громадськістю Західньої Европи та поставив там до обговорення історичні і релігійно-філософічні думки Чаадаєва про духово-культурну відмінність Росії від Західньої Европи. Він цим зробив саме те, чого завжди бажав собі Чаадаєв".

Таким чином, завдяки книзі Кюстіна „всеросійський скандал", що стався в жовтні 1836 року у висліді надрукування московського перекладу „Філософічного листа" Чаадаєва в журналі в журналі „Телескоп" Надєждіна — розрісся в скандал всеевропейський...

*)Lettres du Marquis A. de Custine a Varnhagen d'Ense et Rahel Varnhagen d'Ense. Bruxelles. 1870, p. VI.

Французький католицький дослідник, Шарль Кене, перший звернув увагу, що філософія історії Чаадаєва, зокрема у сфері протиставлення Росії — Европі, так би мовити, у вигляді книги Кюстіна „Росія в 1839 році", що видана в Парижі, 1843 р., появилась тоді втретє. Перший раз Чаадаєв виклав свої погляди у формі рукописного листа французькою мовою, 1829 р., вдруге — перший філософічний лист появився в жовтні 1836 р., у перекладі на московську мову в журналі „Телескоп" у Москві. Але цим разом дістала вона загальноевропейський відгук. (Шелтінґ, ст. 64.)

Після появи книги Кюстіна негайно зареагував тогочасний петербурзький уряд, для якого, за висловом Шелтінґа: „аж ніяк не було байдуже, що думає закордон про нього та керовану ним країну. Зокрема, цей уряд не був байдужий до поглядів впливових письменників".

Як пише Шелтінґ, перші відповіді появились у Парижі та походили від урядово для того призначених аґентів з російської дипломатичної служби. Яков Толстой, який мав завдання стежити закордоном за появою книжок про Росію, написав ще того ж року аж дві брошурки французькою мовою. Слід припускати, що ці взірці толстойської прози не багато промовляли до тодішніх західньоевропейських читачів книжки Кюстіна. Через те ще один урядовець місії петербурзького уряду в Парижі, поляк та католик, Ксаверій Лабенський, написав того ж року „Слово про твір п. де Кюстіна" французькою мовою. Це „Слово" вийшло другим виданням ще раз через два роки та було видане в перекладах на німецьку і англійську мови. Так само урядовий публіцист Палкіна, Н. Ґреч, написав московською мовою спростування, яке, крім того, видали у французькому і німецькому перекладах. Урядовець московської місії в Мюнхені, Теодор Тютчев, змосковщений нащадок флорентійських патриціїв Сіиссі-Чуччі, також і собі приєднався до цього толстойського фонду чи пак „толстойського хору" французькою брошурою п. н. „Лист до п. д-ра Кольба" (1844), що спочатку був уміщений на сторінках часопису „Augsburger Allgemeine Zeitung". З усієї цієї урядової про-

зи надавалася до читання лише брошурка одинокого Лабенського, що, до речі, ніколи не був фаховим прозаїком, бо до того часу займався виключно віршованими вправами французькою мовою та видав чотири збірки чи томи французьких віршів власного виробу.

Крім цих московських шпигунів, Яков Толстой був аж надто явним шпигуном, а ексцеллєнц Ґреч стояв у безпосереднім зв'язку з третім відділом Палкінської канцелярії (Лємке: Ніколаєвскіє жандарми і література, ст. 143-150) та інших представників петербурзького урядового світу. Толстому пощастило змобілізувати на фронт проти Кюстіна одного напівеміґранта, Івана Головіна, ліберального публіциста, що від довшого часу мешкав у Парижі. Толстой доніс на Головіна шефові жандармів Бенкендорфу й Головін дістав наказ повернутися до Росії. Щоб добитись скасування цього наказу, Головін також написав спростування на книгу Кюстіна, видане французькою мовою 1843 року. (Лємке, 555-572, Анненков: „Літ. воспоміннанія", 1909, ст. 305).

Шелтінґ уважає, що ця енергійна урядова літературна пропаґанда була викликана міркуваннями престижового та кредитового характеру. Чужоземні кредитові установи уважно стежили за внутрішнім становищем у Росії та за всіма ознаками незадоволення, можливої революції або загостреної реакції, що могли б зменшити кредитоздатність російського уряду. Цілком природно в Петербурзі намагались всіма засобами боротись проти впливу творів, подібних до листів де Кюстіна. Як подає знаний тогочасний критик, Сент Бев, петербурзькі урядові кола мали намір впрягти до цієї справи ще не когонебудь, а самого Оноре де Бальзака. Але не можна цілком певно встановити, чи справді Бальзака уряд Палкіна впустив тоді до Росії, як це твердить Сент Бев, на те, щоб зробити з нього „урядового опонента п. де Кюстіна". Проте, здається, дипломатична місія в Парижі натякнула міністерству закордонних справ у Петербурзі, що слід використати великі грошові запотребування Бальзака, який подорожував тоді по Росії (він залишив

палкінський райх у жовтні 1843), для заперечення де Кюстіна. У відповідному зверненні місії до міністерства читаємо: „Приходячи на поміч п. де Бальзакові в грошах, було б, мабуть, можливим використати перо цього автора, що ще зберігає певну популярність тут, як також в Европі взагалі, щоб спонукати його написати заперечення ворожого та наклепницького твору п. де Кюстіна." (Al. v. Schelting: Russland u. Europa, c. 337-339; Alfred Dumaine: Le Marquis de Custine et la Russie, La Revue de Raris, 1922, 1 Fevrier, p. 496-497; J. W. Bienstock: Dostoievski et Balzac, Mercure de France, 1924, 1 Decembre, p. 420; Charles Quenet: Tchaadaev et lettres philosophiques, Paris, 1931, p. 298).

Зрештою, натяки на спроби притягнення москалями Бальзака до виступів проти де Кюстіна знаходимо і в листах останнього до Фарнгаґена фон Ензе, на превеликий жаль, не згаданих та не використаних навіть у таких капітальних працях, як Кене та Шелтінґа.

У листах Кюстіна до Фаргаґена фон Еензе знаходимо й мальовничу згадку про появу петербурзького шпигуна Ґреча в Парижі: „Брошурка п. М. Ґреча, перекладена на французьку мову, щойно вийшла. Цей персонаж був дивно анонсований у Парижі. На дверях усіх, бодай трохи знаних осіб, причеплено було картки з іменем Ґреча, та нижче: **великий російський шпигун.** Він скаржився на цей **наклеп,** але спробуйте знайти винного! Було багато сміху, а в цій країні сміх завжди є зброєю". (З листів Кюстіна до Фарнгаґена ф. Ензе з Парижу, 20 січня 1844. Lettres du Marquis de Custine a d'Ense, p. 472.)

XIX. ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СКАНДАЛ

В своєму листі з дня 9 липня 1843 до Фарнгаґена Кюстін запитував: „Я хотів би знати враження від книги закордоном, а головно в Петербурзі. Чи ви маєте яку можливість повідомити мене про це?"

На жаль, листи Фарнгаґена до Кюстіна до нас не дій-

шли, тому і відповідь його на ці запити невідома. Але певну відповідь на ці питання знаходимо натомість у книзі **Мих. Лемке „Николаевскіє жандарми і література 1826-1855"** (Изд. второє С. В. Бунина, С. Петербург, 1909, ст. 141-152). Лемке, скориставшись нагодою ліберального подуву за короткого урядування міністра внутрішніх справ, кн. Святополк-Мирського, одержав у 1904 р. дозвіл переглянути архів третього відділу канцелярії його величности і знайшов там листування в справі книги Кюстіна. Даємо, отже, слово цьому дослідникові. Лемке пише:

„На початку 1843 року в Парижі вийшла книга маркіза де Кюстіна — „La Russie en 1839", в якій автор, аристократ, консерват та великий католик, змалював Росію такою, якою він її побачив під час свого перебування там протягом кількох місяців 1839 року. Маркіз вирушив до Росії, щоб знайти там арґументи проти конституційного правління, а повернувся до Франції сторонником конституції... Навряд, чи яка інша книга про Росію, видана за Ніколая 1-го в Европі, так прославилася і так роззлостила російського царя та його двораків. Кюстін промовляє дуже спокійно, з поважними доказами, а тому заперечувати його тяжко. Я не спинятимусь на переказі цілого змісту його книги, а наведу лише кілька прикладів, вибираючи їх з розвідки п. Тарле (Є. Тарле: „Самодержавіє Ніколая 1-го і французскоє абщєствєнноє мнєніє", Билоє, 1906 р.).

Вже з перших днів перебування в Петербурзі, Кюстін зрозумів, що „російський уряд — це стан облоги, який став моральним станом суспільности". „Російський спосіб правління — це абсолютна монархія, прикорочувана вбивством". Усе пригноблене, боязко тулиться, все понуре, все мовчазне, все сліпо кориться невидимій палці. „Тупа і залізна дисципліна касарні скувала всіх та все". „Я неначебто бачу тінь смерти, що нависла над цією частиною світу". „Як міркую над цими подіями (заслання непокірних селян цілими селами на Сибір — М. Лемке) та про силу інших жорстокостей, більше або менше таємних, які щоденно доконуються в глибині цієї величезної імперії, де віддалі однаково сприяють заколотам та репресіям, то я починаю ненавидіти країну, уряд, усе населення. Непоборно важке почуття охоплює мене і я думаю лише про те, як би втекти". Ніколай I заявив Кюстінові: „Деспотизм ще існує в Росії, бо він становить істоту мого правління, але він є в згоді з генієм нації"... Як маркіз довідався про відношення Ніколая I до дітей декабристів, то створив собі остаточний погляд на нього: „Немає більш хитань, немає більш непевности, для мене суд над імператором Ніколаєм, нарешті, відбувся. Він — людина твердої вдачі та волі, й це конечне, щоб стати в'язничним доглядачем третини земної кулі. Але в нього немає великодушности, про це мені добре свідчить ужиток, що його він робить із своєї влади"...

Щоб знати, як поставилась до книги Кюстіна поступова частина суспільства, послухаймо, що сказав про неї Герцен:

„Без сумніву — це найцікавіша та розумна книга, з написаних чужинцями про Росію. Є там помилки, є багато поверховного, але є справжній хист мандрівника, спостерігача, проникливий зір, що вміє схопити образи, що вміє по кількох зразках відгадати масу. Найліпше схопив він штучність, що вражає на кожному кроці, та вихвалювання европейського життя, яке в нас тільки й є, що на показ. Є вислови вражаючої влучности: „un empire de facades... La Russia est policée non civilisée" та ін. Він глибоко відгадав вдачу суспільности, змальовуючи іронію та смуток, пригнобленість та сваволю. Він оцінив народню вдачу — це велике досягнення... Тяжезний вплив цієї книги на росіян: голова хилиться долів й опадають руки; і боляче через те, що відчуваєш правду; і прикро, що чужий доторкнувся до болючого місця; і прощаєш йому за багато речей, а найбільш за любов до народу" (А. И. Герцен: „Сочиненія", изд. Павленкова, VI, 88-89).

Анненков писав, що в Росії, „хоч книга була суворо заборонена, одначе, її всюди читали" („Лит. Воспоминанія").

До цих даних Лемке-Тарле додамо, що сам редактор

„Москвитянина", московський професор — історик М. П. Погодін занотував тоді у своєму щоденнику: „Прочитав цілу книгу Кюстіна. В ній багато жахливої правди про Росію. За змалювання вчинків деспотизму, для нас непомітних, я готовий до землі клонитись перед автором".

Так само й фрейліна петербурзького двору та дружина теврського губернатора, приятелька Пушкіна та Гоголя, відома Смірнова-Россетті, прочитавши книгу Кюстіна, писала з Баден-Бадену до Жуковського, що також перебував десь у „своїй" Німеччині: „Ай да матушка Росія... Кюстін прав..."

Але дамо знову слово панові Лемке: „Зрозуміло, так міг поставитись до книги лише невеличкий гурток. Величезна частина тих, що мали можливість довідатись про неї, обурювалась, не згадуючи вже про Ніколая, який, прочитавши, кинув її на підлогу й сказав: „Моя провина, навіщо я розмовляв з цим негідником!"... Та що цікаве, обурювались не за брехню, якої не бачили, але за правду, висловлену так просто чужинцем. Жуковський казав, що „Нападати потрібно не на книгу, бо в ній багато правди, а на Кюстіна". Тютчев, що написав з приводу книги окрему брошуру, в якій гостро висловився про Кюстіна, не міг, одначе, не визнати, що боронити Росію можуть лише люди, які через надмір ретельности квапляться піднести парасолю, щоб закрити від денної спеки верх Монбляну!"...

Далі Лемке починає використовувати листування з таємного жандармського архіву: „Звичайно, уряд дивився на справу інакше (як Тютчев) та подбав випустити силу різноманітних спростувань. Вже Я. Толстой написав два: під псевдонімом Яковлева та друге за своїм графським підписом. Він перший сповістив жандармам Дубельта про вихід книги. Йому доручили відповісти, як він сам уважатиме за відповідне. Потім старший радник міністерства закордонних справ Лабенський випустив книгу, видану в Парижі французькою мовою, в Берліні німецькою та в Лондоні англійською.

Приклав свою руку до оборони Росії і славетний побратим Булгарина — Ґреч. Про це я й хочу розповісти, докладно використовуючи дуже цікаву архівну „справу".

31 липня 1843 р. ексцеленція Ґреч писав з Гайдельберґу до Дубельта велике щирошпигунське послання, де м. і. читаємо: „Найліпші наміри та вчинки нашого уряду підпадають тут викривленим пересудам та злонаправленим зауваженням часописів. Складають та поширюють їх, здебільшого, жиди хрищені та нехрищені, які заволоділи німецькими журналами. Вони злостяться на Росію переважно через те, що митниця на суходольнім кордоні Прусії не пропускає їхньої контрабанди. Я переконався, що це головна причина злоби та ненависти супроти Росії".

Далі Ґреч відразу переходить до книги Кюстіна, маючи на увазі добре заробити на її спростуванні.

„З книг про Росію, що вийшли останніми часами, найогиднішим твором є книга падлюки маркіза де Кюстіна. Гідне зауваження, що вона у Франції не викликала майже жодного враження... (Все це нісенітниця. А. Ів. Турґенєв рішуче зазначив: „Книгу читає ціла Европа", „Остафеевский Архів князей Вяземскіх", IV, 256 — прим. М. Лемке) з тієї причини, що в безлічі щоденно нових книг усе в Парижі губиться. Рідко яка книга проживе там три тижні: все тоне в безодні забуття. Але тут, у Німеччині, цю книгу довбають та передовбують, говорячи: чому її не спростовуєте".

Дальші рядки з цього листа Ґреча, який безперечно становить верх московського епістолярного мистецтва XIX ст. (як листи Ґрознаво до Курбського загально уважаються вершком московського лицемірства XVI ст.), наводимо в незрівняній мові первотвору:

„Ваше Превосходітельство! Заставьтє за сєбя вєчно Боґа моліть! Іспросітє мнє позволєніє разобрать єту кніґу: я напішу разбор єйо как можно основатєльнєє і хладнокровнєє: бєс труда і малєйшей натяшкі докажу я, что всє прівідімиє Кюстіним факти і дєла суть сущая ложь... раді Боґа, разрєшітє, нє посрамлю землі рускія. Что нє станєт в умє і талантє, то достанєт пламєнная моя любовь к ґосударю і атєчєству!"

Праця кипіла... 24 серпня хитренький змоскалізований чех Ґреч пише Дубельтові: „Не очікуючи відповіді Вашої

на листа з 31 липня, я кинувся до розгляду книги Кюстіна, закінчив його й долучую при цьому..."

22 вересня Дубельт відповів Ґречові, що він читав Бенкендорфові Ґречів архитвір, та що Бенкендорф щиро дякує ексцеленції та повертає рукопис протикюстінівської грамоти, яку потрібно „отпечатать особнимі брошюрамі на нємецком і французском язиках для распространенія за ґраніцею сколь вазможна в большєм чіслє єкзємпляров".

Саме в день відіслання цього листа була одержана від Ґреча пропозиція писати проти католицтва в Росії, та взагалі ще створити під його наглядом добре оплачений кадр письменників для оборони Росії. Дубельт відповів Ґречові 25 вересня, що його шеф, Бенкендорф, цілком схвалює намір спростувати книги та статті проти Росії. Добре було б, коли б й інші літератори — але самі по собі стежили за цим та спростовували. Вишукувати таких письменників та мати їх під своїм впливом не личить гідності петербурзького уряду. Вибравши таких аґентів, як у Парижі Толстой та в Німеччині барон Швайцер, уряд зробив усе, що можна було зробити..."

Лемке додає, що уряд, очевидно уважав, що нема пощо утримувати за платню зґраю аґентів-літераторів. Замовлені з Росії примірники книги Кюстіна наказано було повернути назад за кордон. Але вони знову повертались, загорнені в нові обгортки, з Парижу до Петербургу.

8 жовтня Ґреч пише до Дубельта з Парижу: „Так я успел усердним трудом своїм уґодіть поштенному ґрафу! І так может бить усердіє мойо будет пріятно Ґосударю нашему Атцу і Блаґадетелю!" Далі Ґреч дає до зрозуміння, які витрати він має з перекладом та друком антикюстінівської грамоти. Нарешті, він сповіщає, що знайшов „харошаво челавека", що за „хароші" гроші готовий продовжити протикюстінівську акцію ще далі. Це драматург Оже, що давніше замолоду був три роки юнкером у ґвардії в Росії, яку через грошові труднощі мусів покинути... Оже „помніт і сердечно любіт Рассію. Прічітав кніґу Кюстіна, он весною поривался в Россію, чтоби там на мєстє ізаблічіть падлеца. Ми затеваєм с нім напісать водевіль: „Voyage en Russie" і виставіть

Кюстіна на посмєяніє всєму Паріжу. Содержатель театра „de la porte Sint Martin" берйотса дать єту пйєсу, но і тут нужно будет подмазать: Паріж хуже нашево ніжняво зємскаво суда, бєс денєк нічево нє сделаєшь. Помоґітє, а я рад стараться, і маркіза виставіть пред всєм светом, как он таво стоїт..."

Лемке про це широке плянування Ґреча висловив такий погляд: „Ґреч мав, як бачимо, апетит дуже великий. Досить було згоди на заперечення Кюстіна, щоб у практичній голові Ніколая Івановіча вже виріс широкий плян — зажити закордоном для себе й родини приємностей, не витрачаючи власних грошеняток... Його розрахунки, одначе, зустрінула невдача. Він не доглупався, що уряд Палкіна був до кінця деспотичний. Він чекав від своїх підданих послуг цілком даром, знаючи, що кому треба вислужуватись, той і так вислужиться. Бували й вийнятки, ми їх бачили і ще побачимо, але не так то вже часто. Як ми вже зазначили, платилося не дуже то щедро. Ткнули 2000 –3000 рублів папірцями, а підлости потрібно накоїти стільки, що на ціле життя себе заплямиш..."

На ці грошові літанії комерційного москальо-чеха Дубельт відповів 29 жовтня. Він сповістив, що Бенкендорф згоджується з наміром Ґреча надрукувати розправу проти Кюстіна в Альґемайне Цайтунґ (Авґсбурґ), хоч Ґреч виразно писав, що ця газета зробить це лише за гроші: „Па нераспалаженію неґодяєв-іздателей к Рассії не маґу сделать сево іначе, как заплатіф за напечатаніє. Пазволітє лі сделать єту ісдєршку на счйот казни?"), але граф зовсім не дає згоди, щоб уряд робив на цю річ якісь витрати. Що торкається брошури французькою мовою, то можна її надрукувати, якщо від продажу повернуться витрачені грошики.

4-го листопада 1843 р. Ґреч просив Дубельта підтримати французького письменника Оже (Auger),*) що хоче написати водевіль, придбанням для Росії 200 примірників

*) Гіполіт Оже (1797—1881) був свого роду французьким Булгаріним. Під прізвищем Сент-Гіполіт він фабрикував романи п. н. „Марфа", „Боріс Ґодунов", „Іван IV", а під іменем Жеро — драми: „Авдотья", „П'єр лє Ґран" і т. п.

по 10 франків (тоді вони були ще чогось варті), та надіслав передмову, яку Оже написав до майбутньої своєї комедії. Бенкендорф довів це прохання Палкінові й одержав наказ зараз його задовольнити. По трьох днях III Відділ одержав „Оборону" Ґреча проти Кюстіна в німецькому перекладі Коцебу, що вийшла в Гайдельберзі, дещо пізніше надійшло й французьке видання з Парижу, а нарешті й з Брюсселю.

На радощах того ж таки 9 листопада Дубельт писав Ґречові, що Бенкендорф вже мав нагоду передати листи Ґреча і відповідь Ґреча на книгу Кюстіна та й передмову Оже: „Ґосударь всьо чітал і всєм бил даволєн"... „Ви нє повєрітє, мой почтєнний Ніколай Івановіч, как я всєм даволєн, коґда маґу дать Вам атвєт удавлєтварітєльнай. Л. Дубельт". Можна сказати, це був день, коли слава таємного радника Н. І. Ґреча стояла найвище на петербурзьких бюрократичних небесах... Але от раптово і зненацька зчинилась шура-буря.

18 листопада Дубельт знову пише до Ґреча: „У ч. 321 французького журналу, витинок з якого залучений до цього, граф Бенкендорф із здивуванням прочитав нотатку про те, що Вашій Ексцеленції доручено скласти спростування на твір маркіза Кюстіна, та що Ви вже взялися до цієї праці, та що матеріяли для цього ви одержуєте з урядового джерела, що складене вами заперечення було передане п. Коцебу для перекладу ан німецьку мову, та що згодом воно буде видане й французькою мовою.

Такі подробиці Його Світлість не може пояснити нічим іншим, як нерозважною нескромністю Вашої Ексцеленції, та з цього робить висновок, як мало він може мати до Вас довір'я та до чого приводить самолюбство і чванливість осіб, що перебуваючи в оточенні повинні були б усі свої вчинки берегти з відповідною обережністю.

Це слово графа. Але я, з його дозволу, писав у тому самому сенсі, проте в злагіднених висловах..."

Можна собі уявити, яких то саме „незлагіднених висловів" уживав Бенкендорф на адресу нефортунного Кюстіно-борця — Ґреча!

Лист цей ще мандрував у торбах ґінців, як Ґреч 13 листопада знову пропонував Дубельтові свої послуги щодо систематичного опрокидування закордонних творів.

25 листопада Дубельт відповів, що Бенкендорф дуже холодно поставився до ґречівських пропозицій і нарешті граф висловився, що він нічого не добивався від Ґреча, який сам запропонував спростувати Кюстіна, отже Ґреч сам мусів бачити, що переважатиме — плюси чи мінуси, прибутки чи видатки. Зрештою, Бенкендорф дав був згоду на покриття видатків, але як ціла справа з походом проти Кюстіна стала з вини Ґреча через газети відомою, то нехай Ґреч „робить як хоче та як знає й зі мною припинить усяке про цю справу листування".

Все ще не одержавши грізної відповіді з 18 листопада, Ґреч звертається до Дубельта з благанням надіслати йому грошенят, бо від продажу своєї книги проти Кюстіна йому повернуться гроші не так швидко.

Наступного дня Ґреч просить вшанувати перекладчика пана Коцебу придворною камерюнкерською гідністю за переклад на німецьку мову відповіді на твір Кюстіна.

Але от Ґреч нарешті одержав листа з припиненням дипломатичних зносин... 6-го грудня Ґреч відповідає жалісливим белькотінням, в якому, крім слів, нічого немає. Ясна річ, що оголошення таємниці не трапилось би, якщо б через честолюбивість він не базікав про що не слід.

Дубельт відповів 19 грудня 1943, що Бенкендорф подбає про камер-юнкенрство для невтомного працівника в „поході Суворова на Кюстіна", п. фон Коцебу.

У січні 1944 року приїхав до Петербурґу драмописець Оже, зустрівся кількакратно з Бенкендорфом та Дубельтом, але потім раптово їхні взаємини урвались. Принаймні на одній з його цидулок є резолюція, Дубельтовою рукою: граф наказав ніяких справ з ним не мати!!"

Бенкендорф просив міністра закордонних справ Нессельроде, подякувати дбайливому Коцебу. Палкін доручив виплатити йому річне утримання.

Дубельт повідомив Ґреча про винагороду для фон Ко-

цебу. Ґреч цього й чекав, щоб 29 березня скласти Дубельтові подяку за уважне ставлення до його предложення. Далі він зручно перескакує на себе самого й висловлює надії, що колись може й не лише на перекладчика, але й на автора виправи на Кюстіна буде знову звернена увага. Це висловлене в таких неперевершено рептильних висловах, що варто ці рядки навести в незрівняно солодкій мові первотвору:

„Із вніманія, оказанаво переводчіку маєй кніжкі, заключаю, что і сочінітель єйя коґда-нібуть абратіт на сєбя вніманіє сваімі усєрднимі і посільнимі трудамі, і в сєй сладостной недєждє, пітающей мєня уже нєсколько лєт пріятнимі цвєтамі, прєдвєстнікамі плодов, чєсть імєю прєбить с істіннім високопочітанієм і душевною прєданностію Вашево прєвасхадітєльства фсєпакорнєйшій слуґа. Н. Ґреч".

До цих ґречівських вправ в московській ельоквенції М. Лемке зазначив, що з актів не видно, чи дочекався Ґреч якихось плодів більш істотних, як квіти, на яких спочивали видавці „Сєвєрной Пчєли", врятовані Третім Відділом від всякої конкуренції. Бенкендорф міг відмовитися від звороту видатків Ґреча на похід проти Кюстіна, але Ґреч мав цілком „забезпечене існування", бо справді був одним з видавців урядової монопольної петербурзької газети „Сєвєрная Пчєла", яка щороку приносила своїм власникам Ґречові та Булгаринові чималі прибутки. Ці палкінські Еренбурґи були багаті люди...

XX. МОСКАЛІ ПРО КЮСТІНА

Самі московські сучасники Кюстіна, досить численні, висловлювали часто про Росію гірку правду й думки, не менше гострі та вбивчі, ніж цей французький подорожній.

Про це тим більш належить нагадати, бо в наші часи московські еміґраційні борзописці всіма способами намагаються знецінити незабутній твір Кюстіна, обвинувачуючи

його в брехливості, ворожості до Росії та її народу і т. д.

В дійсності Кюстін по приїзді до Палкінського райху став лише переконаним та послідовним ворогом деспотизму, що в москалів здавна зветься „самодержавієм". Крім того він цілком правильно відгадав та відчув, що москалі змагають до підбою цілого світу. Отже, немає нічого дивного, що тепер, коли москалі готуються здійснити свої стародавні наміри і вже навіть встигли підкорити та підбити мало не половину земної кулі, книга Кюстіна стала гостро актуальною. З другого боку москалі соборно і всенародньо проголосили маркіза ворогом Росії ч. 1.

Не будемо тут згадувати думок Чаадаєва, які значною мірою перебрав Кюстін. Але згадаємо інших.

Відомий московський історик С. М. Соловйов у своїй характеристиці Палкіна незвичайно близько нагадує Кюстіна. Соловйов каже, що „на обличчі Ніколая історик читає страшні біблійні слова: Мане, текел, фарес — „зважено, підраховано, поділено"!

Деспот по своїй природі — мав інстинктовну відразу до кожного руху, до кожного вислову особистої свободи та самостійности. Ніколай любив лише бездушний рух військових мас на команду. Це був страшний вирівнювач, усі люди були перед ним рівні й він сам одинокий мав право роздавати їм таланти, розум, усе, що ми звемо дарами Божими. Інша справа, що в цім нечестивім замаху на права Бога він безнастанно помилявся. Він до скону не занехав своїх поглядів та напрямку, до скону ненавидів та гнав людей, що визначалися понад загальний рівень з ласки Божої; до скону він оточував себе пересічними людьми й цілковитими нездарами, відзначеними з примхи зверхности, з ласки імператора.

Не знаю, в якого другого деспота такою мірою виявлялася ненависть до особистих гідностей вроджених та працею набутих, як у Ніколая."

Далі Соловйов пише, що за Ніколая військовик, як ціпок, що звик не міркувати, а виконувати та привчати інших до виконування без надуми, рахувався найкращим, найздіб-

нішим керівником усюди; чи він мав якісь здібності, знання, досвід у доручених йому справах — на це не звертали жодної уваги. Фронтовики запосіли всі урядові посади, а з ними запанувала темрява, сваволя, грабіжництво, всіляке безладдя. Нагляд став метою суспільного та державного життя. Все творилося про око на те, щоб державний деспот приїхав, глянув та прорік: „Добре! Все як слід!" Звідсіль все покладалося на зовнішність. Внутрішній розвиток припинився. Начальники виставляли Росію перед імператором на оглядини на великих дорогах — і тут було все добре, все до ладу, а як було далі — туди ніхто не заглядав; там був чорний двір." (Записки С. М. Соловйова, Вєстнікь Европи, 1907, май, с. 41-44; наведено за Лемке „Нік. жандарми і література", с. 1-2).

Соловйов був найвидатнішим московським істориком середини XIX ст., до того ж був сучасником Палкіна та мав можливість досхочу придивитись до палкінських фокусів та примх.

Наведені нами тут витяги із спогадів цього московського професора, як бачимо, є вражаюче подібні до думок Кюстіна. Ба навіть просто нагадують короткий перегляд основних тверджень маркіза про деспотизм та тирана в Росії. Але в той час, як Кюстін подорожував по Росії лише два місяці, Соловйов міг глибше пізнати особливості режиму Ніколая Палкіна. Народжений у Москві 1820 р., Соловйов у час смерти Ніколая мав 35 років.

Визначний романіст та повістяр і взагалі один з найглибших знавців Росії, Н. С. Лєсков, лише на десять років молодший від Соловйова, залишив не менш блискучу та вбивчу характеристику особливостей Палкіна. Недавно померлий історик московської літератури, Іван Тхоржевський, так писав про Лєскова:

„Один з кращих його романів (якщо не найкращий) „Чортові кукли" — це влучна сатира на імператора Ніколая Павловича. Цар, хоч і перебраний там у фантастичні шати „герцоґа незнаних гірських країв Фебуфіса", але портретна подібність між ними така велика, що роман, початок якого

появився в журналі „Русская Мисль", довелося залишити незакінченим".

Головні дійові особи цього роману — два західні мистці: захоплений Пік та поважний Мак. Герцоґ Фебуфіс такою мірою причарував Піка під час коротких відвідин Европи, що Пік приймає запрошення їхати до країни Фебуфіса та спочатку пише звідти захоплені листи. Незабаром і Пік переконується, що в цій країні все залежить від примхи герцоґа, який зробив, між іншим, з Пікової жінки свою полюбовницю. Усі „піддані" у цьому герцоґстві („громадян" немає) живуть наче в кайданах.

Царювання Ніколая І-го, що дало, до речі, основний матеріял для влучної книги про Росію маркіза де Кюстіна, виступає в „Чортових куклах" з усією своєю деспотичною яскравістю". (І. Тхоржевский: „Найрусейшій русак о Западе", — „Русская мисль" № 218, Париж, 21 февраля, 1950 р.).

Цей самий дуже мало досі вивчений автор, Лєсков, закінчує своє оповідання „Праведники" таким міцним в історії „акордом" хоч і прихованим у формі елеґійного запиту:

„Невже справді ні в моїй, ні в його, ні в жодній іншій русскій душі не видно нічого, крім погані? Невже все добре і гарне, що колинебудь помітило мистецьке око інших письменників — одна вигадка і маріння. Це не тільки сумно, але — лячно. Якщо без трьох праведних, за народнім повір'ям, не стоїть ні одне місто, то якже устояти цілій землі з однією поганню, яка живе в моїй і твоїй душі, мій читачу?"

Московський поет, дипломат та публіцист Ф. Тютчев казав проф. Поґодінові року 1825-го: „Росія — це тільки канцелярія та касарня; все в ній обертається довкола чину (посади) та кнута." (Quenet: „Lettres philosophiques de Tchaadaev", Paris, 1931, p. 343).

Вмерлий в дуже молодому віці поет Вєнєвітінов описав у вірші „Батьківщина", який подаємо тут в дуже близькому до оригіналу українському перекладі, речі, що значно перевищують все знане нам з книги Кюстіна:

„Природа справді в нас миршава,
Покірно-вірні скрізь поля —
В Московщині сама земля
Вважа зухвальством величаве.
Нікчемні хати та шинки,
Баб череватих ноги босі,
В лахмітті дранім мужики,
Багно весною й в кожну осінь,
Та ще церков рясних шпилі —
Малюнок вірний з левативи.
Сліди усіх панів чванливих
В убозтві видно на селі,
Таргани, сморід, бруд-бридота
Й загроза вічна від бича —
І ось оце дурна панота
„Святою Руссю" велича . . ."

Один з найвірніших та видатніших слуг палкінського самодержавства Ф. Булгарін писав у таємнім меморандумі до помічника шефа жандармів, Дубельта, 25 квітня 1846 року, про загально відомі речі, про які, одначе, всі мовчали. Для збереження стилю залишаємо нижче подані рядки уривків цього твору в мові оригіналу. Спочатку Булгарін каже про безкарність кримінальних злочинів, що й залишилося незмінним й до сучасної совєтської доби, а потім вказує на розпусту та на дитячу проституцію в блискотливому Санкт-Петербурзі, чого Кюстін, зайнятий розмовами з Ніколаєм Палкіним на двірських прийняттях, не доглянув. Булгарін писав Дубельтові, що крадіж у народі не вважається злочином, а злодіїв поліція викриває хіба що випадково. Поліція бере хабарі від злодіїв та „не помічає" розпусти дітей:

„Воровство не почитается большим преступленієм. Воруют здєсь много, но всє почті воровства откриваются в нас случайно... Улики (докази) были явния, но вор уєхал і поліцийскій чиновнік сказал: „А на какой счет (рахунок) я поєду за вором? Дєло пропало."

Кроме воровства, розврат здєсь усілілся до висшей стєпені. Дєвочкі от 9 до 11 лет бєґают толпами і просят дєнєґ, предлаґая сєбя. Ужасно! На толкучем ринке днєм, а ночью на главніх уліцах от ніх нєт отбоя! Поліція і нє взґлянєт на ето, тчоб нє навязивать себе дєл, перепіски і хлопот. С кого взисківать? Поліцейскій офіцер скажет: „Єто не в нашей части — с...

Наші трактіри, харчевні, особенно загородніє, сущіє притони воров і мошєнніков (справжні притулки злодіїв). Частниє і квартальние получают свою плату за то, чтоби не мєшать торґовать (краденим та нагарбленим) і оні нікаго не безпокоят". (Лемке: „Николаевскіє жандарми и література", ст. 325-326).

Слід також зазначити, що Пушкін у своїм листі до Чаадаєва, написаному з приводу „Філософічного листа" останнього, який є своїми думками дуже близький до ідей де Кюстіна, погоджується з частиною думок Чаадаєва, які згодом висловлював також і Кюстін.

Пушкін згоджувався у своїм листі з критикою сучасного стану московського суспільства у Чаадаєва: „Слід таки визнати, що наше суспільне життя є сумне, що ця відсутність громадської думки, ця байдужість до всього, що є обов'язком, справедливістю та правдою, це цинічне презирство до людської думки та гідности — це речі справді невтішні. Ви добре вчинили, що сказали це цілком голосно. Але я боюсь, що Ваші історичні погляди завдадуть Вам неприємности..."

У другім варіянті цього ненадісланого передсмертного листа до приятеля своїх молодих років Пушкін висловлюється подекуди ще гостріше. У першім варіянті Пушкін, говорячи про московське православне духівництво, пояснював його нижчість просто бородою, що ставила його поза межі доброго товариства. В другім варіянті Пушкін додає, що духівництво не належить ні до вищого суспільства, ані до народу та „як євнухи воно має пристрасть лише до влади". Далі Пушкін додає: „Релігія є чужою для наших думок, для наших звичаїв... але не слід було цього казати. Те, що слід було висловити і що ви висловили — це те, що наша сучасна суспільність є так само гідна презирства як дурна".

Слід визнати, що ці зауваження Пушкіна про твір Чаадаєва, висловлені ще перед Кюстіном, мають безперечну спорідненість з думками нашого французького автора. Наводимо уривок з його „Путєшествія в Арзрум":

„Нарешті є більш влучний, моральний, більш згідний засіб з уваги на освіченість нашого віку: проповідь Євангелії, але до цього засобу Росія й донині не додумалась. Терпеливість сама по собі річ дуже добра, але хіба апостольство з нею несумісне? (Хіба істину дано нам на те, щоб ховати її під сподом? Ми оточені народами, що плазують у мороці дитячих помилок, і ще ніхто з нас не подумав оперезатися та йти з миром і хрестом до бідної братії, позбавленої донині справжнього світла. Чи так ми виконуємо завдання християнства? Хто з нас, муж віри та покори, наслідуватиме святих старців, що блукають по пустинях Африки, Азії та Америки в лахманах, часто без узуття, даху над головою та страви, але зогрітих теплою пильністю? — Навернення похилого рибака чи мандрівної родини чи хлопця, а згодом біда, голод, мученича смерть. Здається, для наших студених лінощів легше, замість слова живого, відливати мертві букви й надсилати самі книги до людей, що не вміють читати, ніж наражатися на труднощі та небезпеки за прикладом старовинних апостолів).

Пушкін подав з обережности свою єретичну „кюстінівську" думку в дужках, підходячи до справи дуже здалека. В листах до Чаадаєва, не призначених для цензури та друку, він висловлювався сміливіше та простіше.

Слід зазначити, що значно пізніше, пишучи свій відомий роман „Бєси", Достоєвський перекрутив цю думку Пушкіна, вкладаючи слова з цих рядків „Путєшествія" в уста Ст. Тр. Вєрховенского, що перед сконом приходить до думки ширити Євенгелію серед московського народу. Достоєвський, загалом беручи, в усіх своїх творах наподобнював або спотворював тексти то Гоголя (промови Опіскіна та „Воплі Відоплясова" — це подекуди майже дослівно „Вибрані місця з листування з приятелями" Гоголя) то Пушкіна (Раскольніков Достоєвського, вбиваючи

стару міщанку, крок за кроком наподобнює Пушкінського Германа, що вбиває „Пікову Даму" — стару графиню...). Отже, Вєрховєнскій каже, вживаючи за своїм звичаєм двох мов:

„L'Evangile, voyez vous, dèsormais nous le prêcherons ensemble... да я чуствую, что ето, пожалуй, ідея. Народ релігіозен, c'est admis, но он ещо не знает Евангелія..."

Досі Вєрховєнскій лише повторює думку Пушкіна, пристосовуючи його думку не до мусульман, а до православних москалів. Дивно, що такий уважний дослідник, як Шарль Кене, не звернув уваги на впливи Пушкіна на „Бєси", отже на найбільш відомий роман Достоєвського.

Коли вже нам довелося наводити думки та вислови М. С. Соловйова про тогочасну Росію та її володаря, які своєю гостротою та виразністю перевищають навіть слова Кюстіна, то належить навести також і думки В. С. Соловйова й про релігійність москалів.

На вступі до своїх „Трьох розмов", цей відомий філософ висловився дуже прихильно до „релігійних шукань" як московського народу, так і його інтелігенції, що почала творити секту „толстовців".

В. С. Соловйов писав: „Давно колись я прочитав повідомлення про нову релігію, що виникла десь у східніх губерніях. Ця релігія, послідовники якої називались „вєртідірніками", або ж „діромоляями", полягала в тому, що, просвердливши в якомусь темному куті в стіні „ізби" діру середнього розміру, ці люди прикладали до неї свої губи й багато разів настирливо до неї гукали: „Ізба моя, діра моя, спасі меня!" — Ніколи ще, здається, предмет богопошани не досягав такої крайности. Але, коли обожнювання звичайної селянської хати та просто людськими руками зробленого отвору в її стіні, є явною помилкою, то треба ствердити, що ця помилка правдива: якщо люди несамовито шаліли, то нікого вони не вводили в блуд; про ізбу вони так і казали ізба, а місце просвердлене в її стіні справедливо називали дірою.

Але релігія „діромоляїв" незабаром зазнала „еволюції"

та підлягла трансформації і в новім своїм вигляді вона зберегла давнішу кволість релігійної думки та вузькість філософічних зацікавлень; зберегла колишній поземий реалізм, але загубила колишню привабливість: своя ізба одержала тепер назву „Царства Божого на землі", а діра стала називатися „новим Євангелієм", та, що найгірше, різниця між цим фальшивим Євангелієм та справжнім цілком така, як між просвердленою в дошці дірою та живим і цілим деревом — це істотне розрізнення нові євангелисти намагались замовчати й заговорити". (В. Соловйов: „Три розговора", СПБург, 1901, ст. VIII-IX передмови).

Як хочете, але так з московської віри, як це зробив московський філософ, не кепкував французький маркіз, на якого тепер так злостяться москалі всяких забарвлень.

А от що писав цей самий релігійний московський філософ про урядову, офіційну московську синодальну православну віру:

„Року 1885-го проголошено один офіційний, російським урядом виданий, документ („Правила для государственних іспитаній по юридическому факультету" — В. С.), що східня церква відмовляється від своєї влади та передає її в руки царя. Ані один заступник офіційної церкви не протестував проти цього твердження, а всі дальші кроки нашого кліру можуть служити найкращим підтвердженням для цього проголошення. Зрештою, цей документ петербурзької бюрократії був лише формальним ствердженням давно існуючого фактичного стану".

Ці рядки взято з праці В. Соловйова „Святий Володимир та християнська держава", яку цей філософ написав у Франції 1888 р. та яка у французькому оригіналі була вперше видрукувана у французькім католицькім журналі „L'univers" (1888, чч. 4, 11, 19). У перекладі московською мовою Ґ. Рачинського її видало московське видавництво „Путь" 1913 р. Перекладено тут ці рядки з німецького перекладу Кобилінського-Єлліса („Der Heilige Wladimir und der Christliche Staat". Ferdinand Shonningh Verlag, Paderborn, 1930).

Цю свою працю „Saint Vladimir et l'etat Chrètien" філософ написав з нагоди саме тоді, влітку 1888 р., святкованого урядовою Росією 900-річчя хрищення Руси в Києві 988 р. В. Соловйов зазначує, що віру св. Володимира переміг новий ідол поганської монархії (ст. 40 німецького перекладу).

Мусимо ще раз з притиском підкреслити, що і в цьому випадку московський релігійний філософ уживає висловів значно гостріших та виразніших, ніж їх уживав „невихований" (за словами Ніколая Палкіна) французький маркіз Астольф де Кюстін.

ДОДАТКИ*

1. КЮСТІН І АВТОР „МЕРТВИХ ДУШ"

До осіб, що були дуже обурені появою книги де Кюстіна про палкінський райх, належав також Гоголь, який ніби то обурювався більше всіх інших. Гоголь тоді своїм звичаєм перебував за кордоном. Розміри обурення Гоголя були надзвичайні, але слід вияснити причини цього явища та належить висловити сумніви щодо щирости опозиції Гоголя до де Кюстіна. Грошево Гоголь цілковито залежав від Палкіна, який уважав себе глибоко ображеним книгою де Кюстіна. Дослідник жандармських архівів, Н. Лемке, знайшов дуже велике листування в справі грошових допомог для Гоголя від Палкіна та російського уряду.

Лемке писав:

Відомо, що мало не обов'язковою сумою в бюджеті Гоголя були подарунки царя та інших членів двору. Йому в цій справі дуже щастило й тисячі котилися до кишені письменника майже по кожнім надісланні примірника нового твору чи по надісланні жалібного листа до Жуковського та Смірнової. Цілком зрозуміло, що йому не лишалося нічого, як назвати Ніколая І-го „некім" Богом, що сипле повними пригорщами добрі діяння та що не хоче чути жодних подяк.

Звичайно, додає Лемке, щодо останнього Гоголь дуже помилявся.

*) В останніх кількох розділах подаємо голоси українських, англійських, французьких, американських, італійських, німецьких, польських і також російських мислителів, що висловлювали свої погляди на Росію і росіян. Ці голоси вражаюче подібні до поглядів, що їх висловив у своїй книзі маркіз Астольф де Кюстін.

Ніколай був не з тих, щоб кидати тисячі на вітер (якщо вони не витрачалися на його власні забаганки) та сприяти жебранню („поощрять попрошайничество"). Гроші давалися, щоб або наблизити до себе корисного письменника, або за дешевий подарунок придбати собі возвеличника... Дуже цікавий випадок, коли Ніколай подарував Гоголеві 4 тисячі рублів за приємність прочитання жартівнивого його листа до Жуковського з проханням позичити денебудь три тисячі... „Хай ще напише такого листа, і я ще йому вишлю гроші" (Шенрок: „Матеріяли для біографії Гоголя", II, 228). Але я не хочу зупинятися на подарунках, влаштованих поза III-ім відділом (канцелярією його величности).

29 січня 1842 р. куратор московської шкільної округи, граф Строґанов, писав Бенкендорфові французькою мовою:

„Довідавшись про прикре становище, в якому перебуває п. Гоголь, автор „Ревізора" та один з наших найбільш відомих письменників, що потребує особливої допомоги, гадаю, що виконаю супроти Вас, графе, мою повинність, якщо повідомлю вас про це та викличу зацікавлення до молодої людини. Може бути, ви знайдете можливим доповісти про нього імператорові й одержати від нього знак його високої щедроти. Пан Гоголь покладає всі свої надії, щоб вийти з тяжкого становища, в якому він опинився, на друк свого твору „Мертві душі". Одержавши повідомлення від московської цензури, що цей твір не може бути дозволений до друку, він постановив післати його до Петербурґу. Я не знаю, яка доля чекає там цей твір, але це зроблене за моєю порадою. Ждучи на вислід, Гоголь вмирає з голоду й одчай його бере. Я не сумніваюся, що допомога з боку Його Величности була б однією з найбільш вартісних. Вибачайте, графе, за спробу, яку мені подиктувало моє почуття, зачерпнуте з переконання щодо вашої освіченої доброти, про яку я маю стільки доказів..."

Бенкендорф дуже швидко виконав прохання Строґанова. Вже 2-го лютого він написав рапорт цареві, в якому слід відзначити одну дрібничку: називаючи автора „Ревізора" „відомим письменником", III-ій відділ не посоромився перекрутити його прізвище на Гогел:

„Куратор московської шкільної округи генерал-адьютант граф Строґанов запевняє мене, що відомий письменник Гогел перебуває тепер у Москві в такім скрутнім стані, що всю свою надію покладає на свій твір п. н. „Мертві душі", але він не схвалений московською цензурою й тепер перебуває на розгляді тутешньої цензури. З уваги на те, що Гогел не має на денне прохарчування й через те зовсім підупав на дусі, то граф Строґанов просить виблагати від монарха щедрість якоїсь для нього допомоги. Слухняно доводячи до відома Вашої Імператорської Величности таке прохання графа Строґанова в справі Гогеля, який відомий багатьом своїми творами, особливо своєю комедією „Ревізор", я насмілююсь просити Вселаскавішого Вашого наказу про видання йому одноразової допомоги 500 рублів сріблом".

До цього листа графа Бенкендорфа Лемке додає:

„Ясно, що реферуючи справу Гоголя, Бенкендорф знав, що Ніколай уже помагав Гоголеві. Він ніколи не рискував би просити за літератора, творів якого не схвалила встановлена урядом цензура. Цар написав на доповіді: „Згоден" і гроші були незабаром вислані.

Ми вже знаємо про допомогу для Гоголя 1842 р., видану у відміну від багатьох давніших та майбутніх, через III-ій відділ. 1944 року Смірнова довела до відома царя, що Гоголь знову бідує, але делікатно додала, що цар недавно видав йому допомогу. „Він напевно вже витратив, — сказав Ніколай. Я скажу вам видати з моєї шкатули певну суму, але під умовою, що це залишиться між нами, ви мене не назвете" (Шенрок, IV, 189). Очевидно, цар був переконаний, що Смірнова не в стані зберегти таємниці, і таким чином Гоголь подвійно оцінить його подарунок.

Згодом, у березні 1845 р., завдяки допомозі Смірнової, наступника престолу, княжни Марії й Ольги та Іварова, міністра народньої освіти (покірне теля дві матки ссе!), Гоголеві була видана допомога в сумі тисячі рублів сріблом протягом трьох років. При цьому Смірнова у приявності Орлова, — наступного, по смерті Бенкендорфа, шефа жандармів, добилася того, що цар, звертаючись до шефа жандармів, сказав: „Займісь Гоголєм" (Шенрок, IV, 332-334). Для Орлова нічого більше не лишилось, як виконати найвищу волю... Щоб догодити цареві і скласти відповідну доповідь, Орлов постановив звернутися до Жуковського. Жуковський відповів йому 7 (19) квітня 1845 р. з Франкфурту над Майном.

Цей лист Жуковського — це скиглiння сантиментального поета перед нечутливим комінним жандармом. Жуковський переконував Орлова, що Гоголь — це видатний письменник, надія Росії, але хворий та бідує без грошей, не має ані на лікування, ані на їжу: „Чтоби пісать надо бить здоровим ілі хотя би полуздоровим; кто же болєн, тому надобно вилєчіться; чтоби вилєчіться, надобно імєть карман полний ілі хотя би полуполний; чтоби, вилєчівшісь, пісать надобно что нєбудь прі етом єсть і піть нє раз в нєдєлю, а каждий дєнь адін раз і для етого нужна вишесказанная полуполнота карманов. Ґоґоль болєн і болєн нєрвамі (ето я відєл в єво шестімєсячноє прєбиваніє у меня во Франкфуртє)..."

Жуковський з німецькою логікою та систематичністю намагається своїм квилінням дібратись до чуттєвих глибин суконної жандармської душі Орлова: „Ломаносову бил покровітєлєм ґраф Шувалов, Карамзіну (прєждє нєм жє Олєксандр сдєлался єво іскрєннім другом) М. Н. Муравйоф, Пушкіну — сам ґосударь Нікалай Павловіч; Россія ім за ето благодарна. Ана будєт благодарна ґрафу Орлову, єслі он для нєя сахраніт дарованіє Ґоґоля..."

Жуковський далі запевняє, що Гоголь ворог усякої революції: „Прібавлю єщо адно: Ґоґоль по характеру і по своєй жізні чєлавєк самий чістий, а по своєму праву — враґ всяково буйства..."

Лемке зазначає, що Орлов спізнився: Гоголеві вже видано трирічну

допомогу поза III-ім відділом (Лемке: „Ніколаєвскія жандарми і література", изд. 2-ге С. В. Буніна, С-б, 1909, стор. 134-136, 169-171).

І таке слід гадати, відбувалося з року на рік, починаючи від утечі Гоголя 1836 р. закордон аж до його смерти в лютому місяці 1852 р. у Маскві. Часом діялося це бюрократичним порядком, частину чого занотував у своїй книзі Лемке, часом просто через невтомну Смірнову, яка здобувала грошенята для Гоголя здебільшого просто з „шкатулкі" Палкіна.

Ця сама Смірнова, уроджена Россетт, як ми давніше вже мали нагоду зазначити, 1843 року, перечитавши книгу де Кюстіна, писала з Баден-Бадену до Жуковського, жаліючись при цьому на те, що жандарми перехоплюють та читають її листи: „Ай да матушка Россія. Кюстін прав..." Дальша її лайка на адресу де Кюстіна, явно дописана для жандармів, не має істотного значення.

Наступного 1844 р. Россетт, висилаючи чергові гроші, вижебрані для Гоголя від Палкіна, з великою, хоч і притаєною турботою, писала Гоголеві, як їй вдалося в однім літературнім сальоні почути неприємні та навіть небезпечні для Гоголя розмови. Розмова почалася з закидів, що Гоголь чужинець, зовсім не росіянин. Формальною підставою до цього є слова самого Гоголя на початку „Мертвих душ", де „два русскіх мужіка", дивлячись на чортопхайку Чічікова, обмірковують, чи з цими колесами чортопхайка допхається звідти до губерніяльного міста, чи ні. Де це ви бачили, щоб який французький чи німецький автор у своїм творі зазначав національність своїх селян французькою чи німецькою. А раз Гоголь це зробив, то значить він ставиться до Росії, як чужинець, дивиться на неї чужинецькими очима та й годі. З цим погодилися і приявні Тютчев та Вяземський, що мали славу найрозумніших москалів. До того ще був при розмові відомий негідник та провокатор Толстой — американець, про якого ще Пушкін писав, що це картярський злодій:

„В Камчатку сослан бул
Вернулся Алеутом
І крепко на руку нє чіст..."

Цей самий Толстой-американець розвів там провокацію чи аґітацію цілком в дусі сучасних НКВД та МГБ, СОНР-ів та КЦАБ-ів з василакіями та ґулай-золотаренками про те, що Гоголь — це державний зрадник. Він — мовляв — зрадив „матушку Россєю". Це український сепаратист, якого треба закувати в кайдани і вислати на Сибір.

Почувши про це, Россетт починає підступну гру. Нагадуючи Гоголеві, що вона теж походить з тієї самої країни — Малоросії і так само любить цю країну як і Гоголь, запитує вкінці, яка в Гоголя душа — українська чи московська.

Поруч з цим пише, що висилає Гоголеві гроші, які цим разом так само, як і давніше, походять від того самого жертводавця, який не хоче бути названим. Але з рядків листа Смірнової-Россетт цілком ясно для кожного, в тому і для Гоголя, хто є цим жертводавцем. Зрештою, Лемке

теж коротко згадував про цей лист Смірнової-Россетт, виразно зазначуючи, що жертводавець займає аж надто високе становище.

Нервовий та вражливий Гоголь міг би після залякувань та погроз з боку американця Толстоя і натяків Смірнової-Россетт про джерело великих грошових щедрот піддатися депресії й признатися до москалів. Але все ж таки він цього не зробив. Свою відповідь на запит Россетт він почав словами:

„Я сам не знаю, яка в мене душа — українська чи московська". Далі він дипломатично спрямовує розмову на дещо інші рейки, пишучи ось таке: „Знаю тільки те, що ніяк не дав би переваги ні українцеві перед москалем, ні москалеві перед українцем (у московському тексті Гоголь уживає терміни „малоросіянин" і „росіянин"). Ці слова не є конкретною — прямою відповіддю на питання, що його руба поставила фінансова дорадниця Гоголя. Все це було політично написане для Толстих і Палкіна, так як і лайка на адресу де Кюстіна в листі Россетт до Жуковського була дописана для жандармів („Письма Гоголя", ред. Шенрок, т. II, стор. 557).

Ще перед Россетт, Іван Аксаков скаржився, що Гоголь привабливо малює в своїх творах лише українців, а для москалів на його пензлі лишається сама чорна фарба, що дуже пригноблює московських прихильників автора „Ревізора", який, як виходить, не любить ані Росії, ані „русскіх"...

Отже, приблизно в час появи книги де Кюстіна, Гоголь міг уже мати враження, що ґрунт для нього в щедрого жертводавця може стати хитким. Тому він і удавав таке рекордове обурення з приводу книги де Кюстіна, якої сам певно не читав, бо книга була велика, а французька мова не була надто добре відома Гоголеві. Для покращання своїх фінансових основ Гоголь дещо згодом видав своє славетне „Листування з приятелями".

Згідно з одним давним, досі не записаним переказом, який декому довелося почути від покійного сенатора Сергія Шелухина (1862-1938), Гоголь під час свого перебування в Римі вже навіть був цілком готовий зірвати з Росією. Але при цьому він, як завжди, був без грошей. Навколо мав усюди борги та борги. Та ось раптом прибув до Риму наступник палкінського престола, майбутній Олександер II-гий, а з ним його виховник Жуковський. Вони негайно платять усі борги Гоголя та ще й дають якісь грошенята на дальший прожиток великомученика-сребролюбця. І таким чином Гоголь занехав свої пляни розриву з Росією...

Пригадаймо собі, що в першому своєму листі з Риму Гоголь писав своїм знайомим такі неприязні до Росії речі: „Росія, снєга, Пєтєрбурґ, падлєци, дєпартамент — всьо ето оказалось сном Яснова на родінє..."

Пригадаймо також, що в перші роки свого перебування в Римі Гоголь дуже приятелював з трьома українцями, учасниками повстання з 1830-31 років, які на еміграції стали в Римі священиками — Семененком, Янським

та Кайсевичем. Свідоцтвом цієї дружби залишився польською мовою писаний сонет Кайсевича, присвячений Гоголеві. Словацький свого часу назвав цей сонет дубовим. Автор його не був поетом, проте сонет, хоч і дубовий, є дуже щирим та свідчить про теплі й дружні почування автора до Гоголя. Напевно не любов до Москви, а щось зовсім протилежне єднало Гоголя з цими повстанцями.

Так само маємо рівнозначні з тим свідоцтва про паризький гурт знайомих Гоголя. По смерті Гоголя еміґрант з України Богдан Залеський, польський поет-романтик, записав у своєму щоденнику, що Гоголь часто сходився в Парижі з ним та Міцкевичем. Ці сходини мали навіть правильний характер. Кожний з учасників по черзі читав реферати. Одного разу Гоголь зачитав з рукопису свій реферат про вдачу слов'янських народів на підставі їхнього власного фолкльору. При цьому особливо влучно були схарактеризовані москалі так, як це лиш Гоголь міг зробити... Щодо цих взаємин з Гоголем Залеський виразно підкреслює протимосковський настрій, який був спільний усім трьом — Міцкевичу, Гоголю та Залеському (B. Zaleski: Dzienniki. Przewodnik Naukowy, Львів, 1903). Одинокий лист Гоголя, писаний українською мовою до Залеського, свідчить про те, що їх обох лучила, крім дружби, ще якась велика таємниця.

Все це мало б свідчити про те, що запродавши свою душу Палкіну і Москві, Гоголь провадив подвійне життя. Він жив для себе і для грошей. Задля останнього треба було вдавати щирого російського патріота та гавкати на де Кюстіна.

Книгу Гоголя „Вибрані місця з листування", зокрема оборону московського православія, можна уважати полемікою з поглядами Чаадаєва та разом з ним і де Кюстіна. Але Гоголь так незручно, так незграбно провадив цю оборону Москви, що можна сумніватися, чи справді він робив це щиро з власного переконання, чи може просто з одчаю намагався цим шляхом добитися продовження грошової допомоги від Палкіна. Опинившись закордоном, критик Бєлінскій написав 1847 року кілька дуже неприємних, але заслужених докорів у листі до Гоголя. Пригадаймо собі дещо з цього дуже цікавого листа. Бєлінскій пише авторові „Вибраних місць":

„Проповідниче кнута, апостоле темряви, оборонче мракобісся та забобонів, возвеличнику татарських звичаїв — що ви робите? Що основуєте подібну науку на православній церкві, це я ще розумію, але чому ви притягли до цього ще саме Христа? Він перший возвістив людям науку свободи, рівности і братерства та припечатав і ствердив своїми муками правдивість своєї науки... Чи ви справді щиро та з цілої душі співали гімн російському духівництву, ставлячи його на неспівмірно вище місце, ніж католицьке? Приймім, що ви не знали, що друге було колись чимсь у той час, як перше ніколи нічим не було, хіба що вислужником та рабом світської влади...

На вашу думку русский — це найбільш релігійний народ на світі. Брехня! Основою релігійности є побожність, чеснота, богобоязливість.

Пригляньтеся трохи уважніше й побачите, що по своїй природі це глибоко атеїстичний народ. В ньому є ще багато забобонів, але не можна знайти жодних ознак релігійности... Забобонність проминає з поступом цивілізації, але при цьому набувається часто релігійність; живим прикладом цього є Франція, де також тепер є багато щирих католиків серед освічених людей... Руський народ не такий: Містична екзальтація не лежить у його природі. Для неї він має забагато здорового людського розсудку, ясности та виразности і власне від цього, мабуть, залежатиме та велетенська роля, яку він гратиме в майбутній історії."

Німецький католицький дослідник, Бернгард Шульце, навівши ці уривки з листа Бєлінського до Гоголя, додає від себе такі знаменні слова:

„У певнім сенсі слова Бєлінського пророчі. І можна спитати себе, хто краще визначив релігійні нахили москалів та хто ясніше передбачив найближче майбутнє їх історії — він чи Достоєвський?" (B. Schultze: „Russische Denker, ihre Stellung zu Christus, Kirche und Papstum", Wien, 1950, s. 69).

Бєлінський до цього додає, що в Росії також і більше частина кліру була байдужа в справах віри: „Релігійність не проявляється в русскому народі навіть у духівництві, бо деякі поодинокі вийняткові особи, що визначалися своєрідною холодною аскетичною поверховністю, нічого не доводять. Але більшість нашого духівництва завжди визначалася лише грубими черевами, схолястичним педантизмом та грубою неосвіченістю. Було б несправедливо закидати їм релігійну нетолерантність або фанатизм; вони скоріше славні із своєї взірцевої байдужости у справах віри."

На думку Бєлінського, Гоголь забув Христа і став покірним знаряддям оборонців темряви та кріпацтва. Він закидає Гоголеві потворну оборону рабовласництва православ'ям:

„Тому ви не могли помітити, що Росія вбачає свій рятунок не в містицизмі, не в пієтизмі, а в поступі цивілізації, освіті та людяності. Не проповіді вона потребує (їх вона наслухалась досить!), не молитов (вона дуже часто їх проказувала!) але того, щоб у народі збудилося почуття людської гідности, що протягом стільки віків було загублене в сміттю та бруді — вона потребує правних основ і законів, не в згоді з наукою церкви, а згідних із здоровим людським розумом та справедливістю. Але замість того вона уявляє собою жахливе видовище країни, де одні люди торгують другими людьми... Країни, де немає не лише жодних забезпечень для людської особи, ані для чести та власности, але навіть поліційського порядку, де існують лише безконечно великі корпорації розмаїтих злодіїв та розбійників з покликання...

Оце є питання, яким болісно переймається ціла Росія, що лежить у глибокому сні. І саме в цей час виступає перед суспільністю великий письменник з книгою, в якій він, в ім'я Христа та церкви, навчає жорстокого рабовласника, як видобути більше грошей із свого кріпака... Та після цього ви ще хочете, щоб вам вірили щодо щирости завдань вашої книги! Ні! коли б ви справді були сповнені Христовою, а не диявольською наукою,

то ви напевно не написали б своєї книги. Ви сказали б рабовласникові, що селяни є його братами у Христі та що брат не може бути рабом брата... Або дасть йому свободу, або не обтяжуватиме селян надмірною працею. Ображене почуття себелюбства можна ще стерпіти; я мав би досить розсудливости, щоб обійти мовчанкою таку образу, коли б уся справа полягала в цьому; але ображене почуття справедливости, ображене почуття людської гідности є нестерпне: не можна мовчати, коли під прикриттям релігії та під охороною кнута проповідується брехню і неморальність, начебто вони були правдою та чеснотою".

Маркіз де Кюстін висловлювався про московську церкву далеко стриманіше, але в основному говорив те саме, наприклад: „Коли церква зрікається свободи, вона втрачає моральну чесноту; рабиня, вона породжує лише рабство" (Лист 23). „Грецьке російське духівництво ніколи не було й ніколи не буде нічим іншим, як тільки поліцією, одягненою в трохи відмінну від війська уніформу імперії. Під керуванням імператора попи та їхні єпископи є полком урядовців..." (Резюме з подорожі).

Отже Бєлінський у листі до Гоголя вияснив ролю московської церкви повніше і глибше та значно гостріше затаврував її ганебне становище і її ганебну ролю. А тому здається не вадило б, коли б паризьке „Общество борьби с клеветой на історіческую Россію" у своїх відозвах та закликах, крім Кюстіна з Андрі Мартеном та Жаком Бенвілем, згадувало також і своїх — Бєлінського, Чаадаєва, Герцена...

Гоголь, до речі, не проявляв зарозумілости. На лист Бєлінського, в якому була звернена увага на повне незнання Гоголем Росії, сам Гоголь у своїй відповіді повністю погодився з Бєлінським, написавши йому: „Ви **совершенно праві, я не знаю Росії".**

Дослідники життєпису Гоголя подають, що не враховуючи Петербурґу, якого ніхто з них не зараховував до Росії, Гоголь у своїх подорожах по Росії, з зупинками з родині Аксакових у Москві, перебув у цій країні не багато більше днів, ніж де Кюстін під час своєї короткої подорожі **по Росії від липня до вересня 1839 р.**

Шарль Кене пише, що німецький дослідник Рейнольд („Geschichte der russischen Literatur", 265), а згодом Валішевський („Litterature Russe", 261) не безпідставно звернули увагу на той цікавий момент, що „Ревізор" Гоголя та „Філософічний лист" Чаадаєва появилися одного й того самого року (1836). По своїй появі ці твори викликали велику бурю протестів. Шарль Кене пише:

„25 травня-6 червня 1836 р. Гоголь, одночасно знеохочений та переляканий виступами суспільности проти „Ревізора", залишив Росію, вирушаючи до Гамбурґу. Того самого дня Щепкін вперше ставив „Ревізора" в Москві. Після цілого шуму, що постав у Петербурзі; після схвилювання, яке піднялось у літературному світі, можна було чекати лише сенсаційної вистави.

Успіх був скандальний. Нефортунний пізніший видавець „Філософічного листа" Чаадаєва — Надєждін писав тоді у „Молві": „Комедію місцями дуже оплескували, але, коли заслона опустилася, не було чути ані слова; це те, що мало бути й сталося".

Щепкін був у розпачі. Через чотири місяці появився „Перший філософічний лист". Його жадібно читали, як теж бігли на „Ревізора". Та, в своїй переважній більшості, суспільність осудила лист, як рівнож і комедію. Слід зазначити, що поява подорожі („Листів") де Кюстіна та подорожі Гоголя-Чічікова („Мертві душі") також сталися майже одночасно. Ця знаменна одночасність („remarquable coincidence") була, як пізніше висловився Мендельсон-Менделеєв, „пізнанням Росії".

Автор першої з цих подорожей усталив цілком певний, непорушний погляд на систему деспотизму в Росії, а автор другої подорожі — також чужинець, принаймні за твердженнями Толстоя та Тютчева — усталив і утвердив систему людських типів, породжених системою цього самого рабовласницького деспотизму. Можна сказати, що перед мандрівкою де Кюстіна погляди на відвічний деспотизм у Росії не були ще зафіксовані та усистематизовані. Кюстін зробив це в яскравій, незаперечній, плястичній, монументальній формі.

Так само перед мандрівкою Чічікова Росія була країною ще не виявлених, не усталених, цілковито ще не зформульованих типів. Автор мадрівки Чічікова заселив Росію цілим рядом яскравих, невмирущих монументальних типів. Чічікови, Плюшкіни, Ноздрьови, Манілови, Собакевичі відразу заповнили собою Росію і всі вони так само досі не вмирають, як живою та актуальною до наших днів лишилася книга подорожніх спостережень де Кюстіна.

Залишається зазначити до цієї важливої співвипадковости один контраст: першу подорож написав чужинець, якого не здолав підкупити Палкін, а другу подорож склав чужинець, що аж по вуха залежав від кишені цього російського обердержиморди...

Обурення, яке викликали обидві ці подорожі в московськім суспільстві, було приблизно однаково велике.

По виході книги Кюстіна обставини складалися для Гоголя так, що він був примушений підкреслено удавати своє аж надзвичайно велике обурення на адресу Кюстіна. Але слід гадати, що обурення це було нещире, лише справді удаване, бо поряд з „вірнопідданими" заявами у творах Гоголя знаходимо в його спадщині чимало й ворожих до Росії виступів, здебільшого, на жаль, мало відомих. Ці виступи свідчать про те, що Гоголь в глибині свого серця, коротко кажучи, тримався також кюстінівських думок про Росію.

Незабаром по виїзді з Росії влітку 1836 року вже в одному із перших своїх листів з Риму Гоголь писав словами, в яких яскраво жевріє недоброзичливість до Росії. „Росія, снєга, Пєтєрбург, падлєци, дєпартамент — всьо ето мнє снілось. Я проснулся опять на родінє", (Каллаш: Гоголь про Італію, XXV).

Це відчували й самі тогочасні москалі, навіть такі щирі приятелі Гоголя, як К. С. Аксаков, що по появі „Мертвих душ", писав Гоголеві: „Інші

з сльозами на очах від цілковитої розпуки кажуть, що той не росіянин, в кого серце не обіллється кров'ю, дивлячись на безрадісний стан. Вони кажуть: Гоголь не любить Росії. Подивіться, яка гарна Україна, а яка Росія — додають; зауважте, що й самої природи не поминув: навіть погода ввесь час тут мокра й брудна" (Каллаш: Гоголь в воспоминаніях современніков, М. 1909, с. 47).

Відомий мемуарист Віґель у своїх спогадах досить докладно зупиняється на Гоголеві, уважає його ненависником Росії, а його комедію „Ревізор" твором, що осмішив москалів перед цілим світом. При тому Віґель згадує й двох старших від Гоголя ненависників Росії — Капніста, автора протимосковської „Оди на рабство" та Гнідича. Віґель пише такою своєрідною, цілком індивідуальною, до того ж дещо старовинною чи старомодною московщиною, що тяжко перекласти його вихватки проти Гоголя Згадуючи свої молоді роки в Петербурзі, де він служив тоді в сенаті, Віґель згадує при цьому й своїх знайомих по службі в цій установі, та при цій нагоді теплим словом і Гоголя.

„Примечательни били також два украинца: один поет в отставке, другой всем знаний только что поступивший на службу. Оба они не смотря на единоверіе, единокровіе и единозваніе, на двувековое соединеніе их родини с Россіей, тайком неназидели ее и русских, москалей, кацапов. Єто били Капнист и Гнедич.

Василій Васильевич Капнист женился на радной сестре жени Державина и даже ети брачние узи не могли привязать его к Россіи. Он много написал стихов и весьма хароших и заключил попрошестве великим твореніем своим, називаемим Ябеда, опутился на лаври. Не обращая вниманияя на наши слабости, на наши смешние сторони, он в преувеличенном виде; на позор свету представил преступния мерзости наших главних судей и их подчиненних. Тут ни в действіи, ни в лицах нет ничего веселого, ни забавного, а одно только ужасанщие, и не знаю почему он назвал ето комедіей. Лет сорок спустя, один из едино-земщевего, малоросивей Малоросс. Коего назвать здесь еще не место, движа й теми же побужденіями, в таком же духе написал свои комедіи и повести. Не виводя на сцену ни одного честного русского человека, он предал нас общему поруганію в ліцах (по большей части вимишленних з наших губернских уездних чиновников. И за ето, о Боже, половина Россіи провозгласила циника сего великим" (Ф. Ф. Виґель. Записки, ч. III, с. 145-146).

Далі Віґель пише про Гнідича та його нехіть до Росії:

Все, кажется, налегало на него, доля благодарности к Россіи а он питал к ней совсем противное чувство, которое гараздо после против воли его, мне часто обнаруживалось в коротких с ними беседах (с. 147).

До речі, відомий київський вчений, В. Маслов, у своїй знаній праці про літературну діяльність декабриста К. Рилєєва (1826), автора поеми про Войнаровського, зазначує, що серед осіб, які могли підтримувати

в Рилєєва зацікавлення до України, слід згадати також і Гнідича.

Уроджений у Полтаві, вихованець полтавської семінарії, а згодом харківської колеґії, Гнідич, в далекому Петербурзі не забуває про свою батьківщину. Маслов уважає, що любов до України виразно проявляється і в передмові до виданих ним „Простонародних пєсен нинєшних" (СПб 1825, передруковані А. Марксом у творах Гнідича р. 1901). У цій передмові Гнідич виявляє ґрунтовне знання української мови та народньої поезії в українській мові, він зазначає цілий ряд слів еллінського походження, а в українських голосіннях Гнідич вбачає той самий рід поезії, що й у грецьких мирологах (надгробних піснях). Грецький „Спів ластівки" нагадує йому українські веснянки, а історичні пісні сучасних йому греків — нагадують деякі з тих псальмів, що їх співають на Україні сліпці-кобзарі. До цього Маслов додає, що серед рукописів книгозбірні П. Є. Щеглова 1912 року йому доводилось бачити й власноручний рукопис М. І. Гнідича — п'єсу в українській мові (В. І. Маслов: Литературная деятельность К. Рилєєва. Дополненіе и поправки. Университетские Известія, Київ, 1916, кн. 2, с. 51-52).

Серед виданих 1884 р. Тіхановим матеріялів з архіву Гнідича є зворушливий лист сестри М. Гнідича, Марії Карицької, написаний українською мовою, що для тієї доби (початок XIX ст.) є досить рідким явищем: „Братику мій любесенький..."

Цікава нотатка Вільгельма Кюхельбекера, товариша Рилєєва по грудневому повстанні 1825 р. Він, перебуваючи в Свеаборській фортеці 1834 року, з нагоди смерти Гнідича зазначив у своєму деннику, що він колись дуже дружив з Гнідичем,а потім розійшовся, і з жалем закінчує: „Він вмер, не помирившись зі мною". („Русская старина, Спб 1888). У своїй історичній козацькій драмі „Прокопій Ляпунов" Кюхельбекер виявив велику обізнаність з запорозькими звичаями, хоч у цій драмі властиво виступає донське козацтво (Трубецький, Заруцький). Обізнаність з запорозьким побутом та звичаями Кюхельбекер також міг завдячувати розмовам з Гніднидичем.

Варто спинитися над призабутими постатями В. Капніста й М. Гнідича. Це не були предтечі Гоголя по побуті в Петербурзі та по кар'єрі в російській літературі, які за свідченням Віґеля ставилися вороже до москалів. Слід припускати, що й М. Гоголь почував себе в Північній Пальмірі, як у ворожім світі.

Московські скарги та обурення на Гоголя занотовує один цікавий, цілковито забутий французький твір, де у формі розмови подана „світська літературна суперечка між Гоголефілами і Гоголефобами в московськім товаристві".

„Про мене, каже грубий Ніколяс, я завжди ненавидів Гоголя. Поперше — це українець! Він глузує собі з нашої Росії, він її збещещує перед обличчям усіх. Це нікчема! От, що я завжди казав!"

На це гоголефіл відповідає, що навпаки — Гоголь найбільший національний письменник, якого мають москалі, а грубий Ніколяс уїдливо

зазначує, що саме через це він „представив нас як націю шахраїв" (Un Missionaire republican en Russie, Paris, 1852, Amyot т. III. p. 99).

Перед кількома місяцями нарешті було відкрито прізвище автора цього твору: це Жан Жерфаніон Рор, нар. 1811 р.

Досі зовсім забутий цей автор Жан Жерфаніон Рор був довший час перед 1850 р. учителем французької мови у Москві, де напевно частіше перебував у товаристві приклонників Гоголя, братів Аксакових, до речі близьких до нього своїм віком. Рор у своїй книзі згадує рівнож романіста початків XIX ст. Наріжного та Квітку. Суперечкам з приводу оцінки творчости Гоголя в московському товаристві Рор дає чимало місця в своїй книзі.

Відомий колись поет української школи Богдан Залеський писав дня 19 лютого 1859 р. до Францішка Духенського:

„Перед 25 роками гостював у Парижі славний на Московщині поет Гоголь. Перебував він тут із св. пам. Міцкевичем та зі мною співукраїнцем у тісній дружбі. У цій дружбі не витримав, на жаль, але тоді ми часто сходилися вечорами на літературно-політичні розмови. Очевидно, говорили ми найчастіше про москалів, осоружних і нам і йому. Справа їхньої фінськости була на столі. Гоголь підтримував її з цілою своєю українською пристрастю. Він мав у себе під рукою значні збірки сільських пісень у розмаїтих слов'янських говірках. Ото ж із призоду фінських москалів він склав та читав нам прекрасне писемце. У нім він доказував, через порівняння та зіставлення поруч себе пісень чеських, сербських, українських і т. і. з московськими, вражаючі очі різниці духа, звичаїв та моральности москалів та інших слов'ян. Про кожне людське чуття була окрема пісенька: тут наша слов'янська — солодка, лагідна, а тут же поруч московська, понура, дика, не рідко канібальська. Що це писемце сердешно вдоволило Міцкевича та мене, можеш собі, шановний земляче, легко уявити. По багатьох роках у Римі я хотів одержати від Гоголя ці порівняння, але Гоголь вже був перекинувся на оборонця царя та православія, а тому я дав йому спокій. Що ж одначе сталося з тим писемцем? Хіба в посмертній збірці творів Гоголя не знайдеться щось подібне? Це знаменито прислужилося б для підтримки твоїх висновків. У кожному випадку, знайдеться, чи ні у творах Гоголя подібна паралеля — її не тяжко й тепер скласти, але не віджалувана шкода тих багатьох та характеристичних анекдотів про москалів, що їх лише одинокий Гоголь міг знати й сам оповісти з особистим та особливим дотепом (Львів, 1901, с. 467).

Так само в значно пізнішім листі до того самого Духенського Богдан Залеський дня 11 грудня 1879 р. знову писав про Гоголя:

„З Гоголем я запізнався в Парижі навесні 1833 чи 1834 р. (в дійсності це було в 1837 р.). Я мешкав тоді в Севрі. Приїхав (Гоголь) як до українця й застав мене (далі бракує кількох слів, папір подертий, — примітка Дениса Залеського, сина Богданового). Я пережив кілька тижнів у добрій гармонії з козаком задніпровським. По літах стрінувся я з ним

у Римі ще раз, але вже його був перекабатив Василь Жуковський. У прощі моїй до Єрусалиму я, на жаль, з ним розминувся десь на Ливані. Взагалі про Гоголя я знаю багато подробиць від сестрінця його Галагана та від професора Погодіна. Подробиці ці цікаві, але не будуючі і звичайно такі архисмутні, що ліпше не згадувати про них".

Слід спинитися також на досить відомім але часто неправильно вияснюванім листі Гоголя до Смірнової, де Гоголь запевняє, ніби він сам не знає, яка в нього душа — українська, чи московська. Ці викручування мабуть зовсім нещирі, Гоголь був примушений написати у відповідь на листа своєї великої приятельки й прихильниці з петербурзьких двірських кіл Смірнової-Россетт, що до того почувала себе землячкою письменника. Отже Смірнова з повним занепокоєнням сповіщала свого земляка й приятеля дня 3 листопада 1843 р. з Петербургу, що їй довелось бути під час однієї досить загрозливої для Гоголя розмови:

„При Вяземському та Самаринові й Толстом розговорилися про дух, в якому написані Ваші „Мертві душі" й Толстой зробив зауваження, що Ви всіх москалів представили в бридкому вигляді — у той час, як всім українцям дали щось притягаюче. Не зважаючи на забавні прояви в житті й побуті, навіть і ці мають щось наївно-приємне. У вас немає ні одного українця такого підлого, як Нозбрьов. Коробочка небридка саме через те, що вона українка. Толстой вбачає ненароком проявлену небратерськість у тому, що коли (на початку „Мертвих душ") розмовляє двоє селян і ви кажете: „два русскіх мужіка", він, а по ньому Тютчев, дуже розумна людина, також зазначили, що москвин вже ніяк не сказав би „два русскіх мужіка." Обидва казали, що ваша душа українська вся виллялась у „Тарасі Бульбі", де з такою любов'ю ви виставили Тараса, Андрія, Остапа" (Русская старина, 1888, Октябрь, стор. 132-133).

Видавець цього листування **В. Шенрок** до цього додає, що „американцеві" Толстому траплялось не раз з „ажестачонним азартом" накидатись на твори Гоголя. А Сергій Аксаков також розповідає у своїх споминах „Історія моєго знакомства з Ґоголєм":

„Я сам чув, як знаний граф Толстой казав, на вселюдних зборах у домі Перфільєвих, що були гарячими приклонниками Гоголя, що він (тобто Гоголь) „враґ Россії" та що його належить у кайданах заслати на Сибір" („Русь", Москва, 1880, № 6, с. 16).

Автор забутої розвідки „Національність Гоголя", Григорій Дуброва („Наша громада" Подєбради, жовтень 1924 р., березень 1925) вельми уважно спинився саме на аналізі відповіді Гоголя на наведений тут в уривках лист Смірнової. Дуброва дуже поважно трактував наведені С. Аксаковим погрози Толстого на адресу Гоголя. В кожнім випадку Гоголь сам мусів рахуватися з тим, що про нього кажуть язикаті петербурзькі сальоновці. Тому Гоголь і запевняв у своїй відповіді Смірновій, через яку певно зміст його листа мав дістатися до цілого літературного й — що найважливіше в цім випадку — до двірського Петербургу, що він

справді такий несвідомий та наївний, що навіть і сам не знає, чи в нього душа українська, чи ні!

Тимбільше, що Смірнова наприкінці свого дуже стурбованого листа цілком виразно натякає, що її приятель Гоголь, який вічно потребував грошей, надалі вже не потребуватиме в нікого „позичати" гроші, інакше хіба що в неї одної, і що ці гроші — від самого царя. „Знаєте ви, что вам впредь не должно ні у кого занимать, как только у меня. У меня есть оттуда деньги, перед кем вся Россія в долгу"...

До цих пророчистих рядків Шенрок додав таку нотатку: „П. О. Смірнова цими словами натякала на імператора Ніколая Павловича. Пізніше вона писала Гоголеві щодо тих самих грошей:

„Знаєте ж ви, що ці гроші були не мої. Вони справді в мене лежали, та мене просили їх навіть видавати за свої, але тепер дозволили сказати (цебто государ Ніколай Павловіч), що вони були залишені в моє „разпоряженіє".

Отже великий письменник і не менш великий, як назвав його Герцен, або може Турґенєв, несвідомий революціонер (тобто письменник, що не був свідомий великого революційного впливу своїх творів) був, як виявляється, в цілковитій грошевій залежності від самого шефа московсько-балтійського райху. Цей останній, звичайно, міг би поставитися й менше прихильно до грошевих потреб Гоголя, коли б він у своїй відповіді Смірновій проявив себе виразніше українцем. З усіх цих міркувань Гоголь поквапився через Смірнову запевнити петербурзький „свєт" з провокатором Толстоєм та Тютчевим, і самого шефа чухансько-московського райху (свого грошедавця), що він не він і хата не його. Але з цього виходить, що приймати його лист до Смірнової за щиру сповідь Гоголя нам не варто, бо цей лист сама нещирість й до того вимушена відомими грошевими обставинами.

Усе це промовляє за тим, що в глибині своєї душі Гоголь майже до самого кінця своїх днів був скорше недругом Росії...

Іван Аксаков, що сам дуже добре знав Гоголя, писав 30 жовтня 1861 року в своїм листі до Костомарова:

„Хвала Богові, що Гоголь жив раніше, ніж виникли ці вимоги (писати в українській мові, прим. ред.). У нас не було б „Мертвих душ", ви або Куліш наклали б пута племінного еґоїзму й звузили б обрій виднокола одного племени" (Русский Архів, 1906, грудень, с. 540).

У відповідь на цей лист Аксакова Костомаров на закінчення написав такі виразно протимосковські рядки:

„І в історії і в сучаснім життю (Московщини) тільки те й бачу, що брехню та неправду й цілковито подивляю геніяльний вислів Хворостініна (вільнодумця початків XVII ст., прим. ред.).

„Русская земля орєт всьо рожью (житом), а живйот всьо ложью (брехнею)" (р. Архив, кн. 12).

„Коли трохи замислитись над змістом таких творів Гоголя, як „Ревізор" та „Мйортвия души ілі похождения Чічікової", то вони висловлюють ту саму думку про Московщину та москалів, яку висловив і Костомаров у згаданім листі.

Для зрозуміння загадковости Гоголя слід завжди мати на увазі, що він провадив подвійне життя: одне для грошей, це була „жізнь за царя". Для лакомства нещасного він писав через Жуковського лестиві листи до Ніколая Палкіна і т. п. Але цим не обмежувалося його існування. Поза тим він існував також для себе. І в цім другім існуванні він висловлював свої справжні думки про московську потвору — тотожні або подібні до думок Кюстіна.

2. КЮСТІН І АВТОР „КОБЗАРЯ"

Під час своєї подорожі з заслання в Середній Азії до Петербургу влітку й осени 1857 р. Шевченко провадив свій щоденник. Цей твір його можна зовсім добре порівняти з подорожніми листами Кюстіна 1839 р.

Подібно до французького подорожника Кюстіна, Шевченко є глибоко віруючою в Бога людиною, але ставиться гостро й негативно до урядового московського „православія". У своїх щоденних нотатках Шевченко раз-у-раз підкреслює дикість, неохайність, некультурність та жорстокість московського народу.

Під датою 12 липня 1857 року в щоденнику нашого великого Кобзаря читаємо:

„Благочестивиє уральци, а особливо уралки нашому брату, не раскальнику, води напиться не дадуть... Брудніше, брутальніше цих завзятих раскальників я нічого не знаю. Сусіди їхні, степові дикуни, кіргизи тисячу разів більш товариські за цих безпосередніх нащадків Стенькі Разіна. ...Найліпше удавати на Уралі розстригу — пана. Тоді мов у казці все являється перед тобою, починаючи з каймака й джурниці і кінчаючи „свальним" гріхом. Мати одинначку дочку запропонує святому страдникові за віру для нічної розваги. Огидно! Гірше поган. Весь фанатизм, уся ця гидота кублиться в їх розпусних дочках та жінках".

Слід зазначити, що подібні зауваження можна знайти і в подорожніх нотатках.

Далі йдуть слова, що торкаються вже урядової синодальної московської віри:

„У требнику Петра Могили є молитва, що освячує прибране або хресне побратимство. В найновішому виданні требника цю дійсно християнську молитву заступили молитвою про вигнання духа з одержимого цею вигаданою хворобою та про очищення посудини опоганеної мишою."

Московську архітектуру вшановує Шевченко зовсім кюстінівськими компліментами.

Під датою 17 вересня поет зазначує в чувазькій столиці:

„Чебоксири. Якщо не більше, то щонайменше було в ньому пів на пів домів і церков і все старовинної московської архітектури. Для кого

й на що вони збудовані? Для чувашів? Ні, для „православія". Головний вузол московської старої внутрішньої політики — православіє".

Після відвідин служби в Ніжегородському соборі наш поет зазначує:

„В архиєрейській Службі з її обставиною і взагалі декораціями я бачив щось тибетське чи японське і під час цієї лялькової комедії читається Євангеліє! Сама підла суперечність.

Нерукотворний велетенський образ, копія з котрого мене колись налякала в церкві св. Ґеорґія, оригінал цієї індуської почвари, знаходиться у соборі й вартий уваги як пам'ятник старовини. Він перевезений із Суздаля в 1351 році".

Під датою 14 липня Шевченко написав:

„Москвин має вроджену нехіть до зелені, до цієї блискучої ризи, усміхненої матері-природи. Московська „дєрєвня" це, як висловився Гоголь, купа сірих колод з чорними отворами замість вікон, вічний бруд, вічна зима і ніде гілки зеленої не побачиш, хоч обабіч непрохідні ліси зеленіють. Московське село неначе навмисне витарабунилось на великий тракт з-під тіні цього непрохідного саду, вишикувалося в два ряди здовж великого шляху, вибудувало заїзди, а на стороні капличку, та шиночок та й нічого йому більше не треба. Незрозуміла нехіть до красот природи".

Під датою 6 вересня під час опису Самари поет висловлюється досить гостро: „Тільки но ми ступили на сходи (найкращого шинку) як обидва сказали в один голос „Здєсь русский дух, здєсь Русью пахнєт"." цебто салом, паляницею й найрозмаїтшою гидотою. О Русь"!

Дещо повчального є й у нотатках з дня 3 листопада: „Москвини, у тому числі й ніжеґородци, багато дечого позичили і в европейців, між іншим і слово „клюб". Але воно цілковито не підходить „руському чєловєку". Їм краще було б запозичитися подібним словом, а воно певно існує в мові китайців, від китайців коли вже відкинули своє рідне „посідєлкі", що надзвичайно влучно окреслює московські дворянські зібрання. У европейців клюб має важливе політичне значення, а у москалів це навіть не „сход", а просто „посідєлкі". Вони збираються посидіти над картами, помовчати, поїсти, випити і якщо випадково пощастить — заїхати один одному по пиці".

Так само як Кюстін, Шевченко ставиться незвичайно стримано до московських поетів. У „Щоденнику" знаходимо кілька уваг на їхніх корифеїв: „Некрасов не лише не поет, але навіть і віршороб неоковерний.

Островській „Доходноє место", пише Шевченко, не сподобалося. Багато зайвого, що нічого не каже. І взагалі незугарно, особливо жіноцтво ненатуральне.

„Прочитав оповідання графа Толстого — підроблена простота цього оповідання надто ясна" — „Драма Потєхіна" — „Суд людськой — не Божій" — дрантя з подробицями.

Отже й у Шевченка — подібно, як і в Кюстіна — таке саме вороже ставлення до Московщини, її церкви та літератури. У Шевченка проявляється також ворожнеча і до москалів, як народу. Кюстін, скільки б не

кричали проти нього москалі, до простолюддя Московщини ставиться в своїм творі прихильно.

У розвідці Д. Донцова „Два антиподи" (Шевченко і Драгоманов)" читаємо:

„Протицарські поезії Шевченка — часто повні полету прекрасного гніву виводять з себе зрівноваженого (особливо на точці пошани до чужих) — професора Драгоманова. Ці поезії є йому „речі, які просто противно читати всякому чоловікові з літературним образуванням і з простим смаком." (Шевченко, українофіли і соціялізм, Львів, 1906, ст. 107).

Між іншим спеціяльно витикає він авторові „Сну" його „Картину царського двору" в тій поемі:

Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі, той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по вулицях
Та давай місити
Недобитків православних.

На цей опис Драгоманову „аж жалко дивитися", так все в нім подитячому описано.

Тим часом, ту саму ієрархію рабства — супроти вищих, і хамства — супроти нижчих — зауважує в миколаївській Росії культурний европеєць, подібний до Шевченка візіонер, маркіз де Кюстін, який у своїх подорожніх замітках з 1839 р. пише:

„В Росії „людина, яка лише дрібочку підноситься над юрбою, зараз отримує право... знущатися над іншими людьми, яким подає дальші удари, що сама одержала від вищих щоб у болю, який спричинила іншому, знайти потіху на біль, що зазнала сама" (Кюстін, лист 22).

Як бачимо, Шевченко лише убрав у вірші ідею про „моральні підстави" царського самодержавства, — ідею, яку не поминув своєю увагою вдумливий европеєць, яка викликала в нім майже той самий образ, що в нашого поета. Той образ був „несмачний" лише адораторові Росії — Драгоманову. Останній тут вповні погоджується зі знаним шевченкожером Бєлінскім: „Бєлінскій таки сказав багато правди в своєму строгому суді про „Гайдамаки". „Замашек плохого пїїти" справді чимало

у Шевченка" — пише осмішуючи себе український союзник того самого Бєлінського, який тішився з заслання Шевченка і хвалив за цю варварську помсту — царя... (Д. Донцов — Два антиподи, Вісник, Львів, 1938, Українська Думка, Лондон 1955, червень).

3. ЗАБУТІ ГОЛОСИ ПЕРЕСТОРОГИ

Свого часу чимало видатних европейських політиків та авторів висловили на адресу Росії, подібно до Кюстіна, чимало влучних та глибоких спостережень. На жаль, ці поважні голоси перестороги загубилися в гаморі сучасного метушливого життя.

У французькому Конвенті року 1795 Буасі Д'Англя остерігав перед небезпекою, яка насувалася від Росії. Він казав: „Росія — гірський руїнницький потік, а щоб вія не розлявся, його конче треба спинити. Чи треба мені нагадувати, що вже шістдесят років, як Росія, ховаючи в собі дикунську силу, придбавши способи новітньої тактики поневолила Україну, знищила Кавказ, підбила Грузію, звоювала Крим, поділила Польщу...

Знаю, що мені можуть відповісти і з повною підставою, що російська імперія — це велетень на глиняних ногах, що корупція роз'їдає її, що рабство позбавляє її всякої енергії, що розширюючись вона тим самим готує свою руїну і що кожне її завоювання — це крок до катастрофи. Погоджуюсь з усім тим, але гігант раніше, ніж загинути, роздушить нас і впаде на наші руїни.

Подумайте про це: Час минає, блискавка блискає... Московський потік збирається, Атиля рушає вдруге і ви загинете, як своєчасно не з'єднаєте свої сили, не зупините цього руїнницького бича."

У середині минулого століття славний французький історик, Мішле назвав Росію „холерою" і просто остерігав: „Коли ми допустимо Росію до участи в европейських справах, то впустимо в Европу розклад і смуту". Російська пропаґанда, казав Мішле — різноманітна й відповідна до кожного народу і кожної країни, ще вчора казала, що Росія — це християнство, а завтра скаже — що вона втілення соціялізму. З її жахливим ладом, з її божевільними володарями — для Росії нема надії."

Один з найвидатніших італійських філософів та патріотів XIX ст. Джоберті сказав, що Росія послуговується всередині кайданами і вбивством, а назовні — пропаґандою, шахрайством і найбільш зручними інтриґами.

Англійський знавець Росії Давід Уркварт, як дипломати докладно знайомий з російськими справами та прагненнями поневолених народів, нагадував Англії про заповіт фундатора петербурзької імперії, який правдивий чи вигаданий, зовсім відповідає незмінній загальній лінії всіх російських режимів. Уркварт систематично звертав увагу на невпинні

російські інтриґи й закликав до гострого поборювання російської політики.

Англієць Гейвелок Елліс („Новий дух" 1892), пишучи про московські секти та Толстоя, зазначав: „В усіх цих сектах ми бачили ціпкість, з якою москалі тримаються свого природного комунізму, общини та сексуальної свободи. Цей релігійний дух є лише іншим проявом духу, що виявляє себе в нігілізмі і це є ширший, глибший, та цікавіший прояв" (с. 181).

Сам Л. Толстой у своїх нотатках 13 серпня 1865 р. писав, що в Росії революція не буде проти царя і деспотизму, але проти земельної власности. Знаний дослідник глибин московського життя англієць Стівен Ґраам, пишучи про всілякі верстви московського племени, неначе наслідує Кюстіна: „Московський міщанин про речі, які від ціни незалежні — нічого не знає, або коли й знає, то глузує з них і ненавидить їх, замість опери, вони шлють грамофон, замість театру — кіно, замість національної літератури — дрантиві переклади, замість національного життя — жалюгідне мавпування сучасного англійського життя"...

Далі Ґраам незвичайно влучно пророкував:

„Коли б одного разу московська нація стала зовсім покручем, то це було б найвіроломнішим, найпідлішим, найнебезпечнішим для Европи. Для такого спотворення Росії все є можливе; її дійсно улюблена засада — це запозичення. Вона думає за Ніцшем, що „все є дозволене" і через те „все" всі її засоби є мерзотні, все розпусне... Себелюбна, нахабна, тупа, гидка, невірна, в шлюбі замурзана, брудна, нездібна, розуміється, зрозуміти добре і правдиве в своїх сусідів і в житті — така є російська буржуазія."

Але не ліпший і пролетаріят: „Шахтярі не мають культури, не мають смаку, навіть не мають почуття земельної власности так, що коли по скінченні терміну праці вони одержать сотню чи тисячу фунтів, то їх найбільше турбує, як це все розтринькати, їх ідеалом щастя має бути „водка"... і все блаженство, яке вони осягли за гроші, лежить у цьому. Міас — це село золотих копалень... розташоване в мальовничій долині між височинами, але дивлячись зсередини — це правдиве пекло."

4. МОСКОВСЬКІ ТВЕРЕЗІШІ ГОЛОСИ

(Г. Федотов; І. Бунін; М. Горький-Пешков; А. Салтиков; К. Леонтєв; М. Правдін.)

Москалі тепер у своїй пресі намагаються за кожну ціну здискредитувати Кюстіна, гукають на кожнім кроці про „кюстінствующих" чужинців, але слід нагадати ще раз, що чимало справжніх і то поважних московських авторів у своїх поглядах на свій народ висловлювали думки, вражаюче подібні до думок „нечестивого" французького подорожного — маркіза де Кюстіна.

Проникливий історик московської церкви Федотов (1886-1941) писав:

„У татарській школі на московській службі витворився особливий тип... — московський тип, історично найміцніший та відстояний з усіх змінних облич русскої національної фізіогномії. Цей тип психологічно уявляв мішинину північного великороса з кочовничим, влиту в форму йосифлянського православія. Що вражає в ньому перше за все в порівнянні з людьми XIX ст. — це його міць, видержливість, незвичайна сила спротиву. Без голосних воєнних чинів, навіть без жодного військового духа — на Москві вигасла київська поезія військової чесноти, — одним нелюдським зусиллям, витривалістю, більш потом, ніж кров'ю створив москвин свою потворну імперію. У цьому пасивному героїзмі, невичерпаній здатності до пожертв полягала завжди сила русского солдата — до останніх днів імперії. Світогляд русского чолов'яги спрощений докраю; навіть у порівнянні з середньовіччям — москвин є примітивом. Він не міркує, він приймає на віру кілька догм, якими тримається його особисте та суспільне життя. Але навіть у релігії є дещо для нього поважніше, аніж догма. Це обряд, періодичне повторювання приписаних рухів, уклонів, словних формулок сковує живе життя, не дає йому розлазитись у безладді, надає йому навіть красу зовнішнього побуту. Бо московський чолов'яга не позбавлений естетики. Лише тепер його естетика тяжчає. Краса стає благоліпієм, дебелість ідеалом жіночої принади. Християнство по викоріненні містичних течій „Заволжа" все більше перетворюється в релігію освяченої матерії: ікон, мощей, свяченої води, ладану, просвор та куличів. Дієтика годівлі стає центром релігійного життя. Ще ритуалізм, але ритуалізм страшенно вимогливий та морально ефектовний. У своїм обряді, наче жид у законі, москвин знаходить опору для жертовного чину. Обряд служить для згущення моральних та соціяльних енергій.

У Московії моральна сила, як і естетика, являється в аспекті важкости. Важкість сама в собі невтральна — і естетично і етично. Толстой важкий, Пушкін легкий, Київ був легкий, тяжка Москва. Але в ній моральна важкість набирає протихристиянських рис; немилосердя супроти подоланих та розчавлених, жорстокість супроти знесилених та винних. „Москва сльозам не вірить"... Ясно, що в цьому світі не було місця для свободи. Слухняність у школі Йосифа була найвищою чернечою чеснотою. Звідси його поширення через Домострой у житті світського суспільства. Свобода для москвина — річ заперечена, однозначна з розбещеністю, „непокараністю", „бридотою." (Г. П. Федотов „Новий Ґрад" с. 150).

Один з найвизначніших сучасних московських літературних діячів поет та прозаїк Іван Бунін (1870-1953) тверезо і правдиво оцінює свій власний народ, без звичайних брехливих перехвалок.

„Народ русский — глубоко несчастний народ, но і глубоко скверний, грубий и главное лживый дикар" (Бунин: „Воспоминанія", Париж, 1952 стр. 182).

Максим Ґорький-Пєшков 1923 р. у своїй відомій статті про жорстокість москалів писав:

„Мені здається, що найяскравішою рисою московської національної вдачі є саме жорстокість, як гумор — англійської. Це спеціяльна жорстокість... Найцікавішою рисою московської жорстокости є її диявольська вигадливість, її, я сказав би, естетична вишуканість...

Говорю тут не про жорстокість, яка виявляється інколи, як вибух хворої або зіпсутої душі. Це винятки, що можуть цікавити психіятра. Тут говорю про масову психологію, про народню душу, про масову жорстокість".

А далі, говорячи про московський народ, про московського селянина Максим Ґорький пише:

„Він створив багато сумних пісень та суворих диких і кривавих леґенд, вигадав тисячі приказок, у яких висловив свій твердий життєвий досвід... Він не має пошани перед правдою: „Правдою не будеш ситий". Він має силу-силенну подібних приказок і робить з них ужиток при кожній нагоді".

Доповненням до цих слів пролетарського письменника можуть бути висновки князя Євг. Нік. Трубецького (1869-1920), який у своїй посмертній розвідці „Іное царство і ево іскателі в русской народной сказке" писав: „У народній словесності є недвозначне співчуття до лінюха та злодія. Мрія про багатство, яке само падає в пельку людині, творить основну тему казки „про хитру науку".

Бідній старусі захотілося віддати сина до такої науки, щоб можна було „нічого не робити, досхочу пити, солодко їсти, чисто ходити".

Як не намагались люди запевнити старуху, що такої науки ніде не знайти, — вона все своє майно продала й сказала синові: „Готуйся в дорогу! Ходімо по світі шукати легкого хліба."

Князь Е. Н. **Трубецький** підкреслює, що ціла зграя грабіжників чужої власности, обманців та пройдисвітів розкривається перед нами в осяянні явного співчуття, а часом і прославлення. Другою улюбленою темою московських народніх казок є розгул, стихійна і нестримна шалена гульня, ненаситна та руйнуюча" (Валентин Спиранскій :„Святая непоследовательность", „Русская Мисль", Париж, 2. февраля 1956, ч. 855).

Статті Салтикова радо містили на своїх сторінках редакції німецького католицького місячника „Гохлянд" та польського „Пшеґльонд Повшехни". У своїй збірці нарисів „Двє Рассіи" Салтиков писав:

„Неспротив, неробство — ось наша дійсна природна, споконвічна релігія. Ця релігія не є християнська, бо християнство — це не байдужість і неробство, а навпаки — чинна любов, християнство прямує до вічного життя, наша ж споконвічна релігія прямує до вічної смерти, себто до того ж хаосу, в якім народилася. Назвати цю первісну релігію поганством, це незаслужено образити поганство. Бо і в старім поганстві були позитивні й творчі вартості, про які й не снила наша релігія й справді вона далеко гірша за поганство. По суті вона є ніщо інше, як нігілізм,

бо хаос є „нігіль" — ніщо. Пасивність, нерухомість, тупа байдужість, цілком відмінне від християнського терпіння, брак бажань, любови не лише до чогось далекого, високого, святого, але навіть до близького, свого, до самого себе, взагалі брак всякої любови, до будь чого, — ось наші дійсні, найглибші, часом скриті почуття. Та й чи може бути інакше? Бо ж не маємо на що чекати, не маємо чого сподіватися: всі наші почуття йдуть з того ж хаосу. Нахил до первісного, до плоского, до нескладного — ось наші природні смаки. Страх висоти, страх поглиблень. Боїмось всього многогранного, складного, нахил до спрощення, нахил до всього рудиментарного, механічного, відірваного, не любов до органічного, до суцільного, не любов до силоґізму, якийсь страх і безпорадність перед ним, як це зауважив ще Чаадаєв і вражаючий брак цікавости, той брак цікавости й лінивство думки, які так бентежили Пушкіна і як вислід всього попереднього — брак любови до культури, бо ж по-перше культура є складна, а ми любимо просте, а по-друге культура є любов життя, а ми діти хаосу, себто смерти, любити його (життя) не можемо.

Культура складна і культура — це лад, а ми діти хаосу, що є безладом. Культура — це ієрархія вартости і нерівність, а ми любимо рівність хаосу і знати не хочемо жодної ієрархії. Культура — це світ, а наші звиклі до темного хаосу очі не зносять світла. Культура — це творчість, а ми хаос, здібні лише руйнувати. Культура — це краса, а вона нас ображає, як кожна нерівність. Краса є дійсне світло життя, а вона нам здається грішною і ми навіть боїмося і ненавидимо її. Навіщо нам краса? Що може вона промовити до нашого розуму та серця? А вже ж ми звикли оглядати не життя, що є красою, але смерть, що є гидка. Зрештою, культура — це істина. А ми не хочемо, ми боїмося височин, наша думка не йде далі низьких невиразних, хаотичних півістин. Культура, крім того, завжди є талант і дар Божий, а ми не любимо Бога і не стерпимо таланту. Ми не стерпимо нічого, що підноситься над плоскою, тупою й мертвою пересічністю, мірнотою. Та й взагалі ми не можемо любити (не годні). Ми вміємо лише ненавидіти. Якже ми можемо зрозуміти і засвоїти культуру, що сама є любов'ю?

Ми не розуміємо ладу ані в сфері ідей, ані в сфері соціяльній. Ми ненавидимо всяку форму тому, що хаос є безформний. Усяка форма — це життя і краса, а ми не любимо ані краси, ані життя. Ми не знаємо міри ніде, і всяка міра нам здається примусом, всякий порядок насильством, всяка влада — сваволя. По-праві, ми не розуміємо ані влади, ані свободи, тому то душа душі нашої є сваволя. У нас і на верхах культури залишається щось первісно-варварське. І ми щирі, коли кажемо, що не хочемо влади навіть для себе. Ми не лише звикли до анархії, але й любимо її направду. Ми є природні анархісти. Анархізм є наша споконвічна, справжня релігія і наша справжня філософія і ми ненавидимо всяку владу, всяку нерівність. А істотно ми ставимося з презирством до самої праці, до слави й до геройства. Чи не сказав Достоєвський, що

найспокусливіше для нас право — це є право на безчестя?" (А. Салтиков: „Две Рассіи", Мюнхен, 1922).

Слід згадати й про пророчі й глибокі та гіркі спостереження відомого московського критика Константина Леонтєва, який власне прийшов до тих самих висновків, що й Кюстін.

Леонтєв пише м. ін.:

„Своєрідний наш русский психічний лад, м. ін. і тим, що до цього часу, здається, в історії не було ще народу менш творчого, ніж ми... Всі ці огидні особисті наші хиби викликують потребу деспотизму. Як плем'я, як мораль, ми значно нижче европейців."

„Так, любий мій, — пише він до Александрова, — не бачу я в русских людях тієї якоїсь особливої та нечуваної моралі „любови", з якою носився Ваш підпільний пророк Достоєвський а за ним носяться і інші і на культурне значення якої розраховують... Я признаюсь, не розумію тих, які твердять про родинність нашого народу. Майже всі чужоземні народи, не лише німці й англійці, але й... українці, греки, болгари, серби... навіть турки значно родинніші (семейственнее) від нас, великоросів...

...(Петербурзька) Росія, ця міщанська Европа, сама тріскає всюди по швах й уважне вухо чує цей многозначний тріск щохвилини й розуміє його жахливе значення" (р. 1880)... ми несподівано з наших державних надр, спочатку безклясових, а потім безцерковних — породимо антихриста..." (Бердяєв: „К. Леонтєв", Париж, В-во YMCA).

Автор відомих англомовних праць про Джінґісхана Міхаїл Правдін (Лондон) у травні р. 1955 виголосив в „Амерікен Гавз" у Штутґарті доповідь на тему „Чи Росія — це Европа?"

У цій доповіді Правдін твердив, що москвини не почувати себе ніколи европейцями, вони до цього зовсім і нездатні. Вони ніколи й не думали стати европейцями, в них не було й немає найменшої охоти европеїзуватись. Европа була й залишилась їм по нині чужою. Характер москвинів упродовж сімох століть не змінився. Він і нині той, що був перед 700 роками. Їхня духова вдача така сама нині, як була колись за часів панування на ними „золотоординського хана". Як тоді, так і тепер москвини без спротиву підлягають тому, хто над ними панує і ними володіє. Шанують своїх володарів, тремтять перед ними, й радо по-рабському виконують їхні накази.

Однаково, чи за часів хана, чи за царів, чи сьогодні в час большевизму з його незмінною хансько-царською політикою під зміненою назвою, — завжди були в Росії пани-деспоти й раби-тупий і терпеливий народ і завжди закривала себе московська сатрапія перед Европою і її культурою, духовістю, економікою і стилем життя.

Політика сучасної т. зв. большевицької Росії в нічому не відрізняється від політики колишніх ханів: завоювати, панувати, царювати, визискувати й використовувати! Це стверджує історія царської і нинішньої большевицької Росії..."

5. ГОЛОС АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОФЕСОРА

На самий кінець слід згадати про погляди одного давнього американського історика Алісона на імперіялізм Москви, які цілковито сходяться з думками Кюстіна. Це тим більше цікаве, бо вони були висловлені одночасно з появою „Листів" Кюстіна — того самого року Божого 1843-го!

У четвертому томі „Історії Европи" Арчібальда Алісона знаходимо таку незвичайно виразну та яскраву характеристику московського ненажерливого гону до завоювань та здобувань, який триває й до наших днів:

„Хоч яку страшну силу дає Росії її безмежний простір і території і велика та швидко зростаюча кількість її підданих, але вона ще страшніша завдяки їх військовому духові і слухняній вдачі, якою вони відзначаються. Пануюча пристрасть нації — це жадоба завоювань. Це гаряче бажання, яке палає в них з такою силою, з якою горить демократичне змагання у вільних державах Західньої Европи, це є те незримé джерело, яке втримує їх у підданстві згідно з засадами їхніх верховодів, а водночас жбурляє їхню нагромаджену силу до безупинного походу на всі сусідні держави. Енерґія народу така ж велика, як і територія, яку він замешкує, ніколи не витрачається на внутрішні дискусії. Внутрішні жалі, які великі вони не були б, відступають у тінь перед жадобою нових загарбань чужих земель.

У завоюванні світу цей народ сподівається знайти компенсацію — ба, ще й більше, ніж компенсацію за всі лиха його внутрішньої адміністрації. ...Кожний росіянин захоплюється вірою, що його країна одного дня має здобути світ, і ця віра — це головна причина, чому Росія останніми роками зробила такі кроки для її збільшення. Бажання здобування, жадоба збагачування, належать до найміцніших природніх притаманностей людської вдачі... Північ зокрема надається для осідку цієї хижацької жадоби і є джерелом, з якого йде затоп людства. Бо там водночас можна знайти гарт, який погорджує небезпекою; нужду, яка прагне багатства і нужденний ґрунт, який не дає їм нічого, крім меча до здобування. Найтемніший мужик в Росії захоплений вірою, що його країні призначено здобувати світ. Жахлива боротьба 1812 р., важливі здобутки 1813 та 1814 років незвичайно спричинилися до зросту цього природного прагнення. Похід через Німеччину, зайняття Парижу, скинення Наполеона, поширили переконання в російській непереможності і натхнули їх жадобою національного піднесення, змішаною з особистою насолодою, яка творить головну підставу для бажання здобувати. Устрій і уряд Росії придумані спеціяльно на те, щоб підтримувати у всіх прошарках цей дух амбіції і направляти його на роздмухування почуття вищости (цієї) нації. (Archibald Allison: „History of Europe", New York, 1843, v. IV, p. 9.)

THE LETTERS OF THE MARQUIS ASTOLPHE DE CUSTINE

NOTE

Astolphe de Custine, well-known french traveller and writer, was born in 1790. An admirer of the monarchical system, but discontented with the rule of Louis Philippe de Orlean, he went to Russia in 1839 to find "arguments against representative government", but returned "a partisan of constitutions".

The letters of the Marquis de Custine, giving a public account of Russia and the Russians, were first published in Paris in 1843.

Nevertheless, the analogy between Russia of 1839 and the USSR of to-day is so striking that one might forget Custine was writting his letters more than a hundred years ago. His observation is so penetrating and timeless that it could be called the best work so far produced about the Soviet Union.

We present some excerpts from Custine's famous book.

"...The Russians have not been molded in that brilliant school of good faith by which chivalrous Europe has so well profited that the word "honor" has for a long time been a synonym for fidelity to the word... The Russians are warriors, but for the purpose of conquest; they fight through obedience and through avarice..."

"The complete despotism that rules in Russia was founded at the moment when serfdom was being abolished in the rest of Europe. Since the invasion of the Mongolians the Slavs, until that time one of the freest peoples of the world, have become slaves — first of the conquerors and afterwards of their own princes. Serfdom is established then in Russia not only as a fact but as a constitutive law of society. It has degraded the human word in Russia to the point that it is no longer considered there except as a trap: our government lives on lies, for truth frightens the tyrant as well as the slave. However little one speaks in Russia, one always speaks too much; since in this country all discourse is the expression of religious or political hypocrisy..."

"It is not for nothing that Providence amasses so many inactive forces in the East of Europe. One day the sleeping giant will arouse himself and violence will put an end to the reign of speech... Society will perish through being entrusted to empty or contradictory words; then the deceptive echos of opinion, the newspapers, wishing at any price to keep their readers, will push on to destruction, be it only to have something to recount for one more month. They will kill society in order to live on its corpse..."

"...A Russian domination that limited itself to diplomatic demands without going to the point of conquest appears to me to be the greatest menace to the world..."

"...This population of automatons is like half a game of checkers, for a single man makes all the plays and the invisible adversary is humanity. One does not die, one does not breathe here except by permission or by imperial order; therefore, everything is gloomy and constrained. Silence presides over life and paralyzes it. Officers, coachmen, Cossacks, serfs, courtiers, all are servants, of different rank, of the same master and blindly obeying an idea that they do not understand. It is a masterpiece of military mechanics; but the sight of this beautiful order does not satisfy me at all, as so much regularity cannot be obtained except through the complete absence of independence. I seem to see the shadow of death hovering over this part of the globe.

Among these people deprived of leisure and of will one sees only bodies without souls, and one trembles in thinking that for such a great multitude of arms and legs there is only one head".

,,The Russian government is the discipline of the camp substituted for the civic order — it is a state of siege become the normal state society".

"Everyone here, you see, thinks about what no one says. The astonishment, the terror, the defiance, the affected innocence, the feigned ignorance, the experience of an old cunning difficult to fool, expressed alternately, made of this face, agitated in spite of itself, a book as instructive as it was amusing to study".

"On entering the country of the Russians, one sees at a glance that the social order as arranged by them can serve only for their use. One must be Russian to live in Russia, although on the

surface everything proceeds there as elsewhere. The difference is in fundamentals...

I do not blame the Russians for being what they are; I blame them for pretending to be what we are. They are still uneducated — this condition, at least, leaves the field open for hope. But I see them endlessly possessed with a mania for imitating other nations, and they imitate them in the manner of monkeys, making what they copy ridiculous. Then, I tell myself: these are men lost for the savage state and deficient for civilization, and the terrible words of Voltaire or of Diderot, forgotten in France, come back to my mind: "The Russians have rotted before they are ripe".

"The more I see of Russia, the more I agree with the Emperor when he forbids Russians to travel and makes acces to his own country difficult for foreigners. The political system of Russia could not withstand twenty years of free communication with Western Europe. Do not listen to the boasts of Russians; they take pomp for elegance, luxury for politeness, police and fear for the foundations of society. In their minds, to be disciplined is to be civilized. They forget that there are savages with gentle manners who are very cruel soldiers. In spite of all their pretensions to good manners, in spite of their superficial education and their profound and premature corruption, in spite of their facility in recognizing and understanding the realities of life, the Russians are not yet civilized. They are regimented Tartars, nothing more.

In France, revolutionary tyranny is an evil of transition; in Russia, the tyranny of despotism is a permanent revolution".

"In general the Russians manifest their intelligence rather by the manner in which they use poor tools than by the care they put into perfecting these tools. Endowed with little ingenuity, they usually lack machinery suitable for the end they wish to achieve. This people, which has so much grace and facility, lacks creative genius. Once again, the Russians are the Romans of the North. Both have taken their sciences and their arts from foreign lands. They have inteligence but theirs is an imitative mind and, consequently, more ironic than fertile — it copies everything and creates nothing".

...Form for yourself the conception of a half-savage people who have been regimented without being civilized and you will understand the moral and social condition of the Russian people".

"The diplomatic corps and Westerners in general have always been considered by this government, with its Byzantine spirit, and by Russia as a whole, as malevolent and jealous spies. There is this similarity between the Russians and the Chinese — both always believe that foreigners envy them; they judge us by themselves".

"It must be said that the Russians of all classes conspire with miraculous harmony to make duplicity prevail in their country. They have a dexterity in lying, a naturalness in falsehood, the success of which is as revolting to my candor as it is appalling to me... Everything that gives a meaning and a goal to political institutions reduces itself here to one lone sentiment — fear. In Russia, fear replaces, that is to say paralyzes, thought; this sentiment, when it alone reigns, can produce only the appearance of civilization; though not shunned by shortsighted legislators, fear can never be the soul of a well-organized society; it is not order — it is only the veil over chaos. Where liberty is lacking, soul and truth are lacking. Russia is a body without life — a colossus which subsists through its head, but whose limbs, all equally deprived of strength, languish. Out of this arises a profound anxiety, an inexpressible uneasiness, and this uneasiness is the expression of a positive suffering — the sign of an organic illness.

I believe that of all the parts of the world Russia is the one where people have the least real happiness.

In any other country such a great gathering of people would produce a commotion, a deafening tumult. In Russia everything takes place with gravity, everything assumes the character of a ritual; silence is indispensable. To see all these young people gathered together for their pleasure, or for the pleasure of others, not daring to laugh, or sing, or quibble, or play, or dance, or run is like seeing a troop of prisoners on the point of leaving for their destination. Another reminder of Siberia! The thing I miss in all I see is certainly not grandeur or magnificence, or even taste and elegance, it is gaiety".

"I never cease to be astonished in seeing that there exists a people indifferent to the point of calmly living and dying in the dim light granted to it by its masters' police. Up to now, I believed that man could no more do without truth for the spirit than air and sun for the body; my journey to Russia disabuses me. Here, to lie is to protect the social order, to speak the truth is to destroy the State".

"Russia is a nation of mutes; some magician has changed men into automatons who await the wand of another magician to be reborn and to live. Nothing is lacking in Russia... except liberty, that is to say life".

"Thanks to the terror which hovers over all heads, submission serves everyone: victims and executioners — all believe they have need of the obedience which perpetuates the injustice they inflict and the injustice they suffer".

„The morals of a people are produced slowly by the reciprocal action of laws on customs and customs on laws; they do not change at the wave of a wand. Those of the Russians, despite all the pretensions of these half-savages, are cruel and will remain so for a long time yet. It is scarcely more than a century since they were real Tartars; it was only Peter the Great who began to force men to introduce women into gatherings. Beneath their modern elegance, many of these newcomers to civilization are still bears; they have turned their skins inside out, but only to scratch a little to find the bristling fur".

"With this obedient people, the influence of social institutions is so great in all classes, the involuntary formation of habits dominates character to such a point that even the recent outbursts of vengeance seem to be regulated by a certain discipline. Calculated murder is executed in cadence; men kill other men militarily, religiously, without anger, without emotion, without words, with a calm more terrible than the delirium of hatred. They clash together; they are overturned; they are crushed; they run over each other's bodies, as mashines turn regularly on their pivots. This physical impassiveness in the midst of the most violent actions, this monstrous audacity in conception, this coldness in executions, this silence of fury, this mute fanaticism, is, if one may

so express himself, conscientious crime. A certain order contrary to nature presides in this astonishing country of the most unprecedented excesses; tyranny and revolt march in time, each regulating its step to that of the other".

"As everything is alike, the immense extent of territory does not prevent everything being done from one end of Russia to the other with magic punctuality and accord. If one ever succeeded in organizing a real revolution among the Russian people, the massacre would be regulated like the movements of a regiment. One would see villages changed into barracks and organized murder, completely armed, coming out of thatched cottages to advance in line and in good order; finally the Russians would be prepared to plunder from Smolensk to Irkutsk just as they parade on the square of the Winter Palace in Petersburg. From so much uniformity a harmony is produced between the natural disposition of the people and their social habits, the effects of wich could be prodigious either for good or for evil.

Everything is obscure in the future of the world; but one thing is certain — the world will see some strange scenes played before nations by this predestinated nation".

"If better diplomats are found among the Russians than among highly civilized peoples, it is because our papers warn them of everything that happens and everything that is contemplated in our countries. Instead of disguising our weaknesses with prudence, we reveal them with vehemence every morning; whereas, the Russians' Byzantine policy, working in the shadow, carefully conceals from us all that is thought, done, and feared in their country. We proceed in broad daylight; they advance under cover: the game is one-sided. The ignorance in which they leave us blinds us; our sincerity enlightens them; we have the weakness of loquacity; they have the strength of secrecy. There, above all, is the cause of their cleverness".

"Such a social organization produces a fever of envy so violent, a straining of minds toward ambition so constant, that by now the Russian people must be inept in everything except the conquest of the world. I always come back to this term because such a goal is the only thing that can explain the excessive sacrifices imposed here on the individual by society. If inordinate ambition dries up the heart of man, it can also exhaust the minds and delude the judgment of a nation to the point of making it sacrifice its liberty to victory. Without this ulterior design, admitted or not, which many men obey, perhaps in ignorance, the history of Russia seems to me an inexplicable enigma.

Here a capital question arises: is the idea of conquest, which is the secret life of Russia, itself a lure to seduce dense populations or must it some day be realized?

This doubt obsesses me endlessly, and, in spite of all my efforts, I have not been able to resolve it. All I can tell you is that since I have come to Russia I see the future of Europe in black"

"A people which has nothing to teach the peoples it wishes to subjugate is not the stronger for long.

Physically even French and English peasants are more robust than the Russians: the Russians are more agile than muscular, more ferocious than energetic, more cunning than enterprising. The Russians have passive courage, but they lack daring and perseverance. The two Turkish campaigns have sufficiently demonstrated the weakness of the colossus: in brief, a society which did not enjoy liberty at birth, where every great political crisis has been provoked by the influence of a foreign civilization, a society deprived of strenght in its bud cannot have a long future.

From all of that, it is concluded that Russia, strong at home, formidable as long as she contends only with Asiatic populations, would be crushed by Europe any day she should decide to throw off her mask and wage war to back up her arrogant diplomacy".

„I see the colossus close at hand, and I have difficulty persuading myself that this creation of Providence has for an end only diminishing the barbarism of Asia. It seems to me that it is mainly destined to castigate the evil civilization of Europe by a new invasion; eternal oriental tyranny threatens us endlessly, and we will suffer it if our extravagances and our iniquities make us deserve such a punishment. It is said that the Russians have nothing to teach us..."

"One can see nothing here without ceremony and advance

preparation. To go anywhere, no matter where, at the moment you have the desire is impossible; if it is necessary to foresee four days in advance where one's fancy will take one, one may as well have no fancy. But, in the end, one is resigned to this while living here. Russian hospitality, bristling with formalities, makes life difficult for the most favored foreigners; it is a polite pretext for hampering the movements of the traveler and limiting his licence to observe. They do you the so-called honors of the country. Thanks to this fastidious politeness, the observer cannot visit places or look at anything without a guide; never being alone he has trouble judging for himself, which is what they want. To enter Russia, you must deposit your free will along with your passport at the frontier..."

"In Russia secrecy presides over everything: secrecy — administrative, political, social; discretion — useful and useless; silence — superfluous for assuring necessary security; such are the inevitable consequences of the primitive character of this people, corroborated by the influence of its government".

"I observed from the beginning that any Russians of the lower classes, suspicious by nature, detest foreigners through ignorance and national prejudice; I have since found that any Russian of the upper classes, equally suspicious, fears foreigners because he believes them hostile; he says: "The French, the English, are convinced of their superiority over all peoples". This is sufficient motive for the Russian to hate the foreigner. A barbaric jealousy, an envy — childish but impossible to allay, governs most Russians in their relations with people of other countries; and as you sense this unsociable tendency everywhere you finish, while feeling sorry for yourself, by showing the distrust that you inspire. You conclude that a confidence which never becomes reciprocal is fraudulent; hence you remain cold and reserved.

All Russians are born imitators; consequently, they are observers above everything else. This talent, which is characteristic of infant peoples, often degenerates into a rather low espionage; it produces obtrusive and impolite questions which are shocking on the part of people who are, themselves, always impenetrable and who respond only by subterfuges.One would say here that

even friendship has a certain intimacy with the police. How can one feel at ease with men who are so cautious, so discreet in everything that concerns them and so inquisitive with regard to others? If they saw you assume more natural manners with them than they have with you, they would believe you their dupe.

The excessive defiance of people with whome you have dealings here, no matter to what class they belong, warns you to be on your guard; the danger you run is revealed to you by the fear you inspire".

"They wish to rule the world by conquest; they mean to seize by armed force the countries accessible to them, and thence to oppress the rest of the world by terror. The extension of power they dream of is in no way either intelligent or moral; and if God grants it to them, it will be for the woe of the world.

The spectacle of this society, all the springs of which are taut like the trigger of a weapon that one is about to fire, frightens me to the point of dizziness".

"Certainly, the land where such a monument (the Church of St. Basil) is called a place of prayer is not Europe; it is India, Persia, China, and the men who go to worship God in this box of glazed fruits are not Christians!"

"Heritage of the fabulous times when falsehood was king without control: jail, palace, sanctuary, bulwark against the foreigner, fortress against the nation, support of tyrants, prison of peoples — that is the Kremlin!"

"Glory in slavery, such is the allegory featured in this satanic monument, as extraordinary in architecture as the visions of St. John are extraordinary in poetry — it is a habitation suitable for the personnages of the Apocalypse.

To live in Kremlin is not to live; it is to protect oneself; oppression creates revolt; revolt necessitates precautions; precautions increase the danger; and of this long series of actions and reactions is born a monster, despotism which has built itself a house in Moscow — the Kremlin! The giants of the antediluvian world, if they came back on earth to visit their feeble successors, after having vainly searched for some traces of their primitive asylums, would still be able to dwell in the Kremlin.

Intentionally or not, everything has a symbolic sense in the architecture of the Kremlin; but the thing that remains real, after you have overcome your first dread and are able to delve into the midst of these wild splendors, is a mass of cells pompously named palaces and cathedrals. The Russians try in vain — they do not get out of prison.

The climate itself is an accomplice of tyranny. The cold of this land does not permit the constructions of vast churches, where the faithful would be frozen during prayer; here the spirit is not lifted to the sky by the pomp of religious architecture: in this zone, man can build to God only dark dungeons. The somber cathedrals of the Kremlin, with their narrow vaults and their thick walls, resemble caves; they are prisons just as the palaces are gilded jails.

Of the wonders of this frightening architecture it must be said, as travelers say of the inner Alps: these are beautiful horrors".

,,The world will never see two such masterpieces of despotism as the Kremlin, nor two nations as superstitiously patient as the Muscovite nation was under fabulous reign of its tyrant.

The results are felt to this day. If they had accompanied me on this journey, you would have discovered, with me, in the depths of the souls of the Russian people the inevitable ravages of arbitrary power pushed to its utmost consequences. The first result is a savage indifference toward sanctity of the word, sincerity of sentiment, justice of deed; the second result is deceit triumphant in all the actions and transactions of life — the absence of probity, bad faith, fraud in all its forms; in a word, a deadened moral sense. It seems to me I see a stream of vices flowing out through all the gates of the Kremlin to inundate Russia.

Other nations have tolerated oppression; the Russian nation has loved it; she still loves it. Is not this fanaticism of obedience characteristic? Here, however, it cannot be denied that this popular mania has become, by exception, the principle of sublime actions. In this inhuman country, if society has denatured man it has not shrunk him. At times, he carries baseness to the point of heroism; he is not good but he is not paltry; that is also what

one can say of the Kremlin. To look at the Kremlin does not give pleasure but creates fear. It is not beautiful; it is terrible, terrible like the reign of Ivan IV.

Such a reign blinds forever the human soul in a nation which has patiently submitted to it to the end. The last descendants of these men, branded by the hangman, will suffer from their father's betrayal of trust — treason against humanity degrades peoples unto their remotest posterity. This crime does not consist just in administering injustice but in tolerating it. A people wich, under the pretext that obedience is the greatest of virtues, bequeaths tyranny to its descendants slights its own interests; it does worse than that — it fails in its obligations.

The blind patience of subjects, their silence, their fidelity to insane masters are poor virtues. Submission is praiseworthy and sovereignty venerable only in so far as they become the means of assuring the rights of humanity.

These are limitations that the Russians have never admitted nor understood; however, they are necessary to the development of real civilization. Without them, a moment would come when the social state would become more harmful than useful to humanity and the sophists would have a good case to send man back to the depths of the forests".

"This monstrous reign has fascinated Russia to the point of making her find an object for admiration even in the shameless power of the princes who govern her. Political obedience has become a cult, a religion for the Russians. It is only with this people — at least I believe this is so — that one has seen martyrs in adoration before their executioners! Did Rome fall at the feet of Tiberius and Nero to beseech them not to relinquish their absolute power and to continue to burn and pillage, to bathe themselves calmly in its blood and bring shame upon its children? That is what you will see the Muscovites doing in the middle of the reign and at the height of the tyranny of Ivan IV".

,,The formidable Kremlin, with all its prestige, with its iron gates, its fabulous dungeons, its inaccessible ramparts raised to the sky, its machicolations, its crenelles, its caverns, seemed to weak a refuge to the mad monarch who wished to exterminate

half the population in order to rule the other half in peace. In this heart, perverted by the force of terror and cruelty, where evil and the fright it engenders wreaked new havoc every day, an inexplicable defiance — for it is without apparent motive, or at least without positive motive — allied itself to an atrocity without aim; thus the most shameful cowardice pleaded in behalf of the blindest ferocity. A new Nebuchadnezzar the king changed into a tiger".

"The greatest of the pleasures of these people is drunkenness, in other words, oblivion. Poor people! They have to dream to be happy. But the thing that proves the debonair disposition of the Russians is that when the muzhiks get tipsy, as calloused as they are, they grow tender instead of fighting and killing each other according to the custom of drunks in our countries. They weep and embrace — interesting and strange nation. It would be sweet to make them happy. But the task would be hard if not impossible. Find me the means of satisfaying the vague desires of a giant, young, lazy, ignorant, ambitious and tied down to the point of being unable to budge either his feet or his hands! Never do I pity the lot of the people of this country without feeling equally sorry for the all-power man who governs it".

"In order to live in Russia, dissimulation is not enough; feigning is indispensable. To conceal is useful: to feign is essential. I leave you to surmise and appreciate the efforts imposed upon gallant souls and independent minds obliged to resign themselves to enduring a regime where peace and good order are paid for by discrediting the human word — the most sacred of all the gifts of heaven for a man who holds anything sacred".

"The Russians are always on the defensive against truth, which they fear; but I, belonging to a society where life takes place in the broad light of day and where everything is published and discussed, am not bothered in the least by the scruples of these men in whose country nothing is said... Any clear and accurate word is an event in a country where not only the expression of opinion, but even the recital of well established facts is forbidden".

„The Russian mind — friendly as it is to uniformity — cannot achieve real order; the characteristics of this administration are: meddling, negligence, and corruption. One is revolted by the idea of becoming accustomed to all that but, nevertheless, one does become accustomed to it. A sincere man in that country would pass for mad".

"I have been to Russia; I wanted to see a country where the calmness of a power assured of its strenght reigns; but when I got there, I realized that only silence and fear reign, and I drew a lesson from this spectacle entirely different from the one I had come to ask from it. This is a world practically unknown to foreigners: the Russians who travel to escape it pay tribute to the fatherland from afar in artful praises; and most of the travelers who have described it to us wished to find there only what they went to look for. If one defends his preconceptions against evidence, what is the good of traveling? When one has decided to see nations as one wishes to see them, then he has no need to leave his own country".

"In Russia, everything that meets your eye, everything that goes on around you is of a frightening regularity, and the first thought that comes to the mind of a traveler when he contemplates this symmetry is that such complete uniformity, such regularity, so contrary to the natural inclinations of man, could not have been achieved and cannot subsist without violence. Under such a regime man can know, and does know, from the first day of his life what he will see and what he will do to the last day of his life.

In Russia, the government dominates everything and gives life to nothing. In this vast Empire, the people, if they are not tranquil, are silent; death hovers over all heads and strikes them capriciously — this serves to create doubt of the supreme justice; there man has two coffins — the cradle and the tomb".

"An inordinate, a boundless ambition, the kind of ambition that can take root only in the soul of an oppressed people and be nourished only on the misery of an entire nation is astir in the hearts of the Russians. This essentially aggressive nation, greedy from want, lives in a state of submissiveness so degrading that it seems to be expiating in advance its hope of exercising tyranny

over others. The anticipated glory and riches divert its thoughts from the shame it suffers. To cleanse himself of his impious sacrifice of all public and personal liberty, the kneeling slave dreams of world domination".

"There, nothing h[illegible] neither sorrows nor rewards, neither sacrifices, nor hop[illegible] power can become enormous, but they will have bought it [illegible] price Asiatic nations pay for the stability of their governments — the price of happiness.

Russia sees Europe as a prey which our dissensions will sooner or later deliver up to her; she foments anarchy among us in the hope of profiting by a corruption she promotes because it is favorable to her views. It is the history of Poland recommencing on a larger scale. For many years Paris read revolutionary papers, revolutionary in every sense, paid for by Russia. "Europe", they say in Petersburg, "is taking the line that Poland followed; she is enervating herself through vain liberalism while we remain powerful precisely because we are not free; let us be patient under the yoke, we will make others pay for our shame".

In Russia, whoever is not a dupe is considered a traitor. There, to laugh at bragging, to refute a lie, to contradict an expedient boast, to justify obedience, is an attempt against the security of the State and of the prince; it is to incur the fate of a revolutionary, of a conspirator, of an enemy of the established order, of a criminal guilty of high treason... and you know how cruel that fate is! It must be admitted that a sensitivity which manifests itself in such a manner is more dreadful than laughable — the minute supervision of such a government in harmony with the open vanity of such a people becomes frightful; it is no longer ridiculous.

One can and one must force oneself to every kind of precaution under a master who gives grace to no enemy, who does not overlook the slightest resistance, and who, therefore, considers vengeance a duty. This man, or rather this government personified, would take pardon for apostasy, clemency for self-neglect, humanity for lack of respect toward his majesty... what am I saying, toward his divinity! He is not a master to give up having himself worshiped".

"When your son is discontented in France, use my formula; say to him: "Go to Russia". It is a journey that would be beneficial to every foreigner; for whoever has really seen Russia will find himself content to live anywhere else. It is always good to know that a society exists where no happiness is possible because, by a law of his nature, man cannot be happy unless he is free..."

ЗМІСТ

		Стор.
	Передмова	5
I.	Невмируща книга	11
II.	Різні форми — одна суть: деспотія	19
III.	Сказати правду про Росію	23
IV.	Нація рабів	27
V.	В'язниця, ключі від якої тримає імператор	34
VI.	Інвазія грозить Европі із Сходу	43
VII.	Москва	47
VIII.	Кремль і його жителі-тирани	63
IX.	Душа москаля	74
X.	Сибірський шлях	82
XI.	Ярмарок у Нижнім Новгороді	85
XII.	Московський імперіялізм	92
XIII.	З в'язниці на волю	95
XIV.	Я покинув царство страху	103
XV.	Резюме подорожі	107
XVI.	„Місія" Москви: загарбати цілий світ	126
XVII.	Буча по виході книги	132
XVIII.	„Европейський скандал"	136
XIX.	Всеросійський скандал	139
XX.	Москалі про Кюстіна	148
	Додатки	
1.	Кюстін і автор „Мертвих душ"	157
2.	Кюстін і автор „Кобзаря"	171
3.	Забуті голоси перестороги	174
4.	Московські тверезіші голоси	175
5.	Голос американського професора	180
	Уривки з листів де Кюстіна (в англійському перекладі)	181

Ціна: $ 2.00